

УРЯДОВА УПОВНОВАЖЕНА З ПИТАНЬ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ГО «ЛА СТРАДА-УКРАЇНА»

ЛЮДИНА, СУСПІЛЬСТВО, ДЕРЖАВА: ГЕНДЕРНИЙ ВИМІР

Колективна монографія

Київ-Одеса
Фенікс
2024

*Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Національного авіаційного університету (протокол № 6 від 22.07.2024)
та рішенням Науково-методичної ради ГО «Ла Страда-Україна»
(протокол № 11 від 02.07.2024)*

Рецензенти:

Гришина Юлія Миколаївна – народна депутатка України, голова підкомітету Верховної Ради України з питань вищої освіти, докторка юридичних наук, професорка;
Лученко Дмитро Валентинович – проректор з наукової роботи Харківського національного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України;
Гусарев Станіслав Дмитрович – перший проректор Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України.

Загальна редакція:

Левченко Катерина Борисівна – докторка юридичних наук, кандидатка філософських наук, професорка, Заслужена юристка України, Урядова уповноважена з питань гендерної політики;
Сопілко Ірина Миколаївна – докторка юридичних наук, професорка, в. о. декана юридичного факультету Національного авіаційного університету, заслужена юристка України.

Л 93

Людина, суспільство, держава: гендерний вимір : кол. монографія / за заг. ред.: К. Б. Левченко, І. М. Сопілко ; Нац. авіац. ун-т ; ГО «Ла Страда-Україна». – Київ; Одеса : Фенікс, 2024. – 324 с.

ISBN 978-617-8430-29-0

У колективній монографії узагальнено міждисциплінарні аспекти наукових засад формування та реалізації гендерної політики в Україні. Визначено та охарактеризовано актуальний стан, напрямки та парадигми розвитку такої політики, а також організаційно-правові механізми забезпечення її окремих напрямів. Розкриваються проблеми та перспективи імплементації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та про боротьбу з цими явищами в норми національного законодавства.

Монографія призначена для широкого кола наукових працівників і працівниць, викладачів і викладачок, студентів і студенток закладів освіти, представників і представниць органів публічної влади, громадськості, усіх зацікавлених розвитком сучасної гендерної політики.

Представлені матеріали подано в авторській редакції, вони відображають власну наукову позицію авторок і авторів. Автори несуть повну відповідальність за точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, наукової термінології, імен власних, джерел посилання.

УДК 316.3:342.2:305 (02)

*Ця публікація стала можливою завдяки підтримці Уряду Канади в рамках Проєкту «Голос жінок і лідерство – Україна», який впроваджується Українським Жіночим Фондом (УЖФ).
Подана інформація не завжди відображає погляди Уряду Канади й УЖФ*

© Урядова уповноважена з питань гендерної політики,
Національний авіаційний університет,
ГО «Ла Страда-Україна», 2024
© Автори, текст, 2024

ISBN 978-617-8430-29-0

Зміст

1. ДЕРЖАВНІ ЗАСАДИ ҐЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Левченко Катерина Борисівна

Розділ 1.1. Гендерна політика в Україні: актуальний стан, напрями та перспективи розвитку 5

Сопілко Ірина Миколаївна

Розділ 1.2. Військова служба та ґендер: шлях до рівності. 35

Макеєва Олена Миколаївна

Розділ 1.3. Гендерна парадигма України в контексті євроінтеграції: теоретико-правові аспекти 63

Головко Світлана Григорівна

Розділ 1.4. Українські жінки в державотворенні: історичний дискурс та реалії сьогодення. 87

2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОКРЕМИХ НАПРЯМКІВ ҐЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ

Коломоєць Тетяна Олександрівна

Розділ 2.1. Гендерно-збалансоване лідерство у вищій освіті: чи можливо запропонувати його нормативну модель? 110

Вишинецька Світлана Василівна, Вишинецький Вадим Михайлович

Розділ 2.2. Гендерна рівність у трудовому праві України 125

Лук'янченко Євгенія Володимирівна

Розділ 2.3. Гендерна дезінформація як інформаційний інструмент рф у війні проти України 159

Дунебабіна Ольга Андріївна

Розділ 2.4. Проблемні питання перекладу міжнародних документів з прав жінок та гендерної рівності на прикладах конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок і Конвенції Ради Європи із запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами 178

3. ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ПОЛОЖЕНЬ КОНВЕНЦІЇ РАДИ ЄВРОПИ ПРО ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬСТВУ СТОСОВНО ЖІНОК І ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ ТА БОРОТЬБУ ІЗ ЦИМИ ЯВИЩАМИ ДО НОРМ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Легенька Марина Миколаївна

Розділ 3.1. Науково-аналітичний огляд міжнародного досвіду та законодавчих ініціатив, спрямованих на імплементацію положень Конвенції ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами 209

Юринець Юлія Леонідівна, Белкін Марк Леонідович

Розділ 3.2. Правове регулювання в Україні протидії насильству стосовно жінок і домашньому насильству в контексті Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами 243

Легенький Микола Іванович

Розділ 3.3. Нормативно-правове забезпечення імплементації положень Стамбульської Конвенції в освітнє законодавство України. 268

Олещенко Вероніка Юліанівна

Розділ 3.4. Психологічне насильство, як різновид домашнього насилля: поняття, сутність, особливості та механізм правового регулювання в Україні 299

1. ДЕРЖАВНІ ЗАСАДИ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Розділ 1.1. ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: АКТУАЛЬНИЙ СТАН, НАПРЯМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Левченко Катерина Борисівна,

докторка юридичних наук, кандидатка філософських наук, професорка,
Заслужена юристка України, Урядова уповноважена з питань гендерної політики
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8334-7362>

Назва розділу говорить сама за себе – в ньому йдеться про гендерну політику в Україні, її актуальний стан, напрями та перспективи розвитку. Разом із тим, навіть така чіткість формулювання потребує свого розкриття. В розділі аргументовано доведено коректність висновку про віднесення гендерної політики до одного з пріоритетів діяльності Уряду; проаналізовані тенденції та зміни, які спостерігалися в її становленні та розвитку впродовж 2014-2024 років, пов'язані з євроінтеграційним та євроатлантичним рухом України; визначені сучасні напрями та окреслені перспективи її розвитку в світлі викликів, які спричинила збройна агресія росії та її повномасштабне вторгнення на територію України, та необхідності відновлення за принципом «Краще, ніж було». Також звернута увага на змістовне наповнення терміну «гендерна політика», її нормативно-правове забезпечення, які разом із інституціональним механізмом перебувають у постійній динаміці. Наприкінці сформувані висновки та рекомендації як щодо подальшої науково-теоретичної розробки проблематики, так і практичних аспектів формування, впровадження та моніторингу державної політики.

1. Гендерна політика: визначення поняття

Термін «гендерна політика» в Україні було запроваджено до наукового обігу наприкінці дев'яностих років минулого століття¹ і він активно використовувався українськими дослідниками в галузі права та державного управління вже на початку двохтисячних років².

У 2003 році в Харківському національному університеті внутрішніх справ авторка захистила докторську дисертацію з правових наук на тему «Управління процесами формування гендерної політики в Україні (організаційно-правові аспекти)»³.

На запит «гендерна політика» Google Scholar лише українською мовою видає понад сімнадцять з половиною тисяч посилань.

Попри таку високу затребуваність у науковому дискурсі і, відповідно, в практичній площині, термін «гендерна політика» не було включено до прийнятого в 2005 році Закону «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»⁴. Натомість у цьому Законі визначено понят-

¹ Мельник Т. М. Гендерна політика в Україні. – Київ, 1999 р.

² Див, зокрема: Венедиктов В. С., Венедиктов С. В. Проблеми зайнятості жінок та сучасна гендерна політика України. – Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2002. – Вип. 20. – С. 326-331; Грицяк Н. Гендерна політика в Україні: історичні аспекти та сучасні проблеми формування і реалізації (соціально-правовий статус жінки в українській історії) // Вісник Академії державного управління при Президенті України. – 2001. – № 1. – с. 297-309; Лазар І. Г. Гендерна політика: поняття, визначення, управлінські підходи: словник-довідник. – Львів: Ліга-Прес, 2005; Левченко К. Концептуальні проблеми гендерної політики // Матеріали наук.-практ. конф. «Формування гендерного паритету в контексті сучасних соціально-економічних перетворень». – К., 2002. – с. 90-93; Левченко К. Б. Національний механізм формування та впровадження гендерної політики в Україні: історико-правовий огляд. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, – 2003 р. – 44 с; Левченко К. Б. Роль неурядових організацій у формуванні гендерної політики в Україні. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2003. – № 23; Левченко К. Гендерна політика в Україні: визначення, формування, управління: Монографія. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 344 с.; Омельченко Н. Гендерна політика в контексті соціальних змін. – Гендер і культура/36. статей. – К.: Факт, 2001.

³ Левченко К. Б. Управління процесами формування гендерної політики в Україні (організаційно-правові аспекти): дисертація д-ра юрид. наук: 12.00.07/Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2003. – <http://www.disslib.org/upravlinnja-protsesamy-formuvannja-hendernoyi-polityky-v-ukrayini.html>

⁴ Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>

тя «гендерна рівність» (стаття 1), як «рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства»⁵. А політика з досягнення гендерної рівності називається в цьому Законі «державною політикою щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Стаття 3 Закону визначає її основні напрями⁶. Таким чином, гендерна політика в Україні, сформована в сучасному правовому полі, спрямована на досягнення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків. Терміни «гендерна політика» та «політика щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» використовуються як синоніми. В межах даного розділу ми будемо слідувати цій традиції. Для цього також використовуємо визначення терміну «гендер», як вони подаються в низці документів ООН та Ради Європи.

Фактично така синонімічність підкріплюється визначенням терміну «гендер», яке надано в Конвенції Ради Європи із запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбі із цими явищами (далі – Стамбульська конвенція) та в Глосарії і тезаурусі Європейського інституту з гендерної рівності, а також визначенням терміну «гендерна політика перерозподілу»⁷, поданому в Глосарії (при цьому термін «гендерна політика» в Глосарії і тезаурусі Європейського інституту з гендерної рівності не представлений)⁸.

У Стамбульській конвенції термін «гендер» визначається як «соціальні закріплені ролі, поведінка, діяльність і характерні ознаки, які певне суспільство вважає належними для жінок та чоловіків» (стаття 3)⁹.

Глосарій і тезаурус Європейського інституту з гендерної рівності визначає поняття «гендер» як «соціальні характеристики та можливості,

⁵ Те саме джерело.

⁶ Те саме джерело.

⁷ Гендерна політика перерозподілу (gender redistributive policy) – політика, спрямована на зміну наявного розподілу ресурсів та обов’язків з метою створення більш рівноправних відносин між жінками та чоловіками.

⁸ Глосарій і тезаурус Європейського інституту з гендерної рівності / Ред. кол. М. Бабак, О. Давліканова, М. Дмитрієва, М. Козир, Л. Компанцева, К. Левченко, М. Скорик, О. Суслова; оновл. вид. – К.: «Вістка», 2021. – 170 с. – с. 39. – <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/18%20-%20Department/18%20-%20PDF/12.2021/slovník.pdf>.

⁹ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, офіційний текст. Сайт Ради Європи – URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text.

пов'язані з буттям жінкою або чоловіком, зі стосунками між жінками та чоловіками, дівчатами та хлопцями, а також з відносинами між жінками та відносинами між чоловіками»¹⁰. Автори та упорядники Глосарію, в свою чергу, посилаються на підготовлену ООН Жінки добірку «Concepts and definitions» та документ Фонду ООН у галузі народонаселення (2011) «Gender at the Heart of ICPD: The UNFPA Strategic Framework on Gender Mainstreaming and Women's Empowerment»¹¹.

Таким чином прослідковується нерозривний зв'язок між концептуальними підходами до визначення поняття «гендер», розробленими на рівні ООН та на рівні регіональних організацій (Рада Європи) та Європейського Союзу – унікального партнерства двадцяти семи країн, які називають державами-членами або країнами ЄС. Що підтверджує той факт, що «визначальна роль у формуванні розуміння гендера, гендерної рівності та визначенні шляхів і механізмів їхнього законодавчого закріплення і втілення у реалії буття суспільства належить міжнародним інституціям і міжнародним правовим актам, які є результатом осмислення загальнолюдського досвіду в цій сфері»¹².

Варто погодитися з висновками Л. Ф. Компанцевої про те, що сама гендерна термінологія і визначення терміну «гендер» перебувають на етапі становлення і що самий термін «гендер» «має багато дефініцій (це зумовлено міждисциплінарним характером гендерних досліджень), проте в більшості з них наголошується на соціальній категорії понят-

¹⁰ Глосарій і тезаурус Європейського інституту з гендерної рівності / Ред. кол. М. Бабак, О. Давліканова, М. Дмитрієва, М. Козир, Л. Компанцева, К. Левченко, М. Скорик, О. Суслова; оновл. вид. – К.: «Вістка», 2021. – 170 с. – с. 30.

¹¹ Gender refers to the array of socially constructed roles and relationships, personality traits, attitudes, behaviours, values, relative power and influence that society ascribes to the two sexes on a differential basis. Whereas biological sex is determined by genetic and anatomical characteristics, gender is an acquired identity that is learned, that changes over time and that varies widely within and across cultures. Gender is relational and refers not simply to women or men but to the relationship between them. – Gender at the Heart of ICPD: The UNFPA Strategic Framework on Gender Mainstreaming and Women's Empowerment". https://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Gender_Equality%20Strategy_2011.pdf, 76 p.

¹² Методичні рекомендації з інтеграції гендерних підходів у систему підготовки фахівців для сектору безпеки і оборони України /Олена Волобуєва, Алла В'яткіна, Світлана Ганаба та ін. Київ: ФОП Клименко Ю. Я., 2021. 292 с. – с. 58. – <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/18%20-%20Department/18%20-%20PDF/08.2021/hei-web-final.pdf>

тя»¹³. В розділі Методичного посібника «Поняття «гендер», «гендерна рівність» у суспільно-політичному та науковому дискурсах» на основі використання широкої джерельної бази наголошено на соціальній категорії поняття, що проілюстровано багатьма прикладами як закордонних, так і вітчизняних авторів¹⁴. Цей текст є одним із найбільш концентрованих прикладів аналізу становлення терміносистеми гендерної політики та гендерної тематики в цілому.

Попри відсутність у законодавстві визначення терміну «гендерна політика», він з'являється в низці українських нормативно-правових документів і використовується в практичній площині. Зокрема в постанові Кабінету Міністрів України № 390 від 7 червня 2017 року «Про Урядового уповноваженого з питань гендерної політики»¹⁵.

Серед завдань Міністерства енергетики, визначених у Положенні про нього, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України № 507, 2020 року (із змінами), визначено, що Міністерство «бере участь у формуванні гендерної політики та в межах повноважень, передбачених законом, здійснює заходи з реалізації рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, ліквідації дискримінації за ознакою статі та заходи, спрямовані на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права» (п. 59-1, внесено згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 1352 від 2 грудня 2022 року¹⁶). Перелік нормативно-правових документів, у яких вживається саме термін «гендерна політика» замість терміну «політика щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», можна продовжувати.

¹³ Те саме джерело, с. 55.

¹⁴ Те саме джерело, с. 54-60.

¹⁵ Постанова Кабінету Міністрів України № 390 від 7 червня 2017 року «Про Урядового уповноваженого з питань гендерної політики». – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/390-2017-%D0%BF#Text>.

¹⁶ Постанова Кабінету Міністрів України № 507 від 17 червня 2020 року «Про затвердження Положення про Міністерство енергетики України». – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/507-2020-%D0%BF#Text>; Постанова Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2022 року № 1352 «Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2008 р. № 777 і від 17 червня 2020 р. № 507». – https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1352-2022-%D0%BF?find=1&text=%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80+%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%BA#w1_1.

В Інституті держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук створено Центр правових проблем гендерної політики.

Міністерством соціальної політики створено офіційний вебсайт «Гендерна політика», що зазначено в розпорядженні Кабінету Міністрів України № 752-р від 12 серпня 2022 року «Про схвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022-2024 роки»¹⁷.

До питання визначення терміну «гендерна політика» в своїх наукових працях зверталася І. Грицай, пропонуючи визначати державну гендерну політику «як функціонування та взаємодію органів державної влади з метою комплексної розробки програм та механізмів, систематичного впровадження принципу гендерної рівності й ліквідації всіх форм дискримінації за ознакою статі в усіх сферах суспільної та державної діяльності»¹⁸.

У 2020 році була підготовлена книга «Гендерна політика в нормативно-правових документах»¹⁹, у якій подано короткий огляд близько двохсот нормативно-правових актів (від початку появи незалежної Української держави і до 31 грудня 2020 року) в сфері забезпечення гендерної рівності – документів міжнародних організацій, законів України, указів Президента України, розпорядчих документів Кабінету Міністрів України – постанов та розпоряджень, наказів центральних органів виконавчої влади. Хронологічний та історико-компаративний аналіз нормативно-правових документів у цій книзі дає можливість висвітлити трансформацію підходів до розуміння державної політики: від політики «захисту жінок», «поліпшення становища жінок» до «забезпечення рів-

¹⁷ Розпорядження Кабінету Міністрів України № 752-р від 12 серпня 2022 року «Про схвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022-2024 роки» https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-2022-%D1%80?find=1&text=%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B0+%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0#w1_1.

¹⁸ Грицай І. О. Державна гендерна політика: генезис поняття та співвідношення із суміжними термінами / І. О. Грицай // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2016. – № 4. – С. 89-97. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2016_4_13 – с. 95.

¹⁹ Гендерна політика в нормативно правових документах. Київ, 2020 р. <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/18%20-%20Department/18%20-%20PDF/02.2021/genderna-polityka.pdf>.

них прав та можливостей жінок і чоловіків» і впровадження гендерної складової в різних сферах державного управління.

У книзі «Гендерне тяжіння: виклики та рішення» було запропоновано наступне визначення поняття «гендерна політика в Україні» – «політика утвердження рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»²⁰.

Наразі триває робота з розробки проєкту закону «Про внесення змін та доповнень до Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», підготовленого робочою групою під головуванням авторки як Урядової уповноваженої з питань гендерної політики, створеною за результатами засідання Комісії з питань координації взаємодії органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, п. 1.9. Робота стосується різних напрямів, зокрема вдосконалення термінології закону. Тож наведений аналіз демонструє необхідність внесення до статті 1 Закону, в якій наводяться терміни, визначення поняття «гендерна політика»: «цілеспрямована діяльність держави та недержавних суб'єктів із забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства».

2. Актуальний стан забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в Україні

Складність із здійсненням ілюстрованого верифікованими даними представлення основних досягнень у забезпеченні гендерної рівності або, навпаки, гендерних розривів, пов'язана з відсутністю державної статистичної звітності, яка не оприлюднюється на період дії воєнного стану. Тому значна кількість індикаторів стосується 2021 року, що не відображає реального стану справ у зв'язку з масовою внутрішньою та зовнішньою міграцією населення та депортаційною політикою росії, тимчасовою окупацією російською федерацією частини територій на Сході та Півдні України та знелюдненням територій, масштабними руйнуваннями інфраструктури, соціальних, економічних та енергетичних об'єктів внаслідок цілеспрямованих російських обстрілів. Так, серед 14,6 мільйона осіб, які потребують гуманітарної допомоги, жінки та дітвчата становлять переважну більшість.

²⁰ Левченко Катерина. Гендерне тяжіння-2: виклики та рішення /Катерина Левченко; худож.-оформлювач С. М. Кошелева. – Харків: Фоліо, 2019. – 317 с., с. 149.

Наразі основним джерелом інформації стають адміністративні дані, які збираються центральними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, дані досліджень і опитувань, а також інформація, отримана від міжнародних і громадських організацій. «У той час як Україна досягла значного прогресу в просуванні принципів гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок, повномасштабне російське вторгнення повністю змінило ситуацію. В цілому, у 2022-2023 роках майже не було відступів від курсу забезпечення гендерної рівності, побоювання щодо чого мали численні експерти з гендерних питань та жіночі організації. Гендерна рівність залишається одним із основних пріоритетів уряду України. Утім, війна привнесла численні складнощі, які поглибили вже наявну гендерну нерівність в українському суспільстві – зокрема, це підвищення рівня гендерно зумовленого насильства та погіршення доступу різних груп жінок до необхідних послуг»²¹.

У 2023 році Проєктом «Європейський Союз за гендерну рівність: Служба допомоги реформам» було підготовлено оновлений Гендерний профіль України. В ньому «викладено загальний опис ситуації з питань гендерної рівності в Україні станом на липень 2023 року, де узагальнено досягнення та перепони на шляху до гендерної рівності, а також ті гендерні дисбаланси, які досі існують... проаналізовані їхні першопричини та запропоновано рекомендації щодо їх усунення»²².

У Гендерному профілі висвітлені наступні питання (відповідно до індикаторів та структури попереднього Профілю, підготовленого в 2021 році): гендерні аспекти демографії, гендерно-чутливий профіль бідності країни, рейтинг України в міжнародних гендерних індексах, стан із представництвом жінок у процесах прийняття рішень, взяття та виконання Україною міжнародно-правових та національних зобов'язань у сфері гендерної рівності та забезпечення прав жінок; національна гендерна політика; національний механізм забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; гендерний мейнстрімінг в Плані відновлення України²³; фінансування гендерної рівності. Ці питання відображають

²¹ Гендерний профіль країни Україна. ЄС за гендерну рівність: служба допомоги реформам. Оновлений, липень 2023 р. – 98 с. – с. 1. – https://euneighbourseast.eu/wp-content/uploads/2024/03/eu4genderhelpdesk_ukrainegenderprofile_2023-cgp_ukr_v5.pdf.

²² Те саме джерело, с. 1.

²³ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 березня 2024 року № 244-р «Про схвалення Плану України». – <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-planu-t180324>.

актуальні проблемні сфери, які характеризуються гендерною нерівністю та потребують активного втручання держави.

У ньому також представлено гендерний аналіз за такими секторами як зайнятість та розриви в оплаті праці чоловіків і жінок; жіноче підприємництво; охорона здоров'я, освіта; зелений перехід, цифрові трансформації, гендерно-зумовлене насильство та сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом; розподіл хатньої та доглядової праці між жінками та чоловіками, гендерні стереотипи тощо. Таким чином, Гендерний профіль надає комплексний огляд як ситуації в різних сферах, так і діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, міжнародних та громадських організацій, спрямованих на забезпечення гендерної рівності та прав жінок.

Що стосується роботи органів влади, то її узагальнена характеристика є наступною: «У 2021-2022 роках Уряд України особливо активно працював над розробкою та прийняттям Національних планів дій, методичних рекомендацій та інших політичних інструментів з питань гендерної рівності. Як результат, наразі діють комплексні та детальні стратегії та плани дій з гендерних питань, які визначатимуть діяльність національних та регіональних/місцевих органів влади на найближчі роки. У воєнний час реалізація національної гендерної політики в різних відомствах не була послідовною, хоча є численні приклади відданості справі на високому рівні та значного покращення показників. Загалом всебічність, деталізація та ефективність національної гендерної політики демонструє певні досягнення, починаючи з 2021 року»²⁴.

Гендерна нерівність в економічних можливостях пов'язана з більшою залученістю жінок до виконання домашніх обов'язків, вищою ймовірністю самозайнятості у неформальному секторі, вертикальною сегрегацією праці, що призводить до меншої кількості жінок на керівних посадах, а також вищою ймовірністю працевлаштування жінок у державному секторі, де заробітна плата, як правило, нижча, що призводить до горизонтальної сегрегації зайнятості²⁵. В 2021 році рівень зайнятості жінок працездатного віку становив 50% порівняно з 61% у чоловіків, рівень економічної активності жінок та чоловіків – відповідно 56% та 68,5%,

²⁴ Гендерний профіль країни Україна. ЄС за гендерну рівність: служба допомоги реформам. Оновлений, липень 2023 р.- 98 с. – с.25-26. – https://euneighbourseast.eu/wp-content/uploads/2024/03/eu4genderhelpdesk_ukrainegenderprofile_2023-cgp_ukr_v5.pdf.

²⁵ Те саме джерело, с. 45.

що взагалі значно нижче, ніж у країнах ЄС. Гендерний розрив в оплаті праці складав 18,6%.

Недостатньою є участь жінок у власності та вищому керівництві підприємств: 17% топменеджерів компаній в Україні є жінками, 15% компаній мають жінок серед мажоритарних власників. Водночас жінки становлять до 46% фізичних осіб-підприємців (дані 2021 року)²⁶. Зацікавленість жінок у відкритті власного бізнесу є високою, про що свідчить той факт, що в 2023 році більше половини нових зареєстрованих фізичних осіб-підприємців – 57% склали жінки, водночас бізнеси жінок менші²⁷. Жінки майже втричі рідше, порівняно з чоловіками, оформлюють свій бізнес як юридичні особи. Решта жінок оформлюють бізнес у формі ФОП. Ключовими проявами гендерної дискримінації, з якими стикаються жінки як власниці бізнесу, є піддавання сумніву кваліфікації та авторитету жінок, зневажливе ставлення, сексистські жарти та недоречні коментарі тощо.

Питання політичної участі жінок і участі в процесах ухвалення рішень є серед тих, за якими Україна відстає від європейських країн та багатьох країн інших регіонів. Зазвичай серед індикаторів при оцінці рівня політичної участі жінок використовуються наступні: співвідношення жінок і чоловіків в національних парламентах, виборних органах регіонального та місцевого рівнів; відсоток жінок серед членів Уряду, керівників та членів наглядових рад державних підприємств, керівників/керівниць органів місцевого самоврядування. Станом на 31 березня 2024 року серед членів українського Уряду було четверо жінок або приблизно 18% від загального складу (три Віцепрем'єр-міністерки, включаючи першу Віцепрем'єр-міністерку).

Показник кількості жінок у складі Верховної Ради України, попри те, що він є найвищим з часів отримання Незалежності, – 21% або 81 народна депутатка серед загальної кількості 403 народних депутатів – набагато відстає від інших країн і навіть є меншим від середнього серед усіх парламентів світу, де на початок 2023 року він становив 26,5%²⁸. Але при цьому за попередній рік цей показник виріс лише на 0,4 %.

²⁶ Те саме джерело, с. 51.

²⁷ Мельник Катерина. Більше половини ФОПів у 2023 році зареєстрували жінки – YouControl. – 28 березня 2024 р. – <https://www.village.com.ua/village/business/news/349161-bilshe-polovini-fopiv-zareestruvali-zhinki-u-2023-rotsi-youcontrol>.

²⁸ Women in parliament 2022. The year in review – <https://www.ipu.org/resources/publications/reports/2023-03/women-in-parliament-2022>.

За даними Міжпарламентського Союзу вперше в історії людства вже в усіх вищих законодавчих органах країн представлені жінки. Як зазначається в його звіті, оприлюдненому 3 березня 2024 року, «Законодавчо встановлені квоти знову стали вирішальним фактором у збільшенні представництва жінок... На виборах 2022 року в палатах із законодавчо встановленими квотами або в поєднанні з добровільними партійними квотами було значно більше жінок, ніж у палатах без них (30,9% проти 21,2%)»²⁹. Таким чином, квоти є ефективним інструментом зменшення гендерної нерівності жінок і повністю відповідають духу і букві статті 4 Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок щодо тимчасових спеціальних заходів. Позитивність запровадження виборних гендерних квот відзначають і інші дослідники, зокрема Т. Марценюк, С. Оксамитна³⁰, М. Бардіна³¹ та інші.

Запроваджені 2020 року у Виборчому кодексі України гендерні виборчі квоти поки що не застосовувалися, оскільки після цього не відбувалися вибори. Відповідно до норм Кодексу, недотримання пропорційного представництва в списках партій призведе до відмови виборчої комісії в реєстрації всіх кандидатів у депутати, висунутих партією.

Гендерні квоти, встановлені для виборів до органів місцевого самоврядування, в 2019 році дали позитивний результат, оскільки зросла представленість жінок у місцевих радах. Так, із загальної кількості кандидатів у депутати місцевих рад у 2020 році частка жінок становила 44%. Серед депутатів обласних рад – 28,4% жінок (попереднє скликання – 15,4%), районних рад – 34,32% (попереднє скликання – 24,4%), Київської міської ради – 31% (попереднє скликання – 19%), міських рад міст обласного значення – 32% (попереднє скликання – 25,5%).

²⁹ Те саме джерело.

³⁰ Марценюк Т. Гендерні квоти: міжнародний досвід запровадження та українські реалії. – Гендер в деталях. – 11 лютого 2019 р. – <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2e08d336-c230-4201-ab60-764067727dcf/content> ; Марценюк Т. О., Оксамитна С. М. Громадська думка щодо гендерних квот та жінок у політиці в Україні. – Наукові записки НаУКМА. Соціологія. 2019. Том 2. С. 3-15. – <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f50b9496-56a9-4526-8cdf-5f27a8e87579/content>.

³¹ Бардіна М. (2019). Гендерна політика в Україні: законодавчі ініціативи та публічна діяльність. В. Агеєва, Т. Марценюк (упоряд.), Інша оптика: гендерні виклики сучасності. Збірник наукових праць на пошану Соломії Павличко (с. 141-154). Київ: Смолоскип.

Водночас існуючі норми законодавства щодо квотування містять низку проблем для реалізації та потребують як подальшого наукового осмислення, так і практичного вдосконалення. Залежно від виборчої системи, яка застосовується в тій або іншій громаді, передбачається використання різних видів квот. Наприклад, у громадах, де проживає менше десяти тисяч виборців, місцевим організаціям партій у переліку висунених кандидатів потрібно забезпечити представництво принаймні 30% осіб однієї статі серед загальної кількості кандидатів. Заразом під час виборів у територіальних громадах, де проживає понад десять тисяч виборців, гендерна квота передбачає додаткові вимоги щодо порядку розміщення кандидатів – організація партії повинна забезпечити присутність у кожній п'ятірці (місцях з першого до п'ятого, з шостого до десятого і так далі) кожного виборчого списку чоловіків і жінок не менше двох кандидатів кожної статі, тобто, принцип той самий, як і при виборах до Верховної Ради України.

Запровадження гендерних квот не гарантує автоматичного досягнення гендерного балансу у місцевих радах, оскільки такі 40-відсоткові квоти запроваджені лише для виборчих списків партій, які «можуть «обходити» гендерні квоти, включивши до списків номінальних кандидаток і домовившись із ними про подальшу відмову від балотування або від депутатського мандату в разі обрання» або поставити жінок у «непридатні місця у виборчих списках»³².

Підготовка людини до активного продуктивного життя багато в чому відбувається шляхом та під час отримання освіти. Традиційно Україна посідає високі місця в світових гендерних рейтингах (Індекс гендерного розвитку, Індекс гендерної нерівності, Індекс глобального гендерного розриву³³ та інші) за показниками охопленості освітою та рівнем освіти як жінок, так і чоловіків. Ця тенденція залишалася незмінною до повномасштабного вторгнення росії в Україну.

³² Як спрацювали «гендерні квоти» на виборах-2020 до Харківської міськради. LB., 16 листопада 2020 р. – https://lb.ua/blog/observatory_democracy/470709_yak_spratsyuvai_genderni_kvoti.html.

³³ Бойко Д. Міжнародні порівняльні дослідження гендерної нерівності. В кн: Гендерна рівність в освіті та через неї: навчальний посібник /за ред. К. Б. Левченко, О. С. Мурадян. Харків, 2024. 264 с.с. 66-78 . – <https://karazin.ua/storage/static-content/source/documents/tsili-staloho-rozvytku/gender/book.pdf>.

Бар'єром, який створює та посилює нерівності, став доступ до дистанційної освіти, що почала активно розвиватися з 2020 року у зв'язку зі світовою пандемією COVID-19 і зросла в 2022-2023 роках, особливо для сімей з низьким рівнем доходу, багатодітних сімей, дітей, які проживають у сільській місцевості, тощо³⁴. За оцінками членів Кластеру з питань освіти (координаційного інструменту у сфері гуманітарної допомоги), в першій половині 2022 року під загрозою перебував доступ до освіти 5,7 мільйонів дітей та підлітків³⁵.

Завдяки долученню України до Глобального партнерства держав Великої сімки (Партнерства Біарріц) з гендерної рівності в 2020 році та ухваленню Стратегії із забезпечення гендерної рівності в сфері освіти³⁶, які передбачають здійснення антидискримінаційної експертизи навчального контенту, значно зменшилася кількість дискримінаційних за змістом текстів або зображень. Разом з тим, чинні «навчальні шкільні програми майже не передбачають вивчення таких тем, як гендерна рівність, домагання, запобігання гендерно-зумовленому насильству»³⁷ тощо; майже не здійснюється сексуальна освіта дітей та підлітків, що потребує негайних змін у змісті та підходах до освіти дітей.

Із 2014 року постійно зростає представленість жінок у різних інституціях сектору безпеки та оборони (від 8,4% в Національній гвардії України до 28% в Національній поліції та 38,4% у Державній службі з надзвичайних ситуацій, зокрема 11% рятувальниць). Понад шістьдесят тисяч жінок несуть службу в Збройних силах України. Така динаміка є не лише відображенням потреб сектору безпеки й оборони та загальних суспільних тенденцій стосовно збільшення кількості жінок у професіях, які в патріархальних суспільствах вважалися виключно або переважно чоловічими, але й результатом реалізації першого та другого Національних планів дій на виконання Резолюції Ради Безпеки ООН «Жінки, мир,

³⁴ Структура ООН Жінки в Україні та CARE, Оперативний гендерний аналіз ситуації в Україні, ООН Жінки, Київ, 4 травня 2022 р.: https://eca.unwomen.org/sites/default/files/2022-05/UNWomen_BRIEF_A4_2022_UKR-1.pdf.

³⁵ Управління Координації Гуманітарних Програм ООН (15 березня 2022 р.). Україна: гуманітарні наслідки, Звіт про ситуацію.

³⁶ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2022 року № 1163-р «Про схвалення Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та затвердження операційного плану заходів на 2022-2024 роки з її реалізації». – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-%D1%80#Text>.

³⁷ Гендерний профіль країни Україна. ЄС за гендерну рівність: служба допомоги реформам. Оновлений, липень 2023 р.- 98 с. – с. 60.

безпека»³⁸, а також обласних планів дій, які розроблені, прийняті та виконуються в кожній області та в місті Києві.

3. Основні напрями формування та реалізації державної гендерної політики

Основні напрями державної гендерної політики визначені в статті 3 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»³⁹.

Державна політика забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків впродовж останніх років будується на основі принципу гендерного мейнстрімінгу, який означає, що в кожній сфері державного управління мають застосовуватися гендерні підходи – в соціальній політиці, освіті, культурі, секторі безпеки та оборони, міжнародній діяльності та економіці, охороні здоров'я, інформаційній сфері та в інших. Разом із тим, попри широку застосовність терміну «гендерний мейнстрімінг» у політичних документах та практиці він досі не є визначеним у нормативно-правових актах.

Так, завдяки проактивній політиці Міністерства закордонних справ, зростає кількість жінок на дипломатичних посадах. Для співпраці з міжнародними партнерами та організаціями громадянського суспільства створена Рада з питань прав людини, гендерної рівності та різноманіття при МЗС. Представник України при ООН в Нью-Йорку С. Кислиця в 2023 році був обраний головою Бюро ООН Жінки – Структури ООН з питань гендерної рівності.

Міністерство освіти і науки України в рамках реалізації Стратегії гендерної рівності в освіті мобілізує внутрішні й зовнішні ресурси для її реалізації. Вже декілька років поспіль здійснюється антидискримінаційна експертиза шкільних підручників, що фактично «вичистило» гендерні

³⁸ Розпорядження Кабінету Міністрів України № 113-р від 24 лютого 2016 року «Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року». – <https://www.kmu.gov.ua/pras/248861725>; розпорядження Кабінету Міністрів України № 1544-р від 28 жовтня 2020 року «Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року, Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-%D1%80#Text>.

³⁹ Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>.

стереотипи та упередження. Принцип гендерного мейнстрімінгу застосовують і міжнародні організації, зокрема системи ООН. Це стосується і ЮНЕСКО, яка одним із пріоритетів своєї чинної стратегії обрала досягнення гендерної рівності. Така діяльність спрямовується Стратегією ЮНЕСКО щодо забезпечення гендерної рівності в освіті та через освіту на 2019-2025 роки і Планом дій з гендерної рівності⁴⁰, що вимагає уваги до гендерної тематики в закладах вищої освіти, при підготовці фахівців різних спеціальностей, а також формування гендерних компетенцій у науково-педагогічного складу ЗВО. В рамках Програми участі на 2022-2023 роки ЮНЕСКО Харківським національним університетом імені В. Каразіна спільно з Апаратом Урядової уповноваженої з питань гендерної політики та громадською організацією «Ла Страда-Україна» підготовлено та видано навчальний посібник для студентів «Гендерна рівність в освіті та через неї»⁴¹.

Важливим напрямом політики є моніторинг стану законодавства та внесення необхідних змін до нього з метою відміни або зміни норм та положень, які є гендерно дискримінаційними. Наведемо низку прикладів, які ілюструють реалізацію цього напрямку політики. Водночас у цьому розділі ми не торкаємося тематики вдосконалення законодавства з протидії гендерно зумовленому насильству, зокрема домашньому, та приведення національних стандартів у відповідність до Конвенції Ради Європи із запобігання насильству стосовно жінок та домашньому насильству та боротьбу із цими явищами⁴², оскільки це є окремою самостійною темою наукового дослідження.

У 2017 році було скасовано наказ Міністерства охорони здоров'я України № 256 «Про затвердження Переліку важких робіт і робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється за-

⁴⁰ UNESCO: What you need to know about how UNESCO advances education and gender equality. URL: <https://www.unesco.org/en/gender-equality/education/needknow>; From access to empowerment: UNESCO strategy for gender equality in and through education 2019-2025. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000369000>; From access to empowerment: UNESCO strategy for gender equality in and through education 2019-2025. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000369000>.

⁴¹ Гендерна рівність в освіті та через неї: навчальний посібник / за ред. К. Б. Левченко, О. С. Мурадян. Харків, 2024. 264 с. – <https://karazin.ua/storage/static-content/source/documents/tsili-staloho-rozvytku/gender/book.pdf>.

⁴² Конвенція Ради Європи із запобігання насильству стосовно жінок та домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. – https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text.

стосування праці жінок», який діяв із 1993 р. і встановлював перелік з-понад 450 професій, заборонених для жінок⁴³.

До 2019 року військові (військово-морські) ліцеї приймали до своїх лав лише придатних до військової служби юнаків. У редакції Положення про військовий ліцей до внесення змін було визначено, що «військовий ліцей є загальноосвітнім навчальним закладом III ступеня з військово-професійною спрямованістю навчання та допрофесійної підготовки, що передбачає проведення поглибленої допризовної та посиленої фізичної підготовки і виховання у юнаків готовності до військової служби». Після ухвалення постанови Кабінету Міністрів України від 15 травня 2019 року № 486 до зазначених закладів освіти сектору безпеки та оборони, відповідно до Положення про військовий (військово-морський) ліцей, дозволено проводити набір як хлопців, так і дівчат; дискримінаційна норма була скасована: слово «юнаків» замінено словом «дітей». Сьогодні це питання врегульоване наступним чином: здобувачі освіти у військових (військово-морських, військово-спортивних) ліцеях, ліцеях з посиленою військово-фізичною підготовкою, відповідно до положень про ці заклади, іменуються ліцеїстами (постанова № 486 втратила свою чинність у зв'язку з подальшими змінами)⁴⁴.

Схожа ситуація до грудня 2018 року була і в Збройних силах України. Наказом Міністерства оборони України № 627 затверджено переліки військово-облікових спеціальностей та штатних посад рядового, сержантського й старшинського складу та тарифні переліки посад вищезазначених військовослужбовців, що відкрило для військовослужбовців-жінок близько 300 військово-облікових спеціальностей, зокрема й «бойових», наприклад, таких, як водій, санінструктор, начальник диспетчерського пункту, радіотелефоніст, гранатометник, командир бойо-

⁴³ Наказ МОЗ від N 256 від 29 грудня 1993 року «Про затвердження Переліку важких робіт і робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці жінок» . – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0051-94#Text> . Як зазначається в документі: «Наказ втратив чинність на підставі Наказу Міністерства охорони здоров'я № 1254 від 13 жовтня 2017 року, крім глави 3 розділу I Переліку важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці жінок, яка втрачає чинність з дати, коли Україною буде завершено процедуру денонсації Конвенції про використання праці жінок на підземних роботах у шахтах будь-якого роду № 45». Ідеться про Конвенцію Міжнародної організації праці.

⁴⁴ Постанова Кабінету Міністрів України від 15 травня 2019 року № 486 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/486-2019-%D0%BF#Text>.

вої машини, командир відділення, кулеметник, мінометник, начальник відділення (керівник підрозділу), снайпер, стрілець, технік, інструктор, начальник медпункту⁴⁵. Наказ втратив чинність на підставі наказу Міністерства оборони № 317 від 7 вересня 2020 року.

Починаючи з 14 жовтня 2014 року, в Україні щорічно відзначається День захисників і захисниць України. Законом України «Про внесення зміни до статті 73 Кодексу законів про працю України» від 14 липня 2021 року свято «День захисника України» отримало нинішню назву – День захисників і захисниць України, оскільки разом із чоловіками-захисниками Україну боронили та боронять жінки-захисниці.

Заразом у законодавстві представлені норми, які є дискримінаційними по відношенню до чоловіків. Наприклад, частиною другою статті 32 КУпАП визначено, що адміністративний арешт не може застосовуватись, зокрема до жінок, що мають дітей віком до дванадцяти років. Також частиною першою статті 34 КУпАП передбачено, що обставиною, що пом'якшує відповідальність за адміністративне правопорушення, визнається вчинення правопорушення жінкою, яка має дитину віком до одного року. В Україні більшає кількість випадків, коли вихованням та утриманням дитини через різні життєві обставини займається самотній батько без участі матері у житті дитини. В таких ситуаціях зазначені положення КУпАП є дискримінаційними по відношенню до самотнього батька, що має дітей віком до дванадцяти років та віком до одного року відповідно, та потребують перегляду. Для виправлення такої ситуації Уряд розробив та подав на розгляд Верховної Ради законопроект № 9036 від 20 лютого 2023 року, яким пропонується внести відповідні зміни до КУпАП.

4. Громадські організації як суб'єкти формування та реалізації державної ґендерної політики та міжнародні партнерства

Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» визначає громадські організації серед суб'єктів формування та реалізації державної ґендерної політики⁴⁶. До дослідження різних ас-

⁴⁵ Наказ Міністерства оборони України № 627 від 13 грудня 2018 року «Про затвердження переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців». – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1507-18#Text>.

⁴⁶ Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>.

пектів діяльності громадських організацій, зокрема жіночих, неодноразово зверталася авторка⁴⁷, а також О. Швед⁴⁸, К. Бугайчук, М. Легенька, Ю. Аносова⁴⁹, І. Харечко⁵⁰ та інші.

Між тим більшість проаналізованих та представлених публікацій присвячені питанням ролі та участі громадських організацій в запобіганні й протидії різним формам насильства. Таким чином тематика ролі громадських організацій у формуванні, реалізації та моніторингу імплементації державної гендерної політики потребує подальшого поглибленого науково-теоретичного осмислення і має стати предметом та об'єктом окремого монографічного дослідження.

У світлі тематики розділу проаналізуємо актуальні та діючі платформи, робочі групи та інструменти включення громадських організацій до процесів формування та реалізації державної гендерної політики, в підтримці та забезпеченні діяльності яких бере безпосередню участь Апарат Урядової уповноваженої з питань гендерної політики. До таких платформ віднесемо наступні: Національну платформу «Рівні права та можливості», Платформу забезпечення гендерного мейнстримінгу та інклюзії у відновленні, Міжвідомчу робочу групу з питань протидії сексуальному насильству, пов'язаному зі збройною агресією росії проти України, та надання допомоги постраждалим; Мережу радників і рад-

⁴⁷ Левченко К. Б. До питання про нормативно-правове забезпечення здійснення державного фінансування діяльності громадських організацій України. – Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 2 (65). – С. 141-146. – <https://dspace.univd.edu.ua/items/2b2c2679-e3d0-4d73-a355-87f3926c0ffa> ; Левченко К. Гендерне тяжіння-2: виклики та рішення /Катерина Левченко; худож.-оформлювач С. М. Кошелєва. – Харків: Фоліо, 2019. – 317 с.

⁴⁸ Левченко К. Б., Швед О. В. Громадські організації: діяльність з протидії торгівлі людьми та виклики в роботі. – Вісник ХНУВС – Bulletin of KhNUA. 2019. № 4(87). – DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2019.4.12>, – https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/32540/1/O_Shved_HNUVS_2020_IL.pdf ; Левченко К. Б., Швед О. В. Громадські організації України в системі запобігання та протидії домашньому насильству/ – Право і безпека – Право и безопасность – Law and Safety. 2020. № 1(76), с. 74-82, DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2020.1.10>. – https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/32532/1/O_Shved_PB_2020_1_IL.pdf.

⁴⁹ Науково-практичний коментар Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»/за заг. ред. К. Б. Левченко, К. В. Павліченко, В. В. Чернея; МВС України ; Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2020. – С. 363-379.

⁵⁰ Харечко І. Громадські організації як агенти конструювання гендерно-чутливої реальності. – Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2017. Випуск 10, с. 160-164.

ниць з гендерних питань, Секторальну робочу групу «Гендерна рівність» координації міжнародної технічної допомоги, а також Регіональні коаліції 1325 «Жінки, мир, безпека», координацію та підтримку яких здійснює Український Жіночий Фонд. Розглядаючи їх детальніше, зауважимо, що цими платформами не обмежується взаємодія органів державної влади й місцевого самоврядування та громадських організацій.

Національна платформа «Рівні права та можливості» створена Апаратом Урядової уповноваженої з питань гендерної політики в серпні 2019 року для забезпечення участі громадянського суспільства в процесі формування та реалізації державної гендерної політики в усіх секторах і сферах на національному та місцевому рівнях. Учасниками та учасницями Платформи на проведеній організаційній сесії було сформовано стратегічне бачення діяльності платформи (візія), яка полягає в тому, що «кожна особа в суспільстві усвідомлює важливість забезпечення принципу рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у всіх секторах та сферах та керується ними». Цілі діяльності Платформи: відпрацювати механізми врахування позиції та експертизи організацій громадянського суспільства у формуванні та впровадженні державної гендерної політики та її адвокації; консолідувати зусилля громадськості та Уряду щодо формування та реалізації державної гендерної політики; забезпечити врахування при формуванні та реалізації державної політики в різних сферах та галузях принципу рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; посилити громадську участь та контроль над формуванням і реалізацією державної гендерної політики.

До Платформи входить 84 суб'єкти: громадські організації (71), міжнародні організації (6) та декілька державних структур (7). Платформа забезпечує комунікацію між учасниками і є важливим каналом комунікації між громадськими організаціями та Апаратом Урядової уповноваженої з питань гендерної політики. Найактивніші учасниці Платформи – це такі громадські організації як: «Ла Страда-Україна», Інформаційно-консультативний жіночий центр, Український Жіночий Фонд; Українська фундація громадського здоров'я; ПАКТ; Бюро гендерних стратегій і бюджетування; «Жіночі Перспективи», ООН Жінки; Центр Гендерної Культури; Жінки в медіа; Київський інститут гендерних досліджень; Міжнародна Школа Рівних Можливостей; Центр «Розвиток демократії» та ін. Для забезпечення подальшої ефективної комунікації з організаціями громадянського суспільства Платформа потребує розширення та більшої візуалізації своєї діяльності.

У 2022-2024 роках учасниками та учасницями Платформи було порушено для обговорення 217 тем. Найпопулярніші серед них: проведення опитувань, інформаційні заяви, статті, звіти, аналітика, дослідження питань прав жінок, гендерної рівності, питань протидії СНПК; запрошення на заходи та конференції й обговорення питань гендерної рівності в медіа, в органах влади; консультації, обговорення та публікація вакансій у сфері гендеру.

Мережа радників та радниць з гендерних питань створена в жовтні 2021 року за підтримки ОБСЄ/БДПІЛ у рамках проекту з посилення національних механізмів гендерної політики з метою розвитку інституційної спроможності радників/радниць з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків задля адвокації гендерної рівності в усіх сферах суспільного життя. Станом на травень 2024 року вона складається з 67 членів – 50 радників і радниць, 17 експертів/експерток, які представляють фахівців як цивільного сектору (центральні органи виконавчої влади, обласні адміністрації, органи місцевого самоврядування), так і сектору безпеки та оборони України. Наразі не всі призначені радники (як штатні, а такі здебільшого працюють у секторі безпеки та оборони, так і ті, хто виконує обов'язки на громадських засадах) є членами Мережі. Так, лише в Збройних силах України в 2023 році було біля 220 радників та радниць, із яких 5 працюють у штаті. Тому одним із основних завдань цієї Платформи є об'єднання всіх радників і радниць й посилення їхнього потенціалу, в першу чергу, тих, хто нещодавно приступив до виконання завдань.

У 2022-2023 роках авторським колективом членів Мережі було розроблено та видано «Порадник для радників та радниць з гендерних питань»⁵¹. У ньому подана нормативно-правова база діяльності радників з гендерних питань, міститься визначення основних понять гендерної політики, основні наявні гендерні інструменти для застосування в роботі радника/радниці, зокрема гендерний аналіз та гендерний аудит, моніторинг та гендерне бюджетування Мережа підтримує групу у Facebook: <https://www.facebook.com/groups/genadsnetwork>.

⁵¹ Порадник для радників та радниць з гендерних питань/Загальна редакція: К. Левченко. Упорядниці: Ю. Гончар. Авторський колектив: Арнаутова В., Батракова Н., Голованова Т. та інші. – Київ, 2023. – 67 с. – <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/18%20-%20Department/18%20-%20PDF/2023/25.08.2023/poradnik-dlya-radnikov-1-1.pdf>.

Координація роботи між Урядом і партнерами з розвитку, міжнародними та донорськими організаціями здійснюється на платформі **Секторальної робочої групи «Гендерна рівність»** третього рівня координації міжнародної технічної допомоги. Трирівнева архітектура координації була запропонована в жовтні 2020 року за результатами Форуму «Партнерство заради розвитку», під час якого питання забезпечення гендерної рівності були визначені як наскрізні для всіх тематичних напрямів (разом з протидією корупції та диджиталізацією).

Міжвідомча робоча група з питань протидії сексуальному насильству, пов'язаному зі збройною агресією російської федерації проти України, та надання допомоги постраждалим (далі за текстом – МРГ) створена 25 травня 2022 року рішенням Комісії з питань координації взаємодії органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків під головуванням Віцепрем'єр-міністерки з питань європейської та євроатлантичної інтеграції О. Стефанішиної⁵². До її складу входять 123 члени та членкині з 55 організацій, серед яких 12 (22%) – неурядові організації. МРГ створена для забезпечення координації впровадження положень Рамкової програми співробітництва між Урядом України та ООН щодо запобігання та протидії СНПК, яка була підписана 3 травня 2022 року Спеціальною представницею Генерального секретаря ООН з питань сексуального насильства в умовах конфлікту та Віцепрем'єр-міністеркою з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України⁵³. Рамкова програма включає завдання, об'єднані в п'ять напрямів: відстеження торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації в умовах конфлікту; надання комплексної допомоги особам, які постраждали від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом; доступ до правосуддя та притягнення до відповідальності; посилення спроможності сектору безпеки та оборони з попередження СНПК; репарації та компенсації. Кожному напрямку відповідає діяльність підгрупи МРГ. Робота МРГ не лише добре структурована, але й

⁵² Положення про Міжвідомчу робочу групу з питань протидії сексуальному насильству, пов'язаному зі збройною агресією росії проти України, та надання допомоги постраждалим. URL: <https://cutt.ly/14ccccL>

⁵³ Framework of Cooperation between the Government of Ukraine and the United Nations on the Prevention and Response to Conflict-Related Sexual Violence. URL: https://www.stoprapienow.org/wp-content/uploads/2022/05/20220503-FoC_Ukraine_SIGNED.pdf?fbclid=IwAR3aQLVC4f8AQrPm0hrkJBFPUx41nOjugrX9tPT4wTdcd3p13YJ6h3hRce4.

візуалізована. Звіти про її роботу готуються щорічно та представляються на публічних заходах, а також розміщуються на сайті Кабінету Міністрів України⁵⁴.

Платформа забезпечення гендерного мейнстрімінгу та інклюзії у відновленні заснована 13 вересня 2023 року як дорадчий орган при Комісії з питань координації взаємодії органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, яку очолює Віцепрем'єр-міністерка з питань європейської та євроатлантичної інтеграції⁵⁵. До Платформи входять представники державних органів, які забезпечують формування та реалізацію державної політики щодо забезпечення гендерної рівності та інклюзії, народні депутати України (за згодою), представники бізнесу, партнерів з розвитку, міжнародних і громадських організацій, які займаються питаннями забезпечення гендерної рівності та інклюзії. При Платформі створена й діє Консультативна панель громадських організацій.

До Платформи входять 34 представники/представниці державних органів та громадських організацій, зокрема Українського Жіночого Фонду та UАExperts. Для посилення голосу громадянського суспільства створена Консультативна панель громадянського суспільства, до якої вже приєдналися Інформаційно-консультативний жіночий центр; Центр громадських ініціатив «Інтелект Сумщини»; «Центр дослідження суспільства» Cedos; Асоціація жінок-юристок України «ЮрФем»; Бюро гендерних стратегій та бюджетування; Вокс Україна, Всеукраїнська правозахисна організація «Юридична сотня», ГО «Жінки в медіа».

Мета Платформи – забезпечити скоординовану співпрацю органів виконавчої влади, громадянського суспільства, представників бізнесу, партнерів з розвитку та міжнародних організацій задля дотримання

⁵⁴ Підсумковий Документ за результатами виконання Імплементативного плану на виконання Рамкової програми співробітництва між Урядом України та ООН щодо запобігання та протидії сексуальному насильству, пов'язаному з конфліктом. 2022 р. – березень 2023 р.- <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/UN-UKRAINE-ua-no-QR.pdf>; Підсумковий Документ за результатами виконання Імплементативного плану на виконання Рамкової програми співробітництва між Урядом України та ООН щодо запобігання та протидії сексуальному насильству, пов'язаному з конфліктом. Березень 2023 р. – березень 2024 р.

⁵⁵ Постанова Кабінету Міністрів України № 784 від 2 вересня 2020 року «Про утворення Комісії з питань координації взаємодії органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784-2020-%D0%BF#Text>.

принципу гендерної рівності та інклюзії в процесі відновлення України. Основні завдання: забезпечити координацію між державними органами та іншими суб'єктами, залученими до гендерно відповідального відновлення України; готувати пропозиції щодо забезпечення гендерної рівності та інклюзії у відновленні та визначити шляхи, механізми й способи впровадження гендерних підходів на всіх етапах відновлення України; взаємодіяти із міжнародними організаціями, фондами та структурами у сфері гендерно відповідального відновлення, зокрема шляхом ініціації створення Міжнародного Альянсу гендерного мейнстрімінгу у відновленні України з метою забезпечення того, щоб планування, фінансування та реалізація заходів із відновлення та реконструкції в Україні сприяли зміцненню гендерної рівності та інклюзивності, розширенню прав і можливостей жінок та їхньому лідерству, а також повному врахуванню прав та інтересів жінок.

Платформою було організовано та проведено Захід високого рівня під час 68-ої сесії Комісії ООН зі становища жінок на тему «Повоєнне відновлення України: забезпечення гендерного мейнстрімінгу та посилення жінок» (Нью-Йорк, 13 березня 2024 року); забезпечено включення гендерної тематики в роботу Української конференції з відновлення (Берлін, 11-12 червня 2024 року) та спільно з Урядом Німеччини здійснено підготовку в рамках основної програми Конференції сесії «Гендерний мейнстрімінг та жіноче лідерство у відновленні України».

Спільно з Апаратом Урядової уповноваженої з питань гендерної політики Консультативною панеллю громадських організацій підготовлено стратегічне бачення кроків, які мають забезпечити врахування тематики прав жінок та гендерної рівності в процесах відновлення України. Зокрема пропонуються наступні кроки: (1) Плани відновлення та розвитку на національному і місцевому рівнях, засновані на потребах і можливостях різних груп жінок і чоловіків. Участь жіночих правозахисних організацій у розробці, реалізації та моніторингу виконання планів. (2) Безбар'єрні, доступні та інклюзивні робочі місця, транспорт, інфраструктурні об'єкти та послуги. (3) Викорінення гендерних стереотипів щодо ролей в сім'ї, сфері освіти, обранні професій, ведення бізнесу та прийняття рішень. Створення недискримінаційного робочого середовища. (4) 100% покриття дітей молодшого віку дошкільною освітою. Наявність у школах груп подовженого дня та гуртків. (5) Послуги та заклади денного догляду для всіх категорій людей, які потребують стороннього догляду. (6) Комплексні послуги та можливості для постраждалих від гендерно зумовленого

насильства відповідно до стандартів Ради Європи та постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом. (7) Програми з (пере)навчання жінок професіям, у яких вони мало представлені, STEM-освіта для жінок і дівчат. (8) Підтримка жіночого підприємництва. (9) Програми міжнародної технічної допомоги з відновлення та розвитку, спрямовані на усунення гендерних бар'єрів у всіх секторах. (10) Підтримка міжнародними партнерами жіночих правозахисних організацій для забезпечення гендерно чутливого й інклюзивного відновлення.

Впродовж останніх років забезпечується значне представництво громадських організацій в урядових делегаціях України для участі в засіданнях Комісії ООН зі статусу жінок⁵⁶. Порівняльний аналіз затвердженого Кабінетом Міністрів України складу урядових делегацій України для участі в сесіях Комісії ООН зі статусу жінок в 2020-2024 роках наочно демонструє цей висновок. До урядових делегацій включалося від 22% до 30% представників громадських організацій, що є високим показником. У 2023 та 2024 роках також було включено по одному представнику від міжнародних організацій – Фонду ООН у галузі народонаселення та Структури ООН Жінки та Мережі постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, СЕМА.

Ще одним важливим інструментом забезпечення взаємодії та співпраці органів державної влади та громадських організацій є обласні **Коаліції 1325 «Жінки, мир, безпека»**. Наразі вони створені та працюють у дев'ятнадцяти регіонах України. Такі Коаліції є платформами для мережування, адвокації та співпраці в просуванні Порядку денного «Жінки,

⁵⁶ Розпорядження Кабінету Міністрів України № 122-р від 12 лютого 2020 року «Про делегацію Уряду України для участі у 64 -й сесії Комісії зі становища жінок». – <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-delegaciyu-uryadu-ukrayini-dlya-a122r>; розпорядження Кабінету Міністрів України № 177-р від 10 березня 2021 року «Про делегацію Уряду України для участі у 65 -й сесії Комісії зі становища жінок». – <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-delegaciyu-uryadu-ukrayini-dlya-u-a177r>; розпорядження Кабінету Міністрів України № 209-р від 23 лютого 2022 року «Про делегацію Уряду України для участі у 66 -й сесії Комісії зі становища жінок». – <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-delegaciyu-uryadu-ukrayini-dlya-uchasti-u-66-j-sesiyi-komisiyi-zistanovishcha-zhinok-209->; розпорядження Кабінету Міністрів України № 101-р від 4 лютого 2023 року «Про делегацію Уряду України для участі у 67-й сесії Комісії зі становища жінок». – <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-delehatsiui-uriadu-ukrainy-dlia-uchasti-u-67-i-sesii-komisii-zistanovishcha-zhinok-i040223-101>; розпорядження Кабінету Міністрів України № 98-р від 9 лютого 2024 року «Про делегацію Уряду України для участі у 68-й сесії Комісії зі становища жінок». – <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-delehatsiui-uriadu-ukrainy-dlia-uchasti-u-68-i-ses-a98r>.

мир, безпека», об'єднують 626 учасників і учасниць (станом на 31 березня 2024 року). Мета їхньої діяльності: розробка ефективних стратегій впровадження Резолюції 1325 на рівні регіонів. Інформація про їхню роботу розміщена на сайті та ресурсах у соціальних мережах Українського Жіночого Фонду, який координує їхню взаємодію.

Дуже важливо врахувати ті кроки, які зроблені Україною і в долученні до міжнародних ініціатив у сфері просування гендерної рівності. Так, результатом 64-ї сесії Комісії ООН зі становища жінок стало прийняття політичної декларації про те, що гендерна рівність і розширення прав і можливостей усіх жінок і дівчат матимуть вирішальний вплив на досягнення всіх Цілей сталого розвитку.

На Форумі рівності поколінь були створені Коаліції дій, покликані об'єднати уряди, ООН, громадянське суспільство та приватний сектор для досягнення гендерної рівності та забезпечення прав дівчат і жінок у всьому світі. 2020 року Україна приєдналася до Коаліції дій для сприяння досягненню гендерної рівності за трьома із шести тем – протидія насильству за ознакою статі, економічна справедливість і права, технології та інновації для забезпечення гендерної рівності⁵⁷.

Україна також приєдналася до ініціативи «Партнерство Біарріц»⁵⁸ і Міжнародної коаліції за рівну оплату праці⁵⁹. До цієї коаліції від України також входять Федерація профспілок, Конфедерація роботодавців і громадська організація «Київський інститут гендерних досліджень». Для забезпечення взятих зобов'язань щодо зменшення гендерного розриву в оплаті праці розроблена та реалізується відповідна Стратегія⁶⁰.

⁵⁷ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2020 року № 1277-р «Про участь Уряду України у міжнародній ініціативі «Коаліції дій для сприяння досягненню гендерної рівності». – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1277-2020-%D1%80#Text>.

⁵⁸ Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1578-р від 16 грудня 2020 року «Про затвердження плану заходів з реалізації зобов'язань Уряду України, взятих в рамках міжнародної ініціативи «Партнерство Біарріц» з утвердження гендерної рівності». – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1578-2020-%D1%80#Text>.

⁵⁹ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 року № 1127-р «Про схвалення проекту листа Уряду України до секретаріату Міжнародної коаліції за рівну оплату праці (EPIC)». – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-2020-%D1%80#Text>.

⁶⁰ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 вересня 2023 року № 815-р «Про схвалення Національної стратегії подолання гендерного розриву в оплаті праці на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2023-2025 роки». – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/815-2023-%D1%80#Text>.

У 2023 році відбулося приєднання України до рекомендацій Ради Організації економічного співробітництва та розвитку щодо забезпечення гендерної рівності у сферах освіти, зайнятості та підприємництва та забезпечення гендерної рівності в публічному секторі⁶¹.

Участь у всіх цих Коаліціях акумулює зусилля різних інституцій для зменшення гендерної нерівності та прискорює досягнення цілей Пекінської декларації та Платформи дій та Цілей сталого розвитку ООН.

5. Перспективні завдання розвитку державної гендерної політики

Перспективи розвитку державної гендерної політики України збігаються з поглибленням євроінтеграційного процесу, забезпеченням успішного проходження скринінгу на відповідність законодавства та політики вимогам та стандартам ЄС. Для цього важливим завданням є оновлення законодавчої бази, перш за все, базового Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» для врахування змін, які відбулися в українському суспільстві щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, зокрема просування гендерної рівності в усіх сферах життя суспільства; євроінтеграційних процесів в Україні у зв'язку з отриманням Україною статусу країни-кандидатки до вступу в ЄС; а також врахування викликів і загроз, які виникли внаслідок повномасштабного збройного вторгнення РФ на територію України.

За результатами засідання Комісії з питань координації взаємодії органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків від 7 липня 2023 року в серпні 2023 року було створено робочу групу щодо підготовки змін до Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», до складу якої увійшли народні депутати України, представники ЦОВВ, міжнародних та громадських організацій. Робоча група напрацювала зміни, які стосу-

⁶¹ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 травня 2023 року № 404-р «Про схвалення проекту листа Уряду України до Організації економічного співробітництва та розвитку про запит стосовно приєднання до Рекомендації Ради Організації економічного співробітництва та розвитку щодо забезпечення гендерної рівності в публічному секторі та Рекомендації Ради Організації економічного співробітництва та розвитку щодо забезпечення гендерної рівності у сферах освіти, зайнятості та підприємництва». – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/404-2023-%D1%80#Text>.

ються чотирьох напрямів: (1) вдосконалення та уточнення термінології; (2) осучаснення інституційного механізму формування та реалізації гендерної політики; (3) перегляду напрямів державної гендерної політики; (4) розширення переліку суб'єктів, які працюють у сфері забезпечення гендерної рівності та визначення їхніх повноважень. Наприклад, законопроектом пропонується уточнити поняття «сексуальні домагання», «наси́льство за ознакою статі», «сексизм»; запровадити визначення термінів, які відсутні у чинному Законі, таких як: «принцип забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», «гендерний аудит», «гендерний мейнстрімінг», «гендерна політика», «гендерне бюджетування», «дані, дезагредовані за статтю». Так, «принцип забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» пропонується визначити як «підхід, який базується на міжнародних стандартах прав людини, відповідних міжнародних документах та спрямований на забезпечення рівних можливостей, рівного доступу до можливостей та рівноцінності результатів».

До основних напрямів державної політики запропоновано додати: наскрізне забезпечення врахування принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у законодавстві, програмних і бюджетних документах для отримання жінками і чоловіками рівних результатів та благ; забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у попередженні та подоланні конфліктів, встановленні миру та відновленні; відповідь на виклики та загрози війни, зокрема сексуальне насильство, пов'язане з воєнною агресією РФ, та торгівлю людьми.

Інституційний механізм забезпечення гендерної рівності на національному рівні запропоновано посилити шляхом закріплення функції Кабінету Міністрів України щодо визначення особи, відповідальної за координацію діяльності у цій сфері та призначення Урядового уповноваженого з питань гендерної політики; визначення в органах державної влади та органах місцевого самоврядування відповідальних структурних підрозділів і призначення радників з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; розмежування повноважень спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики, та такого, що реалізує державну політику у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків (Міністерства соціальної політики та Національної соціальної сервісної служби України); розширення кола суб'єктів, які працюють у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, а

саме включення до нього інституцій сектору безпеки та оборони, сфери цифровізації та штучного інтелекту, охорони здоров'я, сфери розвитку громад, територій та інфраструктури. Законопроект готується для подання до Верховної Ради України.

У 2025 році світова спільнота відзначатиме тридцятую річницю четвертої Всесвітньої конференції зі становища жінок і прийняття Пекінської декларації та Платформи дій (1995 р.)⁶², а також десятиріччя прийняття Порядку денного в сфері сталого розвитку до 2030 року та його Цілей сталого розвитку⁶³. Раз на 5 років під час сесій Комісій ООН зі становища жінок відбувається огляд та оцінка досягнення цілей, визначених Пекінською платформою дій. Цьому передують підготовка національних оглядів держав.

З нагоди тридцятої річниці четвертої Всесвітньої конференції зі становища жінок Комісія ООН зі становища жінок проведе в березні 2025 року огляд і оцінювання прогресу, досягнутого у виконанні Пекінської декларації та Платформи дій, а також прискорить реалізацію процесу забезпечення гендерної рівності та розширення прав і можливостей усіх жінок і дівчат. Напередодні річниці має відбутися процес комплексного огляду на національному рівні під керівництвом Уряду за участі всіх заінтересованих сторін. Огляди мають бути всеохоплюючими та мобілізувати всі гілки та рівні влади, організації громадянського суспільства, приватний сектор, структури системи ООН, регіональні та міжнародні організації, наукові кола, ЗМІ, інші заінтересовані сторони. Такий підхід забезпечить включення та участь різних суб'єктів розвитку суспільства, прозорий і ретельний процес огляду на національному і субнаціональному рівнях з урахуванням фактичних даних, а також дозволить напрацювати відчутний досвід та рішення, за якими мають бути конкретні дії та співпраця з метою виконання Пекінської декларації і Платформи дій та Цілей сталого розвитку ООН.

Україна підготувала та у визначені терміни (до 31 травня 2024 року) подала у встановленому порядку такий Огляд. Його підготовка має показати, як досягнення у наскрізному просуванні гендерної рівності в усіх сферах життя суспільства на всій території України, так і виклики й загрози, які виникли внаслідок більш ніж десятирічної воєнної агресії, яку

⁶² Пекінська декларація та Платформа дій. Підсумковий документ четвертої Всесвітньої Конференції ООН зі становища жінок. 1995 р.

⁶³ Цілі сталого розвитку ООН до 2030 року. ООН, 2015 р.

розпочала та веде проти України росія. Напрацювання в сфері відбудови та відновлення також знайшли відображення у Звіті.

6. Висновки та рекомендації

Зроблений огляд стану, основних напрямів, інструментів впровадження політики забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, а також короткий обрис основних виявів дискримінації за ознакою статі в українському суспільстві дає підстави для окреслення основних завдань розвитку державної гендерної політики. Без сумніву, вона має бути спрямована на зменшення гендерних розривів та нерівностей в усіх сферах суспільного життя. Разом із тим, продовження воєнної агресії росії, руйнування інфраструктури, загибель військових і цивільних, матеріальні втрати, відсутність безпеки в усіх її вимірах створюють серйозні перешкоди не лише для життя та розвитку людей і країни, але й конкретного напрямку політики. Україна та український народ обрали для себе вектор суспільного розвитку, який пов'язаний з Європейським Союзом та НАТО і який вимагає захисту від «руського міра» та росії, яка вважає Україну частиною своєї імперії, де відмовилися від забезпечення прав людини, гендерної рівності, демократії, свободи та поваги до людської гідності.

Для наближення досягнення гендерної рівності в Україні рекомендується:

У сфері нормативно-правового забезпечення державної гендерної політики:

- при підготовці оновленої редакції проєкту закону «Про внесення змін та доповнень до Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» включити до статті 1 визначення поняття «гендерна політика».

У сфері науково-теоретичного забезпечення державної гендерної політики:

- враховуючи важливість та активність громадських організацій як суб'єктів формування та реалізації державної гендерної політики, здійснити науково-практичні дослідження з даної тематики та підготувати на їхній основі окреме монографічне видання.

У сфері посилення національного механізму забезпечення гендерної рівності:

- мережі радників та радниць з гендерних питань провести інформаційно-адвокаційну кампанію із залучення призначених радників і радниць до складу Мережі.

У сфері співпраці органів державної влади з організаціями громадянського суспільства:

- для забезпечення подальшої ефективної комунікації з організаціями громадянського суспільства забезпечити візуалізацію наявних інструментів і платформ співпраці, зокрема Платформи «Рівні права та можливості».

Розділ 1.2.

ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА ТА ҐЕНДЕР: ШЛЯХ ДО РІВНОСТІ

Сопілко Ірина Миколаївна,

докторка юридичних наук, професорка, Заслужена юристка України,
в.о. декана юридичного факультету Національного авіаційного університету
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9594-9280>

Процеси встановлення ґендерної рівності як невід’ємної частини державної політики не лише підкреслили необхідність детального аналізу стану дотримання прав жінок у військових структурах, а й виявили гостру потребу в розробці цілеспрямованих заходів для запобігання будь-яким випадкам порушення цих прав, зокрема дискримінації за статевую ознакою, сексуальних домагань та обмеження доступу до кар’єрного зростання. Такі превентивні заходи потребують чіткого уявлення щодо проблем універсального характеру, притаманних для більшості військових інституцій, в яких працюють жінки.

Історично важко точно оцінити справжню кількість жінок, які брали участь у бойових діях, через маскування та псевдоніми. Жінки приєднувалися до воєн з тих же причин, що й чоловіки: патріотизм, забезпечення собі і своїй родині гідного життя, пошуки пригод, бажання бути поряд з коханими, помста за загиблих близьких. Загалом вони могли взяти участь у бойових діях у трьох випадках:

По-перше, коли видавали себе за чоловіків, щоб завербуватися у військо. Є сотні таких документованих випадків по всьому світу. Наприклад, відома історія Йоанни Жубр, яка народилася в Бердичеві. У 1808 році вона видала себе за чоловіка і записалася до війська Варшавського герцогства. І вже у 1809 році взяла участь у війні проти Австрії, де за хоробрість на полі бою мала отримати хрест *Virtuti militari*. Коли про її справжню стать дізналося командування, у нагороді Йоанні відмовили, але вона продовжила службу. Проте, зрештою отримала *Virtuti Militari*, беручи участь в поході Наполеона в росію¹.

¹ В Україні обговорюють масову мобілізацію жінок. Чи були війни, де на неї наважились і так наблизили перемогу? Історичний екскурс «Бабеля». URL: <https://babel.ua/texts/102107-v-ukrajini-obgovoryuyut-masovu-mobilizaciyu-zhinok-chi-buli-viyni-de-na-neji-navazhilis-i-tak-nablizili-peremogu-istorichniy-ekskursbabelya#:~:text=Жінки%20в%20Першій%20світовій.%20До%20початку%20Першої%20світової%20війни%20більшість> (дата звернення: 02.09.2024).

По-друге, багато жінок-добровольців було в різних партизанських рухах і нерегулярних арміях. Наприклад, бойова група «Червоні ліхтарі» під час Боксерського повстання в Китаї у 1900 році. Мотивовані патріотичними почуттями та бажанням захистити свої домівки, вони виконували різноманітні завдання, від розвідки до безпосередньої участі в боях, доводячи, що жінки можуть бути не менш ефективними воїнами, ніж чоловіки.

По-третє, жінки служили медичними сестрами. Медичні працівниці відігравали ключову роль у забезпеченні медичного обслуговування військових. Саме Наполеон першим зважився на сміливий крок і залучив жінок до військової служби.

Починаючи з Першої світової війни, постійно мінялися погляди про роль жінки у військовій діяльності. На відміну від австрійської армії, де жінки зазнавали жорстких обмежень, Українська Галицька Армія, хоча й не заохочувала жінок до участі в бойових діях, не забороняла їм служити. Жінки, масово залучені до трудової та військової діяльності, поступово руйнували стереотипи про свою пасивну роль у суспільстві, доводячи рівність з чоловіками у прагненні захищати свою країну. Так, зокрема, за ініціативою Головної української ради у Львові 6 серпня 1914 року було створено Легіон УСС у складі австро-угорської армії. Головною метою створення Легіону, як основи майбутнього українського національного війська, було вибороти та захистити у майбутньому самостійну українську державу. У Легіоні УСС була жіноча чота, до якої належали жінки стрілкині та санітарки – щонайменше 36 осіб. Серед них найвідомішими стали Олена Степанів, Софія Галечко, Ганна Дмитерко, Ольга Підвисоцька, які відіграли надзвичайно значущу роль в історії легіону Українських січових стрільців².

В збройних силах Канади, під час Першої світової війни, практично не було жінок, за винятком 3141 медсестер, які служили як за кордоном, так і на внутрішньому фронті. З цих жінок 328 отримали нагороду від короля Георга V, а 46 віддали життя під час виконання службових обов'язків. Незважаючи на те, що деякі з цих жінок отримали нагороди за свої зусилля, багато високопоставлених військових все одно вважа-

² Поєднати зброю та культуру: хто запровадив гендерну рівність і «мазепинку» у війську. URL: <https://armyinform.com.ua/2024/08/06/poednaty-zbroyu-ta-kulturuhto-zaprovadyyv-gendernu-rivnist-i-mazepynku-u-vijsku/#:~:text=Гендерна%20рівність%20у%20війську%20—%20здобуток%20легіонерок> (дата звернення: 02.09.2024).

ли себе непридатними для цієї роботи. Хоча Велика війна офіційно не була відкритою для жінок, вони відчували тиск вдома. Була проблема у працевлаштуванні, коли чоловіки вступали на службу; багато жінок намагалися заповнити цю порожнечу разом із виконанням своїх домашніх обов'язків³. У той час у діючих арміях європейських країн жінок не було, окрім жіночого батальйону під командуванням Марії Бочкарьової та британського допоміжного армійського корпусу. Уряди інших держав не допустили жінок до військової служби з огляду на панівні суспільні стереотипи та упередження⁴.

У міжвоєнний період жінки, на рівні з чоловіками, активно долучалися до діяльності ОУН і УПА, виконуючи різноманітні завдання: від участі в збройних загонах до підпільної роботи, розвідки, медичної допомоги та забезпечення повстанців.

В «Інструкції по пропаганді» ОУН ми знаходимо прямі звернення до українського жіноцтва: «Українська жінко! Борися за те, щоби завоювати для себе державу. Будь всюди і завжди сміливою, гордою дочкою свого народу»⁵. Звернення до жінок в інструкціях ОУН було логічним кроком, оскільки ще до війни жінки вже активно долучалися до діяльності організації. Цей досвід свідчив про зміну традиційних уявлень про роль жінки в суспільстві та відкривав нові можливості для їхньої участі в національно-визвольній боротьбі. Цікавий факт впливає з аналізу фонду 231 ДАТО «Інформації, доповіді польських органів поліції про діяльність ОУН в Тернопільському воєводстві за 1934 р.»: майже 40% серед підозрюваних окупаційною владою в діяльності українського підпілля були жінки, що підтверджує їхню активну роль у боротьбі за незалежність⁶. Серед учасників Варшавського і Львівського процесів (1935-1936) – політичного суду над членами ОУН, які отримали різні строки ув'язнення, були Дарія Гнатківська, Катерина Зарицька, Марія Кос, Віра Свенціцька, Галина Недзвецька та ін.⁷

В Статуті ОУН зазначалося, що «членом ОУН може стати кожний українець та українка». Цим самим Статут ОУН заклав підґрунтя для

³ Gossage, Carolyn. *Greatcoats and Glamour Boots*. (Toronto:Dundurn Press Limited, 1991) (дата звернення: 04.09.2024).

⁴ Жінки в Першій світовій війні URL: https://www.wikiwand.com/uk/articles/Жінки_в_Першій_світовій_війні (дата звернення: 04.09.2024).

⁵ Державний архів Тернопільської області. ф. 3472, Оп. 1. спр. 49.

⁶ Державний архів Тернопільської області (ДАТО), ф.231, опис 1, спр.895.

⁷ Державний архів Тернопільської області (ДАТО), ф.231, опис 1, спр.895.

гендерної рівності, підкреслюючи, що права та можливості не повинні обмежуватися статтю.

Перша світова війна і післявоєнний соціально-економічний розвиток стали каталізаторами глибоких суспільних трансформацій, які кардинально змінили стереотипи поділу виробничої та військової діяльності на сфери чоловічу і жіночу. Масова мобілізація чоловіків на фронт вимусила жінок не лише заповнити вакансії на виробництві та в інших сферах, що раніше вважалися виключно чоловічими, але й стати активними учасниками рухів опору на окупованих територіях, що зробило і чоловіків, і жінок майже рівною мірою водночас жертвами і учасниками воєнних дій. Таким чином, війна розмила традиційні межі між чоловічою та жіночою працею, підірвавши стереотипи щодо поділу професій за статевою ознакою. Масове залучення жінок до виробництва, тилового забезпечення фронту, перекладання на їхні плечі майже цілковитої відповідальності за родину і дітей змінили не лише усталені суспільні уявлення про роль жінки, а й психологію та самооцінку жінок. Щоправда, ці зміни відбувалися еволюційно, у напруженому протистоянні, оскільки суспільство одночасно прагнуло зберегти старі порядки і адаптуватися до нових умов. Потрібні були десятиріччя, щоб суспільство почало визнавати очевидну рівність жінок і чоловіків у всіх сферах життя, включаючи право на військову службу. Проте це не означає, що жінки, вступаючи в боротьбу за національне визволення, чітко уявляли собі, якою повинна бути їх роль у цій боротьбі. Олена Степанів – хорунжа УСС, чотар УГА, стала першою відомою українкою в австро-угорській армії, яка зголосилася до військової служби, висловила в одному інтерв'ю такий погляд на справу: «Загал жіноцтва не уявляв собі ясно свого завдання ні перед листопадом 1918 р., ні в листопадових днях. Ми не були вповні свідомі того, яку властиво роботу повинні робити жінки під час війни, ми над тим не застановлялися, цього не обговорювали, ані не ставили собі ясного пляну»⁸. Уявлення жінок про свою роль у війні формувалося поступово, в процесі самої боротьби. Не фронтова служба зі зброєю в руках, а служба у військових тилових установах, щоб звільнити боєздатних чоловіків і таким чином збільшити кількість фронтовиків – ось так визначало тоді українське жіноцтво своє місце в боротьбі за незалежність⁸.

⁸ Українська жінка у визвольній боротьбі (1940-1950). Біографічний довідник / Упорядник Мудра М. П. Випуск 1. Львів: Світ, 2004. – 192 с. [с.145, с.370].

За підрахунками, проведеними О. Смуком, аналіз участі жінок у національно-визвольній боротьбі показує: що із сотні жінок, які служили в УГА, майже 65% перебували у санітарних частинах, близько 15% – у розвідці, понад 18% – у канцеляріях, на пошті, на кухнях і лише одиниці брали безпосередню участь у бойових діях. Вже в ОУН та УПА 10 – 15 % жінок безпосередньо із зброєю в руках боролися із окупантами рідної землі, близько 5 – 10% – були станичними окремих населених пунктів, керівниками різних підрозділів ОУН – УПА, понад 30% служили розвідницями, зв'язковими, кур'єрами, решта виконували функції лікарів, медичних сестер, санітарок, служили в організаціях Українсько-го Червоного Хреста, які активно діяли на західноукраїнських землях⁹.

Під час Другої світової війни жінки поряд із чоловіками стояли на захисті своїх держав. Вони працювали в госпіталях, брали участь у повномасштабних бойових діях та входили до партизанських загонів. Загальна чисельність жінок, які брали участь у бойових діях становила близько 8 млн, а понад 150 тис. жінок були нагороджені бойовими орденами та медалями¹⁰. Сумна статистика: Героями (посмертно) стали дві льотчиці – Катерина Зеленко та Лідія Литвяк. Старший лейтенант Зеленко 12 вересня 1941 року на своєму бомбардувальнику Су-2 таранила німецький винищувач Ме-109. Катерина загинула, знищивши ворожий літак. Це був єдиний таран в історії авіації, виконаний жінкою. Молодший лейтенант Лідія Литвяк – найрезультативніша жінка-винищувач, яка збила 14 ворожих літаків і загинула в повітряному бою 1 серпня 1943 року. Людмила Павличенко – українська героїня, найвідоміша жінка-снайпер часів Другої світової війни. До липня 1942 року на рахунку студентки історичного факультету Київського державного університету було 309 знищених військових супротивника (у тому числі 36 снайперів). Цікавий факт: виступаючи на асамблеї, Людмила промовила: «Джентельмени, мені – 25 років. На фронті я вже встигла знищити 309 фашистських загарбників. Чи не здається вам, джентельмени, що ви надто довго хо-

⁹ Смуком О. І. «Роль жінок у національно-визвольному русі на Західноукраїнських землях у першій половині ХХ ст.: гендерний аспект». Тези наукової конференції в рамках Всеукраїнського гендерного освітнього форуму «Через освіту до рівності», 17-18 лютого 2010 року, С. 179.

¹⁰ Кулеметниці, авіаторки, снайперки – чим займалися жінки під час Другої світової війни. URL: https://gazeta.ua/articles/history/_kulemetnici-aviatorki-snaiperki-chim-zajmalisya-zhinki-pid-chas-drugoyi-svitovoyi-vijni/1011507#:~:text=Y%20часи%20Другої%20світової%20війни%20жінки%20поряд%20із%20чоловіками%20стояли (дата звернення: 04.09.2024).

вається за моєю спиною?!». Натопт на мить сторопів, а потім вибухнув несамовитим гомоном схвалення. Все частіше з'являється в сучасній українській історіографії інший підхід до питання місця і ролі жінки у цей період. Опубліковуються дослідження, в яких висвітлюються долі жінок, які були учасницями військових формувань ОУН та УПА; жінок, які вели підпільну боротьбу; тих, що потрапили до концтаборів, таборів для військовополонених, або залишалися на окупованих територіях і мали турбуватися про долю літніх людей, дітей, інвалідів, представників етнічних груп, які переслідувалися окупаційною владою з особливою жорстокістю; тих, що примусово були вивезені для робіт у Німеччині; жінок, які важко працювали на військових підприємствах, в сільському господарстві, на будівництві військових укріплень¹¹.

31 жовтня 2000 року Радою безпеки ООН була прийнята резолюція № 1325 «Жінки, мир, безпека». Цей документ заклав основи для залучення жінок до прийняття рішень і збільшення їх представництва у секторі безпеки та оборони. Упродовж 2008–2019 років Радою безпеки ООН було прийнято ще 9 резолюцій – 1820, 1888, 1889, 1960, 2106, 2122, 2242, 2467 і 2493, що стали логічним продовженням резолюції 1325 і спрямовані на протидію сексуальному насильству під час конфліктів, збільшенню залученості жінок до врегулювання конфліктів та пост-конфліктних ситуацій тощо.

Сьогодні роль жінок у Збройних Силах України (далі – ЗСУ) значно розширилася. На етапі становлення та розвитку Збройних Сил України, починаючи з 1991 року, кількість жінок в українській армії постійно зростала. Український народ, перебуваючи в умовах невинної військової агресії, продемонстрував винятковий рівень мобілізаційних зусиль та внутрішнього єднання. Вступивши до лав ЗСУ, не тільки чоловіки, але й жінки виказали свою відданість боротьбі за незалежність та територіальну цілісність країни. «Наші жінки – захисниці. Уже не метафорично, а фізично. Українська берегиня, цей архаїчний образ, він дуже змінився. Вона вже не сидить коло домашнього вогнища, бо його зруйнували нападники. Але на місці втраченого вона будує новий дім. І сама фізично боронить його від знищення», – вважає Олена Зеленська¹². Поштовхом для зростання кількості жінок в армії стала війна на сході України, яка

¹¹ Баковецька О. Українські жінки у війнах XX–XXI століть. Молодий вчений, 3 (91), 2021, с.152-156. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-33>. [с. 154].

¹² Жінки в армії, політиці і владі: як змінилася гендерна ситуація в Україні. radiosvoboda.org. (дата звернення: 02.09.2024).

почалася 2014-го, а також законодавчі зміни. У 2014 році на службу до ЗСУ у зв'язку з частковою мобілізацією було призвано близько 100 військовозобов'язаних жінок. З моменту початку антитерористичної операції на Донбасі статус учасника бойових дій отримали 9916 жінок¹³. За час АТО/ООС державними нагородами відзначено 257 жінок, з них 9 померло.

У 2018 році парламент ухвалив Закон про рівні права і можливості для чоловіків і жінок при проходженні військової служби. Метою цього Закону є досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства шляхом правового забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, ліквідації дискримінації за ознакою статі та застосування спеціальних тимчасових заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією і законами України¹⁴. Це дало можливість жінкам обирати посади, на яких вони хочуть служити та здобувати бойові спеціальності на рівні з чоловіками. Окрім того, згідно з текстом закону, парламент скасував відмінне від чоловіків вікове обмеження для жінок на службу за контрактом. Раніше на контракт приймали тільки жінок віком від 18 до 40 років. Тепер умови такі ж, як і для чоловіків. Граничний вік перебування на військовій службі – 45 років для не офіцерів та молодших офіцерів, 55 років для старших офіцерів та 60 років для вищого офіцерського складу. Також, цим законом депутати скасували норму, коли «військовослужбовці-жінки, як правило, до складу добового наряду не призначаються». Нині для жінок скасовано будь-які обмеження щодо військових спеціальностей. У 2013 році 49 926 жінок служили та працювали на цивільних посадах у збройних силах; у 2014 році – 41 112; у 2015 році – 49 867; у 2016 році – 52 425; у 2017 році – 56 103; у 2018 році – 55

¹³ Л. О. Петрова, О. Ю. Панфілов Гендерна рівність в армії: участь жінок у військових діях в антитерористичній операції (операції об'єднаних сил). Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил, 2020, 2(64). С.19-23. URL: https://www.researchgate.net/publication/342228457_Genderna_rivnist_v_armii_ucast_zinok_u_vijskovih_diah_v_Antiteroristicnij_operacii_operacii_Ob'ednanih_sil#:~:text=Гендерна%20рівність%20в%20армії:%20участь%20жінок%20у%20військових%20діях%20в (дата звернення: 02.09.2024).

¹⁴ Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08.09.2005 № 2866-IV (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005, № 52, ст. 561 (дата звернення: 02.09.2024).

805; у 2019 році – 57 901; у 2020 році – 56 726¹⁵. Станом на 1 березня 2023 року кількість жінок у ЗСУ становить 60 538 осіб, з них 42 898 – жінки-військовослужбовці¹⁶. На сьогоднішній день у ЗСУ 109 жінок служать командирами взводів, 12 командирів рот, 714 начальників відділів, 75 начальників відділів і 5 начальників відділів. Станом на кінець лютого на керівних посадах було понад 900 жінок-офіцерів. З початку війни в Україні статус учасника бойових дій отримали понад 16,7 тис. жінок-військовослужбовців. Варто також зазначити, що реалізацію гендерної рівності у ЗСУ не слід ототожнювати зі спробами механічно забезпечити присутність жінок у військовому середовищі в тій самій пропорції, що й чоловіків. Це слід розглядати як об'єктивний сучасний суспільний процес, притаманний багатьом високо розвинутим країнам світу: так, частка жінок в армії США становить 17%, Швеції – 13%, Великобританії – 15%, Франції – 15%, Португалії – 10%¹⁷.

Також з 2019 року жінкам було надано можливість вступати до військових закладів освіти, включаючи військові (військово-морський, військово-спортивний) ліцеї, ліцеї із посиленою військово-фізичною підготовкою¹⁸. Саме у 2019 році були скасовані заборони на прийняття жінок на посади курсантів вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти. Така позиція сил оборони України відповідає практиці підтримання різноманітності (з точки зору раси, етнічної приналежності, статі, соціально-економічного статусу та гендеру) країн-членів НАТО у підході до військової освіти¹⁹. Водночас, жодна країна світу за даними міжнародного рейтингу

¹⁵ Реалізація гендерної політики на сучасному етапі розвитку сектору безпеки і оборони України: стан, проблеми, перспективи: тези III Міжнародної науково-практичної конференції (Хмельницький, 29 квітня 2021 року). Хмельницький: Вид-во НаДпсу, 2021. 466 с. (с. 54).

¹⁶ Кількість жінок-військових у ЗСУ з 2014 року зросла у 2,5 рази. URL: <https://inlnk.ru/4yMxVP> (дата звернення: 27.08.2024).

¹⁷ Тінін Д. Г. Деякі аспекти гендерної рівності у воєнний час: як війна змінює роль жінок у суспільстві. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2023. Випуск 80: частина 2. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/297110/290044> (дата звернення: 02.09.2024).

¹⁸ Polga-Hecimovich J., Carey J. M., Horiuchi Y. Student Attitudes Toward Campus Diversity at the U. S. Naval Academy: Evidence From Conjoint Survey Experiments. *Armed Forces & Society*. 2019. Volume: 47. Issue: 2. Page(s): 386-409.

¹⁹ Global Gender Gap Report (2021). URL: <https://www.weforum.org/reports/ab6795a1-960c-42b2-b3d5-587eccda6023> (дата звернення: 27.08.2024). (с. 386-409).

гендерної рівності (TheGlobalGenderGapIndex, 2021) не забезпечує гендерну рівність²⁰. В той же час, є країни, досвід гендерних трансформацій яких Женевський центр демократичного контролю над сектором безпеки (DSAF) виділяє в якості прикладу для наслідування та аналізу для розробки шляхів забезпечення гендерної рівності в силах безпеки і оборони. Це, насамперед, Уругвай²¹. На сьогодні там частка жінок в армії складає 25,1-26%²². І це саме та межа, якої прагнуть досягти країни-члени НАТО до 2026 року. Це Гана – країна, яку наводять у прикладах практик гендерної інтеграції жінок. Серед країн-членів НАТО найбільш успішними з точки зору інтеграції жінок вважаються США, Велика Британія, Франція та Канада²³.

Проте, попри значний прогрес у сфері гендерної рівності, жінки-військовослужбовці досі стикаються з численними викликами, пов'язаними з гендерною дискримінацією. Незважаючи на те, що вони відіграють все більш активну роль у сучасних збройних силах, стереотипи, упередження та нерівні можливості залишаються актуальними проблемами. Армія не є базовим інститутом маскуліності, поведінка чоловіків базується на уявленнях про мужність, які вони поглинули з культури, форм сімейного виховання та суспільних уявлень. Переконавання стосовного того, яким повинен бути чоловік і що він повинен робити, складають так звану ідеологію мужності, яка є набором соціальних норм, відомих під назвою чоловічої гендерної ролі²⁴.

²⁰ Uruguay's Armed Forces take action to pave the way for gender equality. URL: <https://www.dcaf.ch/uruguays-armed-forces-take-action-pave-way-gender-equality> (дата звернення: 27.08.2024).

²¹ Uruguay – Summary Report. URL: <https://www.wiisglobal.org/wp-content/uploads/2020/12/Uruguay-Summary-Report.pdf> (дата звернення: 27.08.2024).

²² Summary of the National Reports of NATO Member and Partner Nations to the NATO Committee on Gender Perspectives (2017). URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2019_09/20190909_190909-2017-Summary-NR-to-NCGP.pdf (дата звернення: 27.08.2024).

²³ Integrating UNSCR 1325 and gender perspective into the NATO command structure: BI-SC Directive 040-001 (Public version). URL: <https://www.act.nato.int/images/stories/structure/genderadvisor/nu0761.pdf>; Червякова О. В., Серeda О. Г., Яригіна Є. П. Рівність прав чоловіків та жінок на військовій службі в Україні: виклики воєнного часу. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2022. Випуск 72: частина 2 URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/267395> (с. 85).

²⁴ Гендерная психология. Законы мужского и женского поведения / Шон Берн – СПб.: ЕВРОЗНАК, 2007. – 318 с.

Образ жінки патріархально асоціюється з роллю берегині домашнього вогнища та матері. Проте, сучасні жінки все частіше відходять від цього стереотипу, прагнучи до самореалізації в різних сферах життя. Вони доводять, що здатні успішно працювати в бізнесі, політиці, військовій справі та інших галузях. Як зазначає І. Грицай «служба в армії має тривалу історію, проте дискусії щодо фемінізації армії тривають навіть у тих країнах, які достатньою мірою забезпечують гендерну рівність»²⁵. В статті 1 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» визначено: «Дискримінація за ознакою статі – ситуація, за якої особа та/або група осіб за ознаками статі, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами або привілеями в будь-якій формі, встановленій Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», крім випадків, коли такі обмеження або привілеї мають правомірну об’єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними»¹⁴.

Гендерні проблеми у Збройних Силах України, на жаль, залишаються малодослідженими. Існує значний дефіцит наукових робіт, які б комплексно розглядали цю проблему. Особливо активно військовий аспект жіночої соціальної проблематики вивчався в другій половині минулого століття американськими і західноєвропейськими дослідниками. Саме в цей період з’являються спеціальні роботи щодо ролі жінок у війнах людства. Найбільш відомими і авторитетними фахівцями в даній сфері вважаються: М. Бінкін²⁶, Є. Джексон²⁷, С. Єнлоу²⁸, Д. Мітчелл²⁹, Д. Паркер³⁰,

²⁵ Грицай І. О. Принцип гендерної рівності та механізм його забезпечення: теоретико-правовий аспект : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Дніпро, 2018. 40 с. (с. 18).

²⁶ Binkin M. Women and the military / M. Binkin, S. J. Bach. – Washington : The Brookings Institution, 1977. – 134 p.

²⁷ Isaksson E. Women and the military system / E. Isaksson. – N. Y. etc. : Havester, Wheatsheaf, 1988. – 455 p.

²⁸ Enloe C. Does khaki become you? The militarization of women’s lives / C. Enloe. – L. : Pluto Press Limited, 1983. – 262 p.

²⁹ Mitchell D. Women on the Warpath. The Story of the Women of the First World War / D. Mitchell. – L. : Cape, 1966. – 400 p.

³⁰ Parker J. The army of Flanders and the Spanish road, 1567–1659 : The logistics of Spanish victory and defeat in the Low countries’ wars / J. Parker. – Cambridge : Univ. press, 1972. – 309 p.

М. Растад³¹, М. Яновіц. Лише на початку 1990-х рр. у дослідженнях професора Е. Афоніна «Становлення Збройних Сил України: соціальні та соціально-психологічні проблеми» (1994) з використанням авторської методики «колірних переваг» в українському суспільстві було вперше емпірично виміряно «гендерна популяційна невідповідність» (6%), тобто відносна кількість чоловіків/жінок, орієнтована на протилежні від традиційно закріплених за популяцією соціокультурні ролі. На жаль, ці результати не потрапили на сторінки однойменної монографії. Окремі аспекти гендерних проблем армії досліджувались у другій половині першого десятиліття XXI ст. у Національній академії оборони України, Харківському університеті Повітряних Сил імені Івана Кожедуба й Академії Військово-морських сил імені П. С. Нахімова^{32 33 34 35}. Натомість доволі широку палітру гендерних студій представляють від початку 90 – х рр. XX ст. дослідники академічних та університетських осередків. Серед них можна виділити: одну з перших затверджених в Інституті соціології НАН України тем кандидатської дисертації Т. Сенченкової «Чоловіче та жіноче в соціумі: гендерний аспект» (1992), опубліковані монографії І. Жеребкиної «Жіноче політичне несвідоме»³⁶, Л. Смоляр «Минуле заради майбутнього»³⁷ та захищену О. Вілковою дисертацію на тему: «Конструктивні та деструктивні функції гендерних стереотипів»³⁸.

Так, гендерна дискримінація – це ситуація, за якої особа або група осіб за ознаками статі, які були, є та можуть бути дійсними або припуще-

³¹ Rustad M. Women in khaki. (The American Enlisted Woman) / M. Rustad. – N. Y. : Praeger Publishers, 1982. – 285 p.

³² Калагін Ю. Майбутній лейтенант Оксана Іваненко / Ю. Калагін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 2. – С. 200–204.

³³ Калагін Ю. А. Адаптація жінки-військовослужбовця до умов армійської служби / Ю. А. Калагін // Матеріали наук.-практ. конф. «Філософія виживання. Жінка і сучасний світ». – Х. : ХДМУ. – 2003. – С. 23.

³⁴ Куценко В. О. Гендерний аспект у сфері захисту суспільства. Філософськометодологічний аналіз / В. О. Куценко. – Севастополь : СВМІ ім. П. С. Нахімова, 2006. – С. 64.

³⁵ Куценко В. О. Гендерний аспект у сучасній військовій справі / В. О. Куценко // Соціальна філософія : вісн. Сев. НТУ – 2012. – Вип. 126. – С. 77–85.

³⁶ Жеребкина І. Женское политическое бессознательное. Проблема гендера и женское движение в Украине / И. Жеребкина. – Х. : ХЦГИ, Ф-Пресс, 1996. – 376 с.

³⁷ Смоляр Л. Минуле заради майбутнього / Л. Смоляр. – О. : Травень, 1998. – 127 с.

³⁸ Вілкова О. Ю. Конструктивні та деструктивні функції гендерних стереотипів : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 / О. Ю. Вілкова. – К., 2005. – 232 с.

ними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами та свободами або привілеями в будь-якій формі, встановленій законом.

За результатами соціального дослідження щодо стану реалізації у Збройних Силах України гендерної політики держави було визначено, що «основною причиною окремих порушень гендерної рівності у ЗСУ, на думку опитаних військовослужбовців, є застарілі традиції та уявлення про роль і місце жінки та чоловіка у суспільстві загалом та у ЗСУ зокрема. При цьому, жінки-військовослужбовці частіше, ніж чоловіки назвали цю причину як головну. Серед інших вагомих причин порушення гендерної рівності респонденти називали відсутність нормативно-правової бази, що надійно захищала б права людини (незалежно від її статі), відсутність дієвих механізмів впровадження норм гендерної рівності, недостатність інформаційно-просвітницької роботи з питань гендерної рівності у ЗСУ. З-поміж заходів, які б надалі сприяли досягненню гендерної рівності у ЗСУ, респонденти в першу чергу вказали на необхідність досягнення рівності службових обов'язків чоловіків і жінок-військовослужбовців та відповідальності за їх виконання»³⁹.

Особливі уваги заслуговують вагітні жінки-військовослужбовці. Оскільки під час їх перебування у відпустках по вагітності та пологах або по догляду за дитиною до досягнення нею трьохрічного віку, існує ризик втрати займаної посади чи погіршення умов праці без її згоди у зв'язку з реорганізацією (скороченням тощо) військової частини. Прикладом дискримінації за сімейною ознакою є тиск безпосереднього військового начальника на вагітну військову підлеглу з метою змусити її написати рапорт про припинення подальшого проходження військової служби «у зв'язку з введенням на території України особливого періоду». Важливо розуміти, що законодавчо передбачені норми, які не вважаються дискримінацією за ознакою статі, це: спеціальний захист жінок під час вагітності, пологів та грудного вигодовування дитини (випадки, коли жінки потребують більшої підтримки); обов'язкова строкова військова служба для чоловіків, передбачена законом; різниця в пенсійному віці для жінок і чоловіків, передбачена; особливі вимоги щодо охорони праці жінок і чоловіків, пов'язані з охороною їх репродуктивного здоров'я; позитивні дії, спрямованих на створення додаткових можливостей, усунення юри-

³⁹ Стан реалізації у Збройних Силах України гендерної політики держави: аналіт. звіт за результ. соціол. дослідж. (заключний) / НДЦ ГП ЗС України; викон. О. В. Шевчук, В. С. Михайлов, О. Д. Деточка [та ін.]. К.: 2020. 61 с. URL: <https://www.mil.gov.ua/content/gender/Hender20.pdf> (дата звернення: 30.08.2024).

дичної чи іншої нерівності у можливостях реалізації прав і свобод, жінок і чоловіків (стаття 6 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»)⁴⁴.

Сьогодні понад 2,3 тисячі жінок-військовослужбовців перебувають у відпустці по догляду за дитиною. Час перебування військовослужбовця у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами, відпустці для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, відпустці для догляду за дитиною, яка потребує домашнього догляду, тривалістю, визначеною в медичному висновку, зараховується до строку вислуги у військовому званні (пункт 481 Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України (далі – Положення) згідно з Указом Президента № 372/2020 від 03.09.2020)⁴⁰ [40].

Відповідно до підпункту 16 пункту 116 Положення, допускається зарахування в розпорядження відповідних посадових осіб в разі перебування військовослужбовця у відпустці по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку (шестирічного віку – за медичними показниками) – до закінчення відпустки по догляду за дитиною. Тобто, на посаду, яку займала жінка-військовослужбовець перед декретною відпусткою, можна призначати іншого військового. Після повернення з декретної відпустки жінки-військовослужбовці призначаються на рівнозначні, вищі або нижчі посади відповідно до пункту 82, 102 та 104 Положення. Крім того, не допускається переміщення на нижчі посади без згоди військовослужбовців з мотивів, пов'язаних із вагітністю, наявністю у них дітей віком до трьох років (до шести років – за медичними показниками) або у зв'язку з тим, що вони є самотніми матеріями (батьками), та мають дітей віком до чотирнадцяти років чи дітей-інвалідів.

Один із проявів вікової дискримінації у військовому колективі є недовіра до професійних якостей молодих жінок. Проблемним аспектом є ставлення досвідчених сержантів і старшин, які десятиліттями працюють у військовій сфері, до молодих жінок-офіцерів, що тільки починають свою військову кар'єру. Ці відносини часто ускладнюються не лише різницею у віці та досвіді, але й стереотипними уявленнями про роль жінки у війську. Навішування ярликів є проблемою багатьох суспільств, де люди зазнають дискримінації через вік. Як правило, їх вважають «недосвідченими та наївними», «занадто юними», «молодими і зеленими»,

⁴⁰ Жінки у війську: про вікові обмеження, посади та декрет. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/03/05/zhinky-u-vijsku-pro-vikovi-obmezheniya-posady-ta-dekret/> (дата звернення: 30.08.2024).

«не має досвіду» і це є проявами дискримінації. Вікова дискримінація – це один з найбільш поширених видів дискримінації, який відбувається через упередження та стереотипи, пов'язані з віком. Люди можуть бути об'єктом дискримінації як через те, що вони занадто молоді, так і через те, що вони занадто старі. Привілеговане становище старших за віком працівників при просуванні по службі, навіть якщо вони не мають переваг у кваліфікації, є прямим проявом ейджизму. Така дискримінація за віковою ознакою створює несправедливі умови праці та обмежує можливості для професійного розвитку молодих фахівців. Протилежною ситуацією є дискримінація жінок-військовослужбовців, особливо тих, хто наближається до пенсійного віку. Їм часто відмовляють у можливості підвищення кваліфікації, отримання додаткової освіти та просування по службі, що обмежує їхній професійний і особистий розвиток та порушує принцип рівних можливостей для всіх працівників. «Тому у військовому середовищі доречно використовувати звороти, на зразок, «старше/молодше покоління», «досвідчена жінка-військовослужбовець», «фахова спеціалістка», «енергійна жінка-військовослужбовець» або «військовослужбовець-пенсіонерка». Тільки знання, навички, вміння, компетентність та досвід можуть бути визначальними у ставленні до жінки в погонах. Проте у військових нормативно-правових актах не передбачено такі правила недискримінації за віком жінок-військовослужбовців»⁴¹.

«Ми вже змінили законодавство і накази, де жінки можуть бути так само зі званнями і очолювати ті чи інші військові підрозділи. Те саме ми змінили, що стосується освіти. Але ще дуже багато треба змінювати і ментально. І, на жаль, те, що стосується сексуальних домагань, і, в принципі, такого сексистського відношення, воно існує», – зазначила одна із народних обраниць в своєму інтерв'ю «Радіо свобода».

Справді, незважаючи на те, що законодавство багатьох країн, зокрема України, гарантує рівні права жінок і чоловіків у політичному житті, жінки все ще недостатньо представлені в органах влади на всіх рівнях. До Ставки Верховного головнокомандувача входять лише чоловіки. І це, власне, відображає глибшу проблему – відсутність повної прозорості та інклюзивності в нашому суспільстві. Адже за столом, де вирішуються питання національної безпеки, мають бути присутні представники всіх соціальних груп. Зокрема жінки. Справа в тому, що жінки часто мають інший досвід і можуть запропонувати інші рішення, особливо

⁴¹ Правова позиція, № 3 (28), 2020, с.103-104 ГЕНДЕРНА ДИСКРИМІНАЦІЯ ЖІНОК-ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ О. М. Царенко, С. І. Царенко.

коли мова йде про питання логістики, соціального забезпечення військовослужбовців та їхніх сімей, а також про психологічну підтримку тощо. На кафедрі психології і педагогіки Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба у 2012–2013 рр. вивчався соціально-професійний потенціал особистості військовослужбовця-жінки. Зокрема з'ясовувалося, наскільки близько військовослужбовці-жінки сприймають проблеми суспільства і на які соціальні цінності вони орієнтуються у своїй поведінці. Результати дослідження показали, що військовослужбовці-жінки «відкриті» до потреб суспільства, а мотив приносити найбільшу користь суспільству посідає одну з перших позицій в їхній ієрархії соціальних цінностей. Інтереси суспільства є пріоритетними для військовослужбовця-жінки, а це завжди було і залишається ціннісним пріоритетом для армії, що стоїть на захисті інтересів свого народу. Яскравим свідченням «відкритості» мотивації військовослужбовця-жінки є високий рейтинг мотиву «бути корисною суспільству в надзвичайних ситуаціях». Адже саме цей мотив спроможний забезпечити ефективне виконання нових функцій армії, пов'язаних з її участю в подоланні наслідків екологічних і техногенних катастроф, проявами тероризму тощо. Натомість результати дослідження соціальної спрямованості особистості військовослужбовців-чоловіків показали протилежні результати. Військовослужбовці-чоловіки зводять свою соціальну роль у суспільстві виключно до військової місії, яка пов'язана з захистом території України. Зосередження уваги в діяльності збройних сил виключно на захисті території від традиційного збройного нападу сьогодні у світі трактується як анахронізм, сліпе слідування якому перешкоджає ефективному забезпеченню безпеки суспільства. Традиційні завдання з розгрому противника, його армії, відбиття агресії й оволодіння територією сьогодні відходять на другий план, поступаючись місцем просуванню ідей розширення місії збройних сил, надання їй рис виконавця широкого спектра послуг із забезпечення безпеки суспільства⁴².

Жінки-військовослужбовці дискримінуються і в доступі до найвищих військових посад. Переламним моментом стало у 2017 році розширення переліку посад, які можуть займати жінки-військовослужбовці, проте в основному ці зміни стосувалися сержантського та старшинського скла-

⁴² Ю. А. Калагін ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ. Український соціум. 2013. № 3(46). С. 47-48.

дів. Тільки в червні 2021 року Тетяна Осташенко стала першою жінкою в Україні, яка отримала генеральське звання в ЗСУ.

Натомість, слід зазначити, що більшість чоловіків загалом позитивно реагують на присутність жінок в армії, вважаючи їх рівноправними військовослужбовцями. Гендерна політика у збройних силах передбачає не лише рівні права для військовослужбовців обох статей, але також, що не менш важливо, рівні обов'язки⁴³. У зв'язку з цим респондентам було запропоновано відповісти на запитання «Чи потрібно при організації служби жінок-військовослужбовців враховувати їх фізіологічні, психологічні особливості та репродуктивні функції?». Аналіз відповідей показує, що переважна більшість чоловіків (62,08%) та жінок (75,00%) вважають, що так, це необхідно враховувати. Слід зазначити, що відсоток жінок, які так вважають, значно вищий, ніж відсоток чоловіків. 26,41% опитаних чоловіків і 18,75% жінок вважають за необхідне частково врахувати фізіологічні, психологічні особливості та репродуктивні функції жінок під час організації військової служби. У той же час цю відповідь вже підтримують більше чоловіків. 10,76% опитаних чоловіків і 6,25% опитаних жінок категорично заперечують⁴⁴. «Дослідження військових психологів показують, що присутність жінок у колективі значно пом'якшує морально-психологічну атмосферу, змушує командирів бути стриманими, а головне – зростає культура взаємин між військовослужбовцями в самому колективі. Соціологічні дослідження за минулі 10 років показують, що саме жінки-військовослужбовці найретельніше виконують свої обов'язки»⁴⁵.

Однією з головних причин, що сприяють поширенню дискримінації за ознакою статі в українському суспільстві, є те, що дискримінація у всіх її проявах в Україні практично не карається. Норми законів, які гарантують рівність і недискримінацію, є деклараціями. Держава не здатна забезпечити дотримання задекларованого у статті 24 Конституції України принципу рівності, оскільки органи влади не мають реальних

⁴³ Вороніна О. А. Гендерне рівняння як структурний елемент державної політики в скандинавських країнах. Новий погляд. 2014. № 4. С. 133–151.

⁴⁴ Кротіков В. П., Малюга В. М., Топальський В. Л. Гендерна політика у Збройних Силах України: проблеми теорії та практики. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2012.

⁴⁵ Клименко Н. Г. Роль і місце жінки – військовослужбовця в Україні. Економіка і держава. 2014. С. 116–119; с. 161, Гнидюк О. П., Мороз Х. В. Гендерна рівність: рівні умови для служби та фізичних навантажень у військових формуваннях. «Молодий вчений», 2021. • № 11 (99). С. 160–163 [с. 116–119].

важелів впливу на порушників. Базовий Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» не вважається дієвим та ефективним, оскільки існує переважно де-юре, бракує механізму його реалізації, де прописано чітко відповідальність за його порушення або невиконання.

Як зазначає Дж. Батлер, суспільство є гендерно структурованим. Особливість гендерних стереотипів полягає в тому, що вони глибоко й надовго проникають у свідомість людини, а тому їх не тільки важко подолати, але й виявити та усвідомити. Вони негативно впливають на самореалізацію чоловіків і жінок, заважають розвитку індивідуальності. Подолання їх дасть можливість розширити як жінкам, так і чоловікам вибір варіантів самореалізації. А для цього, перш за все, необхідно визнати існування таких стереотипів.

За словами дослідника Майкла Кіммеля, «гендер є не просто системою класифікації за допомогою якої біологічні істоти чоловічої і жіночої статі сортуються, розрізняються і соціалізуються в еквівалентні статеві ролі. Гендер також висловлює універсальну нерівність між жінками і чоловіками. Коли ми говоримо про гендер, ми також говоримо про ієрархію, владу і нерівність, а не лише про звичайну відмінність»⁴⁶.

7 жовтня 2022 року Верховна Рада України ухвалила закон про добровільний порядок взяття жінок на військовий облік. Він передбачає, що українки певних професій зможуть стати на військовий облік за власним бажанням. Йдеться не тільки про забезпечення жіночою формою та створення побутових умов, а і про курси лідерських якостей жінок-військовослужбовців та збільшення рівня контролю за порушенням прав жінок-військовослужбовиць».

Станом на січень цього року загальна чисельність жінок у Збройних силах України складає 66,9 тисячі осіб, із них 47,2 тисячі – військовослужбовиці. При цьому, 6,5 тисяч перебувають на керівних посадах, а близько 4 тисяч знаходяться на лінії зіткнення⁴⁷. Статистика свідчить про наявність сприятливого середовища для активної участі жінок у військовій справі. У більшості розвинених країн спостерігається стійка тенденція до збільшення кількості жінок, які обирають військову кар'єру. Це пов'язано з низкою факторів, включаючи зміну суспільних

⁴⁶ Кімелл М. С. Гендероване суспільство / Майкл. С. Кімелл; пер. з англ. С. Альошкіна. – К.: Сфера, 2003. – 490 с. [с. 28].

⁴⁷ НАКО. URL: <https://nako.org.ua/news/zinki-v-armiyi-ssa-vid-viini-za-nezaleznist-dosyogodennya>.

уявлень про роль жінки, розширення прав і можливостей та потребу збройних сил у кваліфікованих кадрах. Сьогодні жінки можуть обіймати практично всі військові посади, включаючи бойові. Однак, рівень представництва жінок у різних видах військ та на різних посадах може значно відрізнятись. Для прикладу, у 1989 році Канада відкрила всі військові пости для жінок, за винятком служби на підводних човнах, де жінкам дозволено служити з 2000 року. Повна інтеграція жінок до канадських збройних сил – завдання не з легких. Є багато питань, пов'язаних із фізичними гендерними відмінностями та навантаженнями. Нещодавні канадські дослідження показують, що громадянське суспільство все ще не сприймає жінок у бойових ролях⁴⁸. Сполучені Штати Америки є одним з лідерів за кількістю жінок у збройних силах. Жінки мають право служити у всіх видах збройних сил і обіймати будь-які посади, включаючи бойові. Ізраїль є однією з небагатьох країн, де жінки підлягають обов'язковій військовій службі нарівні з чоловіками. У країнах Скандинавії жінки мають широкі можливості для служби у збройних силах і займають високі командні посади.

Однією з умов функціонування демократичного суспільства та ознакою правової держави є гендерна рівність. Дослідники гендерних проблем наголошують на тому, що саме держава відповідає за впровадження ідеї гендерної паритетності в сучасних умовах. Саме вона має ухвалювати програми, спрямовані на досягнення гендерного балансу. Для цього необхідно виробити державну гендерну політику, яка має відповідати сучасним соціально-економічним та політичним реаліям. Країни, що досягли значного прогресу в забезпеченні гендерної рівності у військовій службі, можуть стати прикладом для наслідування. Наприклад, у скандинавських країнах, таких як Норвегія і Швеція, жінки служать на рівних засадах з чоловіками, включаючи участь у бойових підрозділах. У цих країнах акцент робиться на усуненні структурних бар'єрів та забезпеченні умов для поєднання військової служби з особистим життям. США також зробили значний крок уперед, дозволивши жінкам займати бойові посади з 2013 року. Крім того, було введено програми менторства та підтримки для жінок-військовослужбовців, що допомагає долати гендерні стереотипи. Основою для реалізації гендерної політики у Збройних Силах України є використання західного досвіду та співпраця з країнами

⁴⁸ Гнидюк О. П., Мороз Х. В. Гендерна рівність: рівні умови для служби та фізичних навантажень у військових формуваннях. «Молодий вчений», 2021. № 11 (99). С.160-163 [с. 161].

НАТО. Україна зробила суттєві кроки для реалізації принципів гендерної рівності в армії. Програма PROTECT2 вже провела навчання для 200 гендерних радників сектору оборони та активно працює над інтеграцією гендерної рівності в стратегічні документи оборонного сектору⁴⁹.

У липні 2023 року представники Міністерства оборони України повідомили про те, що понад 5 тисяч жінок вже перебувають на передній лінії військових дій⁵⁰. Отже, попри існуючі негативні стереотипи, вже доведена здатність жінок виконувати важкі та небезпечні завдання, що доповнює парадигму гендерної рівності у військовому середовищі.

У контексті гендерної рівності у ЗСУ важливо звернути увагу на питання речового забезпечення, а саме форми та спеціального захисту для жінок. Деталізуючи проблему, можна вказати на системну недбалість відносно потреб жінок у військовій справі. Недоліки охоплюють чимало аспектів: від близьки до використання бронежилетів і шоломів. Наприкінці 2019 року, зокрема, лише парадна форма для жінок зазнала змін, а нова бойова форма не була впроваджена. Тоді як чоловіча військова форма зазнавала регулярних адаптацій з 2015 року, що свідчить про вжиття активніших заходів щодо вдосконалення умов служби для чоловіків порівняно з жінками⁵¹.

Важливим кроком на шляху до гендерної рівності було затвердження літньої польової військової форми для жінок, яке сталося влітку 2023 року⁵². Вказана ініціатива дозволить жінкам отримувати спеціальний одяг, враховуючи їхні антропометричні особливості.

Наступним кроком від Міноборони стало сертифікування перших бронежилетів для військовослужбовиць, яке відбулося у грудні 2023 року, зразка бронежилету для жінок-військовослужбовців. Бронежилет українського виробництва. Його розробила компанія «Українська бро-

⁴⁹ Україна поглиблює гендерну інтеграцію в армії на основі найкращих західних практик – Міноборони <https://armyinform.com.ua/2024/04/18/ukrayina-poglyblyuye-gendernu-integracziyu-v-armiyi-na-osnovi-krashhyh-zahidnyh-praktyk-minoborony>.

⁵⁰ Україна поглиблює гендерну інтеграцію в армії на основі найкращих західних практик – Міноборони <https://armyinform.com.ua/2024/04/18/ukrayina-poglyblyuye-gendernu-integracziyu-v-armiyi-na-osnovi-krashhyh-zahidnyh-praktyk-minoborony>.

⁵¹ Жінки на війні. Проблеми бійчинь ЗСУ після повномасштабного вторгнення. Гендер в деталях. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/zhinky-na-viyni-problemy-biychyn-zsu.html> (дата звернення: 30.09.2023).

⁵² Андрєєва В. В Україні офіційно затвердили військову форму для жінок. Українська правда. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/08/5/255752/> (дата звернення: 30.09.2023).

ня». Зразок затвердили після двох етапів випробувань. Після першого етапу польових випробувань бронежилет доопрацювали з урахуванням будови жіночого тіла. Спеціаліст Центрального управління розвитку та супроводження матеріального забезпечення ЗСУ Олександр Шарко зазначив, що «оскільки у жінок плечі вужчі, а таз, навпаки, ширший, ніж у чоловіків, то військовослужбовицям було незручно працювати зі зброєю в «чоловічому» варіанті бронежилету»⁵³. З урахування зазначеного, слід зауважити, що з початку бойових дій на території України (2014 рік) ЗСУ не враховували потреби щодо засобів індивідуального захисту жінок, незважаючи на те, що їх питома вага сягнула 5000 осіб на лінії переднього фронту.

З проблемою відсутності зручної жіночої форми свого часу стикалися військовослужбовиці найбільш розвинених армій світу. Так, наприклад, у США жіночу форму почали розробляти ще у 1950-их роках, але її дизайн був переважно гендерно-нейтральним. Лише у 2009 році американська армія взялася за розробку спеціального бойового екіпірування для жінок. Сьогодні збройні сили США мають базу даних, яка містить 93 параметри та 3D-скани чоловічого й жіночого тіла. За допомогою них вдається досягти ідеальної зручності не лише уніформи, а й бронежилетів, рюкзаків і навіть сидінь автомобілів⁵⁴.

У той час, коли поступово та з запізненням вирішуються проблеми фактичного забезпечення жінок на фронті, актуальними залишаються довоєнні прояви нерівності в українському суспільстві. Традиційні стереотипи масової свідомості обмежують можливості жінки в кар'єрному зростанні. Так, протягом усіх етапів історичного розвитку військової справи в Україні виділяється значущий дисбаланс у представництві жінок у вищих військових рангах. Станом на 2021 рік серед українок було лише три жінки, що мають військове звання генералів⁵⁵.

Цікавим, на наш погляд, є дослідження Ганни Гріценко щодо утилізації жінок-військовослужбовців. За словами Ганни Гриценко, жінки

⁵³ Міноборони сертифікувало перший «жіночий бронежилет»: який вигляд він має та що в ньому особливого. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/minoboroni-sertifikuvali-pershiy-zhinochiy-bronezhilet-yak-vin-viglyadaye-i-scho-v-nomu-osoblivogo-2480737.html>.

⁵⁴ Офіційна жіноча військова форма. Як ЗСУ роблять ще один крок до рівності в армії. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62148100>.

⁵⁵ Жінки на війні. Проблеми бійчинь ЗСУ після повномасштабного вторгнення. Гендер в деталях. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/zhinky-na-viyni-problemy-biychyn-zsu.html> (дата звернення: 30.09.2023).

розповідали різні історії, коли кривдниками були або командири, або товариші по службі, рівні за статусом. Так, «Часто трапляється таке, що хтось невдало пожартував чи сказав щось сексистське, а коли його попросили вибачитися, то вибачився, але навіть не зрозумів, за що саме. Бувають випадки згвалтування з фізичним насильством, причому неодноразово. Одна респондентка розповідала, що товариш по службі її примусово цілував». Ці ситуації об'єднує те, що жінки переважно не мають механізмів запобігання та протидії насильству, зазначає Ганна Гриценко. Дослідниця пояснює «Ми розробляємо алгоритми, щоб якимось чином змінити. Бо зараз є гаряча лінія ЗСУ чи Нацгвардії, на яку теоретично можна зателефонувати й поскаржитися, однак вона не анонімна. Тому інформація про те, хто скаржитися й на кого, потрапляє до командування. Зрозуміло, що далі жінку можуть звільнити, дискримінувати чи це може мати інші неприємні наслідки. Тобто ця система працює так, що жінки не дуже готові туди звертатися. Вони не хочуть розголошує, проблем із кар'єрним просуванням, а часом просто звільняються»⁵⁶.

Також питання сексуальних домагань впираються у Статут внутрішньої служби. Були ініціативи внести гендерно чутливі зміни у цей документ. Їх розробляли кілька років, але досі вони нереалізовані у законодавчому полі. Проте, не варто думати, що це проблема лише українська. І у світі є такі прояви. До прикладу, в Канаді вже п'ять років діє система реагування на сексуальне насильство – операція «Чесць». Канадські спеціалісти говорять: залишаються проблеми зі стигматизацією жертв, які в багатьох випадках лишаються безправними, їх засуджує суспільство. А в Нідерландах працюють конфіденційні офіцери, до яких можуть звернутися як жертви, так і свідки. Там є можливість реагувати на випадки сексуальних домагань у конфіденційному режимі. Посадовець має право ухвалювати рішення за кожним випадком без оголошення прізвища жертви⁵⁷.

Ще одним питанням забезпечення військової служби та гендеру є те, що в армії немає гендерночутливого медичного забезпечення. Цю проблему також намагається вирішувати «Жіночий ветеранський рух». Так, Андріана Арехта зазначає «У нас ніхто не зважає на те, що жінки чи чоловіки, служачи в таких жакхливих умовах, можуть мати пробле-

⁵⁶ Жінка у війську: які проблеми доводиться долати захисницям? URL: <https://povaha.org.ua/zhinka-u-vijsku-yaki-problemy-dovodytsya-dolaty-zahysnytsyam>.

⁵⁷ Жінка в армії – не феномен, а фахова професіоналка. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/01/21/zhinka-v-armiyi-ne-fenomen-a-fahova-profesionalka>.

ми зі здоров'ям. Наприклад, порушення репродуктивної функції. Адже через службу є багато випадків безпліддя серед військових. Нерідко жінка чи чоловік просять командира відправити їх у медичний госпіталь чи до військового медика, щоб їм дали лікарняний, та переважно отримують відмови. Аргумент керівництва такий: «Ти прийшов чи прийшла служити – не скаржся». А потім починаються ускладнення, хронічні цистити, які призводять до тяжких наслідків. Тому безпліддя і у жінок, і в чоловіків виникає саме через те, що вони вчасно не пролікувалися. Ми ж усі розуміємо, які це умови праці: на морозі, в калюжах, коли гігієнічні можливості не найкращі. Щодо гінекологів, то на пунктах дислокації їх просто немає. А декларація з сімейним лікарем може бути підписана за тисячу кілометрів від місця дислокації. Тож отримати меддопомогу просто ніде». Щоб змінити цю ситуацію, «Жіночий ветеранський рух» планує надавати рекомендації Міноборони та Генштабу ЗСУ.

Також, Андріана Арехта звертає увагу на те, що «Усі дані, починаючи від кількості захворювань до кількості медикаментів, які повинні бути в медика на передовій, – це підпадає під гриф секретності. Ми вивчали досвід НАТО й побачили, що військовим видають і контрацептиви, і тести на вагітність, і препарати, які запобігають гормональним збоєм під час несення важкої служби. У нас такого немає. Будемо вносити рекомендації для того, щоб цю ситуацію змінювати, бо насправді проблеми є і в жінок, і в чоловіків»⁵⁸. Все це зумовлює необхідність розширення визначення гендерних аспектів не тільки в питаннях проходження служби, а й у забезпеченні умов для ефективності такої служби.

Порівнюючи ситуацію в Україні зі Сполученими Штатами Америки, можна відзначити, що в Збройних Силах США жінки складають 27,4% від загальної чисельності. Крім того, в ЗСУ лише 8,9% офіцерів становлять жінки, при цьому жодна з них не обіймає керівні військові посади. У США станом на 2020 рік, з 234 634 діючих офіцерів, 18,9% були жінками, але вони займають нижчі ранги. На кожен жінку-офіцера вищого рангу припадає 833 чоловіків-офіцерів з еквівалентними посадами⁵⁹, що свідчить про необхідність більш активного просування жінок у вищі військові позиції. У 2021 році Палата представників США запропону-

⁵⁸ Жінка у війську: які проблеми доводиться долати захисницям? URL: <https://povaha.org.ua/zhinka-u-vijsku-yaki-problemy-dovodytsya-dolaty-zahysnytsyam/>.

⁵⁹ Калмикова Н. Рівність та управління в армії. Ветеранський фонд. URL: <https://veteranfund.com.ua/2023/04/10/women-in-army/> (дата звернення: 02.10.2023).

вала змінити закон, щоб також зобов'язати жінок ставати на військовий облік, але це не знайшло підтримки.

У деяких країнах представниці жіночої статі очолюють оборонні відомства і займають високі чини в армії. Зокрема, Урсула фон дер Ляєн була міністром оборони Німеччини з 2013 по 2019 роки – перша жінка на цій посаді. У 2008 році американка Енн Данвуді стала першою жінкою в історії Сполучених Штатів, яка отримала звання чотиризіркового генерала. Нині звання генерала в Збройних силах США мають понад сто жінок⁶⁰.

Ізраїль має вражаючий досвід застосування жіночих лідерських якостей. Оскільки з 1948 року держава брала участь у восьми визнаних війнах і ряді конфліктів, мобілізація всього населення не виглядає дивною. Військова служба для ізраїльських жінок є обов'язковою і триває два роки (два з половиною роки для чоловіків). Однак громадянки мають право відмовитися з релігійних міркувань. Жінок призивають до армії Ізраїлю з 1948 року (рік заснування держави). Спочатку вони служили вчителями, медсестрами тощо. Але в 1995 році Верховний суд дозволив жінкам приєднуватися до бойових частин. У 2021 році жінки становили 40% призовників Армії оборони Ізраїлю та займали 25% офіцерських посад. Кількість вакансій для ізраїльських жінок постійно збільшується. У 1980-х роках 55% військових посад були доступні для жінок, у 1995 році – 73%, а станом на 2012 рік – 86%. Статистика свідчить, що з 2013 по 2017 рік кількість жінок-піхотинців зросла на 350%, а з 2005 року загальна кількість жінок-військовослужбовців зросла на 100%⁶¹.

В свою чергу, здійснюється й посилення участі жінок у збройних силах Йорданії. До 1990-х років участь жінки в Збройних Силах Йорданії (ЗСЙ) обмежувалася роботою у складі медичного персоналу та адміністративними ролями. Після лобювання перед королем цього питання принцесами Айші Бінт Аль-Хусейн та Басму Бінт Алі Бін Найф, в 1995 році було створено Управління військових справ жінок. Принцеса Айша Бінт Аль-Хуссейн згодом стала генерал-майором і першою арабською жінкою з Близького Сходу, яка навчалася у Королівській військовій академії

⁶⁰ Тінін Д. Г. Деякі аспекти гендерної рівності у воєнний час: як війна змінює роль жінок у суспільстві. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2023. Випуск 80: частина 2. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/297110/290044>.

⁶¹ Жінки в армії: як проходить служба в різних країнах. URL: <https://chas.news/current/zhinki-v-armii-yak-prohodit-sluzhba-vriznih-krainah>.

в Сандхерсті у Великобританії. Вона є взірцем для наслідування жінкам в ЗСЙ – поряд із колишнім стоматологом армії генерал-майором Фалак Джамані, яка служила 27 років, перш ніж стати першою жінкою, обраною до парламента поза системою квот⁶². ЗСЙ прагнули прибрати перешкоди для жінок-військовослужбовців, запровадивши, наприклад, декретну відпустку, заходи щодо усунення дискримінації в оплаті праці та заохоченнях, а також можливість носити хіджаб з уніформою. Аргументи на користь збільшення кількості жінок-військовослужбовців у ЗСЙ були значною мірою сформовані навколо операційної ефективності. Причетність жінок до вибуху в Аммані в 2005 році призвела до того, що більше жінок почали закликати до роботи в галузі контррадикалізації, контртероризму та розвідки. Пізніше були створені команди із залучення жінок (КЗЖ), які вважаються вкрай важливими для внеску Йорданії у Міжнародні сили сприяння безпеці в Афганістані. Зовсім нещодавно ЗСЙ були залучені до роботи з сирійськими біженцями, які в'їжджають до Йорданії. Прогрес у збільшенні кількості жінок (на немедичних посадах) від 0,7 відсотків у 2006 році до цільових 3 відсотків спочатку був незначним (НАТО, 2014). Стан справ почав змінюватися в 2017 році, коли Йорданія стала однією з перших країн Близького Сходу, яка прийняла НПД щодо ЖМБ. НПД став результатом консультативного процесу, в якому брали участь представники громадянського суспільства та державних установ, включаючи представників сектору безпеки, таких як ЗСЙ. Це підкреслює необхідність активізації участі жінок в збройних силах та покращення гендерної чутливості, особливо стосовно конкретних потреб жінок у сфері безпеки. Спираючись на підтримку НАТО, ЗСЙ відіграли свою роль у процесі підготовки НПД, розробивши та впровадивши трирічний План дій. План ЗСЙ в основному орієнтований на вдосконалення освіти та практичних навчань з гендерної обізнаності та покращення інфраструктури Центру підготовки жінок-військових. Крім того, у 2018 році жінки з армії Канади провели навчання для підрозділу швидкого реагування ЗСЙ КЗЖ – першого взводу ЗСЙ, який повністю складається з жінок. Таким чином, ЗСЙ застосовують комплексний підхід до збільшення кількості жінок: запровадження змін у політиці, просування прикладів для наслідування, виділення коштів, поліпшення навчання та інфраструктури, а також налагодження партнерських відносин всередині країни та на міжна-

⁶² Дж. Кавар (2017) «Зростаюча роль йорданських жінок у збройних силах», блог «Жінки в міжнародній безпеці», 28 листопада. URL: www.wiisglobal.org/jordanian-womens-evolving-role-in-the-armed-forces.

родному рівні⁶³. Кроком до збільшенні ролі жінок в Йорданії у 2015 році стало придбання вертольота UH-60 Blackhawk. Хашимітському королівству не вистачало кваліфікованих із медичної та лінгвістичної точок зору льотчиків-чоловіків, які могли б пройти американську льотну підготовку до бажаної дати постачання. Програму було використано як стимул для того, щоб уперше почати набір, навчання та підтримку військових льотчиків-жінок. У результаті Йорданія змінила свою внутрішню політику, підтримуючи навчання жінок-льотчиків. Ця програма триває і сьогодні, розширюючись і охоплюючи винищувачі. Для розвитку цієї програми Національна гвардія Колорадо в межах Програми партнерства штатів провела з новими льотчицями обговорення проблем гендерної інтеграції та організувала навчання. Це дало третій потік фінансування та повноважень, якщо врахувати програму міжнародної військової освіти й мовної підготовки, фінансування іноземних військових продажів для авіаційної підготовки та заходи Національної гвардії⁶⁴.

Ще одним яскравим прикладом подолання гендерної дискримінації у збройних силах є співпраця Міністерства оборони Боснії та Герцеговини, Північної Македонії (як її тепер називають), Чорногорії та Сербії. Які домовилися у 2012 році співпрацювати над покращенням гендерної рівності у своїх військових структурах. Спочатку співробітництво було зосереджене на трьох напрямках: підвищення гендерної обізнаності особового складу збройних сил, зміцнення механізмів гендерної рівності та розробка більш гендерно-орієнтованої кадрової політики. Держави, які долучилися до цього процесу, розглядали це як можливість не лише виконати свої зобов'язання відповідно до Порядку денного ЖМБ, але й додатково демократизувати, модернізувати та розвинути повний потенціал своїх збройних сил з метою подальшої євроатлантичної інтеграції. Основні заходи в рамках співробітництва включали наступне: створення регіональної мережі з 33-х міжнародних акредитованих тренерів з гендеру, які згодом підготували понад 4000 військово-цивільних працівників у міністерствах оборони та збройних силах; регулярні зустрічі, семінари та навчальні візити для ознайомлення та обміну передовою практикою щодо практичних аспектів гендерної інтеграції у військовій сфері; порів-

⁶³ Каллум Уотсон Гендерні питання у сфері оборони. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/b/468957.pdf>.

⁶⁴ Жінки в армії, спецназі та в зонах конфліктів. Як гендерна рівність впливає на нацбезпеку. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/611042-yak-genderna-rivnist-vplivaye-na-nacbezpeku>.

няльне дослідження щодо становища жінок у збройних силах на Західних Балканах, а також розробка та впровадження кожним міністерством оборони рекомендацій на основі цього дослідження. Сюди входять: гендерно-чутливий моніторинг розвитку кар'єри особового складу; заходи щодо поліпшення балансу між роботою та приватним життям; впровадження та сприяння використанню гендерно чутливої мови; заохочення та навчання більшої кількості жінок для участі у багатонаціональних польових місіях⁶⁵.

Під час аналізу гендерної рівності на військовій службі необхідно відзначити наявність статистичного гендерного розриву у сфері оплати праці. Згідно з даними, вказаними у статистиці, цей розрив складає 18,6 %. Незважаючи на те, що даний показник є нижчим у порівнянні зі світовим середнім рівнем, він все ж є вищим за показники багатьох країн Європейського Союзу⁶⁶.

Хоча точні дані про розрив в оплаті праці між чоловіками та жінками у військових формуваннях різних країн можуть відрізнятися, загальна тенденція є очевидною: жінки заробляють менше за чоловіків, виконуючи ту саму роботу. Що стосується ліберального типу, то законодавчі положення, що регулюють застосування антидискримінаційних заходів та рівну оплату для чоловіків і жінок, вперше були прийняті у ліберальних демократичних країнах. У Великобританії закон про рівну оплату був прийнятий 1970 р., навіть раніше, ніж у скандинавських країнах. Канадський закон «Про рівну оплату» був прийнятий ще у 1956 р. Однак раннє прийняття законодавчих актів не означало їх ефективності. Програми позитивних дій реалізуються у США протягом 30 років, але жінки та представники меншин ще й досі стикаються з суттєвими перешкодами кар'єрного зростання на вищих управлінських рівнях.

Державна служба статистики України підкреслює, що середня оплата праці жінок становить 79,3% від оплати праці чоловіків⁶⁷. Така дис-

⁶⁵ Каллум Уотсон Гендерні питання у сфері оборони. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/b/468957.pdf>.

⁶⁶ В Україні гендерний розрив в оплаті праці становить 18,6% URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3762621-v-ukraini-gendernij-rozriv-v-oplati-praci-stanovit-186-lubinec.html#:~:text=2023> (дата звернення: 30.09.2023).

⁶⁷ Жозеф М. Жінки в Україні заробляють на 20% менше за чоловіків, а витрачають більше через «податок на рожеве». Що з цим робити?. URL: <https://forbes.ua/leadership/zhenshchiny-v-ukraine-zarabatyvayut-na-20-menshe-muzhchin-a-tratyat-bolshe-iz-za-naloga-na-rozovoe-cto-s-etim-delat-20012022-3319> (дата звернення: 30.09.2023).

пропорція у розмірі оплати праці між чоловіками та жінками доводить наявність структурних нерівностей і гендерної дискримінації на ринку праці України. Проблема потребує серйозного аналізу та втручання для забезпечення однакових умов оплати праці та рівноцінного професійного зростання як жінок, так і чоловіків. З ініціативи першої леді України Олени Зеленської у 2020 році Україна під час приєднання до міжнародного «Партнерства Біарриц» взяла на себе зобов'язання скорочувати гендерний розрив в оплаті праці. «Ще у 2020 році Україна приєдналася до «Партнерства Біарриц». Воно передбачає багато різних викликів щодо створення рівності в країні, і один із них – це якраз зменшення розриву в оплаті праці жінок і чоловіків. Уряд України взяв на себе це зобов'язання. На той момент розрив в оплаті праці між чоловіками й жінками становив у середньому 20,4%. І впродовж наступного року його вдалося трохи скоротити – до 18,6%. На жаль, повномасштабне російське вторгнення поставило всі наші починання, розвиток цілої країни на паузу. Так сталося і з гендерною рівністю. Українські жінки під час російського вторгнення працюють і представлені в усіх сферах економіки, але розрив в оплаті праці між ними й чоловіками залишається», – зазначила Олена Зеленська⁶⁸.

Отже, гендерна рівність в суспільстві є не лише питанням принципової справедливості, але й важливою складовою для відновлення та розвитку країни після війни. Партнерство та однакові можливості для жінок та чоловіків сприяють ефективній мобілізації ресурсів суспільства, підвищуючи рівень його готовності до викликів та труднощів.

Українські жінки відзначаються високим рівнем відданості справі та готовності боротися за незалежність та територіальну цілісність країни. Проте, щоб вказаний потенціал гендерної рівності міг повністю розкритися, необхідно забезпечити адекватні умови для участі жінок у військовій справі. Вони передбачають не тільки належну військову підготовку і оснащення, а й увагу до особливих потреб та захисту жінок, які проходять військову службу.

Будь-які ініціативи з відновлення України після війни повинні враховувати аспект гендерної рівності для розбудови європейської держави. Такі ініціативи повинні бути спрямовані на остаточне подолання гендерної дискримінації в сфері праці з урахуванням досягнень жінок у кри-

⁶⁸ Олена Зеленська: Гендерна рівність має бути не лише в обов'язках і відповідальності, а й у можливостях. URL: <https://www.president.gov.ua/news/olena-zelenska-genderna-rivnist-maye-buti-ne-lishe-v-obovyaz-82817>.

зовій ситуації в країні, а також на підтримку їхнього психосоціального відновлення після війни, інтеграції більшої кількості жінок до процесів прийняття рішень, створення гендерно-чутливих програм відновлення та боротьбу з гендерними стереотипами.

Справжній потенціал гендерної рівності у військовій сфері лише починає розкриватися, наголошуючи на необхідності виваженого підходу до такого соціокультурного явища.

Ефективним засобом вирішення проблеми зміни стереотипів можуть бути засоби масової інформації, оскільки вони суттєво впливають на суспільну свідомість. Винятково важливою є і роль держави та політичних сил, адже вони зацікавлені у підтримці жінок при ухваленні політичних та інших життєво важливих для нації рішень.

Досягнення гендерної рівності у військовій службі вимагає комплексного підходу, який включає як законодавчі зміни, так і боротьбу зі стереотипами, а також створення умов для поєднання особистого життя та військової служби. Досвід різних країн показує, що рівність у військовій сфері можлива, але для цього необхідні послідовні та систематичні заходи. Лише за умови активного залучення жінок до військової служби можна досягти справжньої рівності та створити армію, яка відображатиме сучасне суспільство.

Розділ 1.3.

ГЕНДЕРНА ПАРАДИГМА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Макеєва Олена Миколаївна,

кандидатка юридичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету
Національного авіаційного університету
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6101-2951MA>

Постановка проблеми. Глобалізація та інтеграційні процеси висувають перед сучасними державами необхідність формування оптимальної моделі міжнародно-правової взаємодії, яка дасть можливість ефективно впроваджувати зарубіжний досвід до національної правової системи.

Українська держава в умовах євроінтеграції потребує своєчасних змін у різних сферах суспільного життя – політичній, економічній, освітній, юридичній, культурній та ін. Основним елементом цього процесу є право, а правова інтеграція є ключовою формою євроінтеграції. Саме тому важливим кроком трансформації правової системи України є досягнення відповідного рівня узгодженості законодавства нашої країни та практики його реалізації з правом Європейського Союзу (далі – ЄС). В установчих договорах ЄС закріплені такі основні цінності, як повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права та повага до прав людини. Вони є спільними для всіх держав-членів, де є плюралізм, недискримінація, толерантність, солідарність і рівність жінок і чоловіків. Україна, яка нещодавно отримала статус кандидата на вступ до ЄС, поділяє європейські цінності та налаштована їх підтримувати. Зокрема такі спільні цінності, як демократія, рівність, повага до прав людини і основоположних свобод та верховенство права є ключовими елементами Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС від 27 червня 2014 року. Важливим елементом такої спільної системи цінностей є рівність, зокрема гендерна рівність. Дослідження гендерної парадигми у сучасних умовах вельми важливе, оскільки з'ясувати сутність та правові аспекти гендерної рівності в контексті євроінтеграції – це запорука подальшого розвитку правової системи України.

Про актуальність дослідження гендерної парадигми свідчать численні міжнародні та національні документи, що торкаються безпосередньо проблем гендерної рівності та захисту прав жінок. У вересні 2015 року

всі 193 члени Організації Об'єднаних Націй ухвалили план досягнення спільного кращого майбутнього: зусилля людства у подальшому буде спрямовано на подолання крайньої бідності, боротьбу з нерівністю і несправедливістю та на захист нашої планети. У центрі уваги «Порядку денного 2030» стали сімнадцять Цілей сталого розвитку (ЦСР), серед яких п'ятою ціллю є забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок і дівчат. Також 5 березня 2020 року Європейська комісія затвердила «Стратегію гендерної рівності 2020-2025», це документ, яким керується Європейський Союз у формуванні гендерної політики. Крім того, Комітет міністрів Ради Європи 6 березня 2024 року ухвалив нову Стратегію гендерної рівності Ради Європи на 2024-2029 роки, це шестирічна Стратегія спрямовуватиме роботу Ради Європи та її держав-членів, включно з Україною, у напрямку досягнення більшої гендерної рівності. Такі кроки свідчать про значну актуальність тематики гендерної парадигми.

За останні роки у світі досягнуто значного прогресу в просуванні принципу гендерної рівності. Органи державної влади та інститути громадянського суспільства докладають багато зусиль з подолання дискримінаційних стереотипів, що створюють перепони на шляху забезпечення рівності в суспільстві. Наразі гендерна рівність набуває пріоритетної уваги в діяльності як зарубіжних, так і вітчизняних інституцій. Останнім часом з'явилося чимало важливих політичних ініціатив із забезпечення комплексного гендерного підходу шляхом розвитку інституційних механізмів та удосконалення законодавства. Тому наукове дослідження гендерної парадигми України в умовах євроінтеграції потребує цілісного наукового вивчення та аналізу. Сьогодні актуальними є вивчення теоретико-правових аспектів гендерної парадигми України, яка еволюціонувала з періоду її переосмислення після проголошення незалежності України. Крім того, потребують вивчення та аналізу гендерні стандарти й практики демократичних держав, вивчення гендерної термінології; формування вітчизняного понятійно-категоріального апарату та змісту гендерної парадигми України в умовах євроінтеграції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вирішення проблеми гендерної рівності в українському суспільстві актуалізує дослідження представників різних наук, зокрема і юриспруденції. Аналіз зарубіжних публікацій з гендерної проблематики та міжнародних документів щодо забезпечення гендерної тематики доводять необхідність юридичних досліджень, спрямованих на виявлення гендерних диспропорцій на ринку

праці, в державному управлінні, в демографічній сфері, поширенні соціальних негараздів, аналізі причин, що їх зумовлюють. У сучасних умовах антидискримінаційна політика є одним із найактуальніших компонентів політик європейських країн, про що свідчать відповідні положення документів міжнародних організацій та аналітичні роботи провідних зарубіжних і вітчизняних вчених. Різноманітність гендерної тематики в Україні обумовлена низкою сфер суспільного життя, які потребують ретельного вивчення та розроблення нових підходів до основоположних засад з метою мінімізації гендерних проблем. Питання гендерної рівності – від участі жінок у політичному процесі держави до належної оплати праці для представників обох статей є ключовими для розвитку українського суспільства. Серед наукових джерел гендерної тематики доцільно відзначити праці Дж. Аутшорн, В. Брайсон, Дж. Буссмейкер, С. Вальсенте, Ф. Гардинер, К. Кілпатрик, М. Лейенар, Дж. Ловендускі, П. Норріс, Б. Рейнальда, Я. Форбс. Для аналізу методологічного інструментарію гендерної парадигми використовують роботи Н. Лумана та Г. Хакенена, Л. Мосіонжніка. Гендерні аспекти у державному управлінні розглядали Н. Грицяк, О. Кулачек, К. Левченко, Л. Лобанова, М. Пірен та ін. Історію становлення та розвитку гендерної політики вивчали М. Гавришко, О. Кісь, Л. Смоляр та ін. Гендерним аспектам законотворення приділяли увагу О. Руднева, О. Суслова, А. Погорелова, С. Плотян, А. Чигрин, Т. Макійчук, І. Лавренчук та ін. Гендерні аспекти політичних інститутів і процесів досліджувались Н. Дармограй, О. Сорокопуд, О. Ярош, В. Горбатенко і М. Остапенко. Міжнародний та вітчизняний досвід розвитку гендерної рівності розкритий у працях Т. Мельник, Л. Кобелянської, Т. Марценюк, О. Сурніної-Далекорей, С. Оксамитної, М. Скорик та ін.

Проблеми гендерної рівності в юриспруденції вивчали вітчизняні та зарубіжні вчені-правники, серед яких праці С. Айвазової, Н. Аніщук, Н. Болотіної, М. Буроменського, О. Вороніної, В. Глиняного, О. Дашковської, Л. Завадської, Л. Кормич, Н. Лавріненко, І. Лаврінчук, К. Левченко, Л. Леонтьєвої, Т. Марценюк, О. Матвієнко, Т. Мельник, Н. Оніщенко, Л. Петришиної, Н. Пушкарьової, С. Полєніної, О. Руднєвої, З. Ромовської, Л. Смоляр, Г. Терещенка, М. Томашевської та ін. Дослідженнями гендерних проблем в Україні займаються і представники гуманітарних наук – філософи, соціологи, політологи, історики, психологи, демографи, економісти. Їхні дослідження включають передусім психологічні, галузеві та вікові аспекти. Окремі проблеми означеної проблематики розкрито у колективних роботах Інституту держави і права імені В. М. Корець-

кого. Однак теоретико-правові аспекти гендерної парадигми України в умовах євроінтеграції не знайшли належного висвітлення серед вчених та потребують додаткової уваги науковців і практиків.

Метою наукового дослідження є з'ясування теоретико-правових аспектів гендерної парадигми України в умовах євроінтеграції.

Методологія дослідження. У ході написання наукової статті було використано загально-логічні, загально-наукові та спеціально-наукові методи. Системний, структурний та ґносеологічний підхід допомогли всебічно розглянути питання гендерної парадигми в умовах євроінтеграції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Україна, як усі цивілізовані держави, активно впроваджує гендерну політику, в основі якої лежать загальновизнані міжнародні норми, зафіксовані, зокрема в Загальній декларації прав людини, Конвенції про політичні права жінок, Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок та інших документах. Україна поділяє принципи ООН і розуміння гендерної рівності як необхідної умови досягнення сталого розвитку країни, створення умов для всебічного розвитку людського потенціалу. 16 вересня 2014 року Україною синхронно з Європейським Парламентом було ратифіковано Угоду про асоціацію з ЄС, відповідно до положень якої перед державою поставили амбітні завдання щодо поліпшення якості людського капіталу та встановлення соціальної справедливості, а також забезпечення гендерної рівності та рівних можливостей для представників обох статей у сферах зайнятості, освіти та навчання, економічної та громадської діяльності й у процесі прийняття рішень. З метою досягнення оптимальних результатів у державній політиці з дотримання рівних прав та можливостей чоловіків і жінок важливим є вивчення теоретико-правових аспектів і з'ясування сутності основних дефініцій, категорій та понять. Включення гендерних підходів має важливе стратегічне значення для підвищення спроможності виконувати взяті Україною зобов'язання щодо забезпечення гендерної рівності. Це також важлива передумова для усунення бар'єрів на шляху до досягнення гендерної рівності, що спричинені поширеними гендерними стереотипами про жіночі та чоловічі ролі. Такі стереотипи не лише формують уявлення, але й впливають на життя й майбутнє юнаків і дівчат, бо мають вирішальне значення для реалізації їхніх конституційних прав.

Міжнародний досвід становлення та розвитку гендерних досліджень і формування гендерної парадигми узагальнений у найважливіших міжнародних документах. У Порядку денному XXI століття необхідною

умовою переходу до сталого розвитку передбачено, щоб всі програми, проекти, законодавство щодо соціального розвитку враховували чинник гендерної рівності. На IV Пекінській конференції зі становища жінок у 1995 році було сформульовано концепцію гендерної рівності та гендерної демократії у суспільстві. На Саміті Тисячоліття ООН в Нью-Йорку (2010) однією з восьми глобальних цілей розвитку третього тисячоліття названо досягнення гендерної рівності в суспільстві. На Всесвітньому саміті зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі (2002) пріоритетними напрямками розвитку людини було названо освіту, професійне навчання, працезабезпечення, вирішення гендерних проблем і розвиток молоді. Все це підтверджує, що для людської спільноти характерний процес гендерної інтеграції, тобто впровадження гендерної складової в усі сфери життєдіяльності населення.

В умовах розвитку інформаційно-комунікативних технологій для з'ясування сутності поняття «гендерна парадигма» виникає потреба вивчення змісту категорій теорії права, зокрема й категорії «гендерна парадигма». Крім того, в умовах глобалізації гендерна парадигма задає вектор розвитку наукового знання про гендерні питання та проблеми їхнього вирішення, є потужним імпульсом для розвитку як теорії права, так і галузевих юридичних наук, що вивчають правове регулювання гендерних проблем.

Для дослідження теоретико-правових аспектів гендерної парадигми України в умовах євроінтеграції пропонуємо проаналізувати та з'ясувати сутність понять «парадигма» та «гендер» у сучасному науковому дискурсі. Розглянемо поняття «парадигма», яке в сучасній науковій думці є дуже продуктивним і розглядається як система теоретичних, методологічних й аксіологічних установок, що беруться як зразок для розв'язання наукових проблем і визнаються всіма членами наукової спільноти. В юриспруденції поняття «парадигма» почали застосовувати порівняно недавно: у 1990-х роках цю дефініцію стали широко використовувати за межами філософських категорій, зокрема в економіці, праві, педагогіці та ін. У сучасній концепції теорії права термін «парадигма» традиційно визначають як систему теоретико-методологічних та аксіологічних настанов, що використовуються для вирішення наукових завдань. Слід підкреслити, що внесення до наукового обігу нової дефініції, навіть такої, що неадекватно сприймається й оцінюється різними дослідниками, вказує на якісний прорив в аналізі відповідної проблематики і на появу більш досконалої інструментарію вивчення правової реальності. Исто-

рична еволюція несе не лише перетворення змісту норм й інституцій права, а й еволюціонування правової форми. Сучасне трактування терміну «парадигма» застосовується у значенні, яке розробив американський фізик, філософ та історик науки Томас Кун (1922-1996) у праці «Структура наукових революцій».

Мета дослідження Т. Куна полягала в тому, щоб схематично окреслити концепцію науки, ґрунтуючись на історичному підході до дослідження власне наукової дійсності. Вчений розробив концепцію прогресування науки, в основу якої покладено її історію, будучи переконаним, що наука розвивається в результаті науково-технічних революцій, у фундамент яких покладено саме зміни парадигми. В авторській передмові Кун дає таке визначення: «Парадигми – це визнані усім загалом наукові досягнення, які протягом історичного часу надають науковому співтовариству модель постановки проблем й їхнього вирішення»¹. Як стверджує Karl Popper, будь-які паралелі у цьому контексті не ведуть до однозначного трактування суто філософського поняття «парадигма»².

Для того, щоб краще з'ясувати сутність поняття «гендерна парадигма», варто розібратися у змісті поняття «парадигма». З якою метою її використовують? Як вчені знаходять шлях до пояснення сутності категорій та понять? Один із відомих теоретиків права професор Микола Козюбра надає важливого значення цій категорії, він говорить, що у сучасний період поняття «парадигма» знайшло широке застосування в науковій царині³.

Це поняття дає можливість глибше проникнути у суть явища та зрозуміти наскільки потрібен його функціональний та семантичний аналіз. Без розуміння сутності явища ми не зможемо вирішити проблеми гендерної рівності в суспільстві. Праворозуміння є визначальним для вивчення права, правозастосування та правореалізації. Праворозуміння еволюціонує разом із розвитком суспільства.

Варто погодитися з Ю. М. Оборотовим, який вивчає процес розвитку праворозуміння у різноманітних культурах і цивілізаціях і пропонує такі парадигми: 1) парадигми донаукового праворозуміння, коли юриспруденція ще не існувала як самостійна галузь гуманітарного знання

¹ Кун Т. Структура наукових революцій. Київ: Основи, 2011. 228 с.

² Popper, Karl Sir. The Open Society and Its Enemies. URL: <https://archive.org/details/FullTextOfTheOpenSocietyAndItsEnemiesVolI>. (дата звернення 23.05.2024)

³ Загальна теорія права: підручник; за заг. ред. М. І. Козюбри; НУ «Києво-Могилянська академія». Київ: Ваіте, 2015. 392 с. С. 34.

(учення про право у стародавні часи, легізм у стародавньому Китаї, міфологічне праворозуміння); 2) парадигми наукового праворозуміння, коли відбувся розділ сфер релігійного та світського (парадигми юридичного раціоналізму – нормативна, психологічна, соціологічна та ін.); 3) парадигми постнаукового праворозуміння, коли відбувається криза раціональності (парадигми праворозуміння постмодерну – антропологічна, інтегративна, ціннісно-нормативна)⁴.

Тож парадигма еволюціонує і розвивається з розвитком праворозуміння. Парадигма дає можливість проаналізувати еволюцію сприйняття певних правових явищ, їхній розвиток і трансформацію.

Досліджуючи правову парадигму у теорії права, О. М. Биков робить висновок про те, що парадигмою є усталений еталон мислення, сукупність онтологічних переконань, ціннісних настанов, схем вирішення типових завдань, що забезпечують безперервність наукової світоглядної традиції⁵.

Отже, проаналізувавши основні підходи до поняття парадигми в науковому дискурсі, парадигмою пропонується розуміти певний спосіб мислення, систему ціннісних установок, ідей, переконань, шляхів вирішення проблем, що характерні для певного історичного етапу розвитку науки, культури та суспільства.

Тепер спробуємо з'ясувати сутність поняття «гендер». Сучасні гендерні дослідження головну увагу зосереджують на механізмах відтворення гендерної нерівності, на стосунках жінок і чоловіків у суспільстві.

Поняття «гендер» у науковий обіг потрапило в 1960-х роках. Є дві найпоширеніші версії походження терміну «гендер». За однією з версій, дослідник Джон Мані (John Money) використав його у 1955 році в «Британському журналі з медичної сексології» (British Journal of Medical Sexology). Популярніша версія приписує авторство терміна психоаналітику Роберту Столлеру (Robert Stoller), який 1968 року вжив це слово у назві своєї статті «Sex and Gender: on the Development of Masculinity and Femininity» (Стать і гендер: про розвиток маскулінності і фемінності). Витоки гендерної теорії – це так звані теорії відносин мікрорівня, що

⁴ Оборотов Ю. М. Юридична методологія як інноваційна сфера. Правове життя сучасної України: у 2 т.: матер. Міжнар. наук.-практ.конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.) / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса: ВД «Гельветика», 2019. Т. 1. С. 44–46. С. 45.

⁵ Биков О. М. Правова парадигма у теорії права. *Аналітично-порівняльне правознавство: електронне наукове фахове видання*. 2023. № 5 : С.696-699. С. 699.

розглядають радше індивідуальні, міжособистісні взаємодії. Наведемо три основні теорії: соціально-конструктивістський підхід Пітера Бергмана і Томаса Лукмана (праця «Соціальне конструювання реальності» (1966)); етнометодологічний підхід Гарольда Гарфінкеля (праця «Studies in Ethnomethodology» (1967)); драматургічний інтеракціонізм Ірвінга Гофмана (праця «The Presentation of Self in Everyday Life» (1959))⁶.

У сучасній науковій літературі термін «гендер» має багато дефініцій (це зумовлено міждисциплінарним характером гендерних досліджень), проте в більшості з них наголошується на соціальній категорії поняття: гендер – це «соціокультурна, символічна конструкція статі, що покликана визначати конкретний асоціативний зв'язок, забезпечувати повноцінну комунікацію та підтримувати соціальний порядок»⁷.

Крім того, «гендер» визначають як «змодельовану суспільством та підтримувану соціальними інститутами систему цінностей, норм і характеристик чоловічої і жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та стосунків жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації.

Згодом відбувається актуалізація цього поняття в офіційному дискурсі конкретних країн, поняття гендеру відображає ряд конотацій: гендер як соціальна стаття, на протизагу біологічної, яка визначає культурні набури соціальних ролей чоловіків та жінок⁸.

Інші наявні визначення поняття «гендер» мають відношення до того, що пов'язане з гендерною ідентичністю, тобто з варіантами самовизначення людини. Як термін він використовується, але в українському законодавстві на даний час відсутній. І тоді, коли цей термін буде запроваджений, важливо чітко окреслити його різне застосування⁹.

Згідно ст. 3 Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами,

⁶ Гендер і гендерна рівність. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4c34394b-0499-4415-8240-66d7e6c97312/content> (дата звернення 23.05.2024).

⁷ Гендерне навчання військовослужбовців : посібник [Teaching Gender in the Military: a Handbook]. Женева: DCAF; PfPC, 2016. 214 с., С. 45. https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/DCAF_Military_Handbook_Ukrainian_0.pdf

⁸ Poxon J. L. Gender. Encyclopesia of Postmodernism. London : Rotledge, 2001. P.148–149. p. 148. (дата звернення 23.05.2024).

⁹ Жінки. Мир. Безпека: Інформаційно-навчальний посібник з гендерних аспектів конфліктів для фахівців соціальної сфери/Колектив авторів. Київ, 2017. 172 с. С.9.

«гендер» означає соціально закріплені ролі, поведінку, діяльність і характерні ознаки, які певне суспільство вважає належними для жінок та чоловіків¹⁰.

Якщо дослідити етимологію поняття «гендер», то в перекладі з англійської мови термін означає біологічні, соціальні, культурні особливості людини залежно від статі.

У вітчизняній літературі, виходячи з історичного розвитку, під гендером розуміють соціальні ролі, які виконують чоловіча та жіноча статі. Тобто, коли говорять про гендерну рівність, мають на увазі рівність статусів чоловіка та жінки в різних сферах соціального буття¹¹.

О. Лапка та О. Славна визначають «гендер» як складне поняття, що включає три складні елементи й розкриває багатоаспектний зміст цього явища. По-перше, гендер у соціально-культурній сфері тлумачиться як риси особистості й модель поведінки чоловіка та жінки; по-друге, як набуття індивідом соціальності від народження відповідно до біологічної категорії жіночої або чоловічої статі; по-третє, в політичному житті суспільства – як рівність прав і можливостей чоловіків і жінок¹².

Дослідивши основні підходи до поняття «гендер», Н. М. Оніщенко та О. П. Львова визначають, що це змодельована суспільством і підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої й жіночої поведінки, стилю життя і способу мислення, ролей і відносин жінок і чоловіків, придбаних ними як особистостями в процесі соціалізації, передусім визначається соціальним, політичним, економічним і культурним контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їхньої статі¹³.

Для визначення поняття «гендер» у науковій літературі вчені використовують три підходи: 1) розуміння гендера як системи цінностей, що дозволяє оцінювати соціальні відносини (процеси); 2) розуміння генде-

¹⁰ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) {Конвенцію ратифіковано із заявами Законом № 2319-IX від 20.06.2022} URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text (дата звернення 23.05.24).

¹¹ Богінич О. Л. Гендерна політика в Україні: сучасні виміри. Правові засади формування та розвитку гендерного середовища в Україні: монографія/за заг. ред. Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко. Київ: Юрид. думка, 2010. С. 187-197. С. 67.

¹² Oksana Lapka, Oksana Slavna. Гендер: сутність і правова регламентація. Visegrad Journal on Human Rights. 3 (volume 1) 2018. С. 109-114. С.110.

¹³ Оніщенко Н. М., Львова О. П. Гендерна рівність: крок до розвитку чи моральна криза сучасного суспільства? Держава і право. 2013. Вип. 62. С. 3-11. С. 11.

ра як системи соціальних відносин (процесів); 3) розуміння гендера як соціокультурного феномена, вираженого у соціальному процесі, що має юридичне значення¹⁴.

У правовому контексті гендер – це соціальне явище, яке впливає з принципу рівності та допускає свободу дій для осіб як чоловічої, так і жіночої статі з урахуванням їхніх психофізіологічних особливостей¹⁵.

Отже, на основі різних підходів можна визначити поняття «гендер» – це соціально закріплені ролі, поведінка, діяльність і характерні ознаки, які суспільство вважає належними для жінок та чоловіків; це система цінностей, норм, стиль життя та спосіб мислення, ролі та стосунки жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації.

Тепер можна визначити і поняття «гендерна парадигма» в контексті нашого дослідження. Гендерна парадигма – це система теоретичних, методологічних й аксіологічних ідей, переконань, ціннісних настанов, норм алгоритмів вирішення гендерних проблем, що вивчають соціально закріплені ролі, поведінку, діяльність і характерні ознаки жінок та чоловіків; стосунки жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації.

Яке функціональне призначення цього терміну? Гендерна парадигма формує певний спосіб мислення у пізнанні і вивченні гендерної проблематики, систему ціннісних установок, ідей, переконань, ціннісних настанов, сприяє вивченню стилю життя та способу мислення жінок і чоловіків. Правовий аспект гендерної парадигми полягає в рівному правовому статусі жінок і чоловіків та рівних можливостях для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

Який зміст цього поняття? Гендерна парадигма тлумачиться: 1) як певний спосіб мислення та вирішення гендерних проблем, що характерні для певного історичного етапу розвитку суспільства, модель поведінки чоловіка та жінки; 2) система ціннісних установок, ідей, переконань, ціннісних настанов, які набуваються індивідом від народження відпо-

¹⁴ Степанова Е. Р. Сутність та походження поняття «гендер». Сучасні проблеми управління підприємствами: теорія та практика: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 30-31 березня 2017 року). Дніпро: Середняк Т. К., 2017. С. 269-271. С. 271.

¹⁵ Світовенко Д. В. Форми та способи реалізації принципу гендерної рівності за трудовим законодавством України»: дис. ... доктора філософії: 081 – право. Київ, 2023. 229 с. С.157.

відно до біологічної категорії жіночої або чоловічої статі; 3) як рівність прав і можливостей чоловіків і жінок.

Якщо говорити про гендерну парадигму, то варто зазначити взаємний вплив наукової парадигми та практики застосування права гендерних принципів і принципів гендерної рівності в юридичній науці. Адже теоретичні уявлення про сутність та значення гендерної парадигми в контексті розуміння права дають керівні засади для застосування відповідних норм права щодо гендерних проблем.

Гендерна парадигма включає поняття гендерної рівності. В умовах трансформації правової системи України нині потребує ефективного правового регулювання проблематика гендерної рівності. Слушною є думка науковців про те, що правове регулювання гендерних процесів необхідне для їхнього гармонійного становлення, усунення викривлень, які можуть призвести до негативних наслідків і відкритого протистояння статей. Право має високу гуманітарну цінність як найвища форма соціальної взаємодії, яку не завжди мають інші соціальні регулятори. Тому його вплив на гендерні відносини має бути охарактеризований як позитивний¹⁶.

Пропонуємо проаналізувати теоретико-правові аспекти гендерної рівності як складової гендерної парадигми. Який зміст поняття «гендерна рівність»?

Гендерна рівність є одним із найважливіших принципів забезпечення прав людини, основою громадянського суспільства та правової держави, демократичного розвитку окремих держав та світового співтовариства. Розширення прав і можливостей жінок та чоловіків є необхідним для подолання проявів дискримінації, гендерної сегрегації ринку праці, нерівної оплати праці, гендерно зумовленого насильства тощо. Тому важливим є вивчення чинних міжнародно-правових стандартів у цій сфері з метою аналізу відповідності національного законодавства України взятим міжнародним зобов'язанням, розвитку нових можливостей національних, регіональних і міжнародних інститутів і механізмів забезпечення гендерної рівності, запобігання та врегулювання конфліктів, залучення до заходів щодо підтримки миру.

Гендерна рівність, на переконання В. В. Лях, – це ідея, що постійно розвивається, формується різними факторами, такими як історико-куль-

¹⁶ Оніщенко Н. М., Береза С. В., Львова О. Л., Макаренко Л. О. Гендерна рівність: сучасні виклики. *Держава і право. Серія: Юридичні науки*. 2015. Вип. 67. С. 3-11. С. 6.

турні контексти людської цивілізації, економічні, правові та політичні умови буття суспільства. Що ж стосується сьогодення, то в даний час концепція ГР помітно трансформується з появою нової цивілізаційної парадигми – так званої «нової етики». Ця парадигма має на меті з'ясувати та врахувати ідеальне значення всіх можливих людських позицій і цінностей, а отже закликає до перегляду традиційних уявлень про людину, її соціальні ролі, а також усталених підходів до конструювання соціальної ієрархії в світлі соціальних змін¹⁷.

Рада Європи визначає гендерну рівність як рівний стан, незалежність, відповідальність і участь представників обох статей у всіх сферах суспільного та приватного життя¹⁸.

Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» так тлумачить це поняття: гендерна рівність – рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства¹⁹.

У документах ОБСЄ визначено, що гендерна рівність досягається завдяки забезпеченню рівних прав та рівних обов'язків обох статей, за яким розуміють правовий принцип, юридичний статус людини у відносинах з державою і іншими людьми в реалізації прав і обов'язків²⁰.

Слушною є думка дослідниці гендерних питань І. Андрусак, яка зазначає, що забезпечення гендерної рівності на національному рівні повинно ґрунтуватися на врахуванні гендерних відносин, які склалися в цьому суспільстві протягом його попередньої історії з метою вироблення найефективніших механізмів усунення гендерних стереотипів та упередженостей²¹.

¹⁷ Лях В. В. Чому світ не побачив нової етики Сартра? Філософська думка. 2011. № 2. С. 114-116. С. 114.

¹⁸ Комплексний підхід до проблеми рівності між жінками та чоловіками у Раді Європи. Рівність між жінками та чоловіками: права людини та демократія. Основні нещодавно опубліковані документи Ради Європи, Council of Europe, 2004.

¹⁹ Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Закон України від 8 вересня 2005 року № 2866-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення 25.05.2024).

²⁰ Гендерна рівність. Необхідність у всеосяжній безпеці, 2012. ОБСЄ. Документи з гендерної рівноправності, URL: <http://www.osce.org/gender/documents>. (дата звернення 23.05.2024).

²¹ Ідея гендерної рівності в українській правовій думці другої половини XIX століття, І. Андрусак. Львів : «Львівська політехніка», 2017. 200 с., С. 83.

Сьогодні європейська спільнота виходить із необхідності забезпечення кожною державою, яка претендує на членство в ЄС, відповідності її чинного та майбутнього законодавства праву Співтовариства настільки, наскільки це є максимально можливим²².

Загальні засади гендерної політики Європейського Союзу сформульовано в «Дорожньому атласі рівності чоловіків та жінок», що передбачає: 1) досягнення рівної економічної незалежності чоловіків та жінок: скорочення відмінності в оплаті праці, розвиток жіночого підприємництва, соціальний захист та запобігання бідності; 2) сприяння гармонійному поєднанню робочої, особистої та сімейної сфер життя: мобільність робочих контрактів; збільшення кількості послуг з догляду за дітьми та особами літнього віку; чутлива державна політика в сфері сімейних відносин до представників обох статей; 3) залучення чоловіків та жінок до рівної участі в процесі прийняття рішень у політиці, в економічній сфері та бізнесі, науці та сучасних технологіях; 4) ліквідація гендерних стереотипів в усіх сферах суспільної взаємодії, перш за все, на ринку праці тощо²³.

Стандарти рівного ставлення до чоловіків і жінок стали частиною як первинного, так і вторинного законодавства ЄС. Вони встановлені кількома статтями Амстердамської угоди 1997 року та уповноважують Раду міністрів вживати необхідних заходів у боротьбі з дискримінацією за ознаками статі, расового або етнічного походження, релігії або вірувань, обмежених можливостей, віку або сексуальної орієнтації, хоча до цих пір лише Рамкова угода та Директива про расову дискримінацію були прийняті на основі загальних антидискримінаційних положень.

Т. Хавлін, досліджуючи основні принципи політики ЄС щодо гендерної рівності, викладені у директивах Ради ЄС, вважає, що всі зазначені положення мають бути перенесені до законодавства держав-учасниць, зокрема йдеться про наступні Директиви Ради: 75/117/ЕЕС від 10 лютого 1975 року про рівну оплату праці; 76/207/ЕЕС від 9 лютого 1976 року про рівне ставлення на робочому місці; 92/85/ЕЕС від 19 жовтня 1992 року про безпеку та здоров'я вагітних робітниць та робітниць, які нещодавно

²² Яковюк І. В. Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу: проблеми теорії і практики/І. В. Яковюк // Європейський Союз і Україна: особливості взаємовідносин на сучасному етапі/Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування. Х. : Оберіг, 2012. Розд. 1. С. 17.

²³ A Roadmap for Equality between Women and Men 2006–2010. Luxembourg : Office for Official Publications, 2006. 38 p.

давно народили або годують, на робочому місці; 96/34 ЄС від 3 червня 1996 року про відпустку з догляду за дитиною; 96/97/ЄС від 20 грудня 1996 року про рівне ставлення до жінок і чоловіків у схемах соціального забезпечення на робочому місці; 2010/41/ЄС від 7 липня 2010 року про застосування принципу рівного підходу до чоловіків та жінок, які займаються індивідуальною трудовою та підприємницькою діяльністю²⁴.

Ухвалення директив ЄС щодо забезпечення гендерної рівності привело до розробки єдиних стандартів для всіх членів ЄС. Гендерна політика на національному рівні зазнає все більшого законодавчого впливу на рівні ЄС. Крім того, нові директиви щодо стратегії зайнятості у ЄС вимагають поширення ідей гендерної рівності на неоплачувану роботу з догляду за дітьми, акцентуючи увагу на рівному розподілі обов'язків з догляду за дитиною і ведення домашнього господарства, а також заохочення чоловіків брати відпустки з догляду за дитиною²⁵.

На сьогодні політика гендерної рівності та гендерного інтегрування, зазначає О. Р. Дашковська, є пріоритетною для ЄС і виходить за межі принципу рівного ставлення та заборони статевої дискримінації. Вона є невід'ємною частиною політики та програм ЄС, а Європейська Комісія підкреслила, що рівні можливості для жінок та чоловіків є економічно необхідними та що приблизно одна п'ята річного зростання ВВП у країнах ЄС отримана завдяки збільшенню кількості жінок, які працюють²⁶.

Це пояснює, чому принцип рівності не виключає позитивних дій, які дозволяють надання особливих переваг статі, недостатньо представленій на ринку зайнятості, для полегшення її професійної діяльності, ліквідації або компенсації незручностей у професійних відносинах. Таким чином, політика Європейського Союзу в питаннях гендерної рівності представлена у вигляді комплексної та чітко структурованої системи поглядів та стратегій громадянської солідарності з метою досягнення соціального добробуту. На основі десятилітніх практик та досвіду в цій сфері державами-членами ЄС засновано єдині стандарти розуміння та

²⁴ Хавлін Т. Гендерна політика в рамках Європейського Союзу та український вимір URL: <http://www.ukr-socium.org.ua> (дата звернення 23.05.2024).

²⁵ Дашковська О. Р. Жінка як суб'єкт права в аспекті гендерної рівності: монографія. Харків : Право, 2005. 224 с. С. 154.

²⁶ Рівність за ознакою статі в економічній сфері: зобов'язання України перед ЄС (ключові Директиви ЄС щодо забезпечення гендерного балансу на ринку праці та в професійній діяльності, їх розвиток у практиці Суду Справедливості). Упорядник О. О. Уварова. Х., 2015. 150 с. С.67.

реалізації гендерної рівності на всіх рівнях приватного та публічного життя.

Розвиток держави є спільною справою та відповідальністю чоловіків і жінок. Адже наразі немає успішних країн, де б заперечувалася рівність. І, навпаки, країни з високим рівнем життя – це, як правило, країни, де рівність прав та можливостей жінок і чоловіків є засадничою складовою сприйняття світу. НАТО та Європейський Союз, частиною яких прагне стати Україна, – це, в першу чергу, світогляд і демократичні цінності, що засновані на верховенстві права та правах людини. Саме ці цінності мають бути покладені в основу майбутнього розвитку української держави, системи органів державної влади, місцевого самоврядування, системи освіти, соціального захисту та інститутів громадянського суспільства.

Для з'ясування прогностичної складової гендерної парадигми України варто дослідити зміст поняття «гендерна політика». Оскільки від чіткої та спланованої гендерної політики залежить рівень розв'язання гендерних проблем. Від діяльності відповідних органів державної влади, місцевого самоврядування та громадянського суспільства залежить, як впроваджуватиметься принцип гендерної рівності в усі сфери суспільного життя.

Державну гендерну політику визначають як діяльність органів державної влади (або бездіяльність у разі навмисного невпровадження такої політики), спрямованої на досягнення гендерної рівності в усіх сферах суспільства та гарантування рівних прав, свобод і можливостей для жінок і чоловіків, утвердження гендерної демократії та формування гендерної культури в суспільстві. Від того, які цінності впроваджуватимуться на рівні суспільства, зокрема цінності гендерної рівності. Як відомо, цінності – основа усвідомленого вибору, вони визначають майбутнє, зумовлюють єдність, згуртованість суспільства та самоідентифікацію людини. У сучасних умовах використання гендерного підходу в суспільному дискурсі надає широкі можливості для переосмислення культури, зміни ціннісних орієнтирів і перегляду багатьох усталених уявлень. Цей процес є багатограним, він передбачає діалог з урахуванням форми взаємодії та взаємодоповнення, посідає важливе місце у побудові демократичного українського суспільства. У цьому аспекті особливостями гендерної парадигми в Україні має бути професіоналізм та лідерські якості людини, що допоможуть особі досягти найвищих щаблів кар'єрного розвитку, й зміни суспільних інститутів і поведінкових моделей майбутніх поколінь. Сьогодні необхідне виокремлення основних загальнотеоретичних засад

гендерної парадигми, її специфіки, функцій і ролі у механізмі правового регулювання в умовах сучасної української держави, а також з'ясування загальнотеоретичних засад гендерної парадигми як форми організації наукового знання про право і як фактор, що впливає на процес правового регулювання суспільних відносин.

Розглянемо основні кроки державної політики України щодо гендерної проблематики.

Згідно зі статтею 24 Конституції України, рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям²⁷.

Інші чинні нормативно-правові акти закріплюють рівність чоловіків і жінок в Україні у різних сферах суспільного життя. Україна приєдналася до основних міжнародних зобов'язань у сфері гендерної рівності та прав жінок та вже має чималий досвід у сфері формування та реалізації державної гендерної політики. Зокрема, це прийняття Закону «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», створення інституційного механізму для реалізації його основних завдань і практична реалізація його вимог на практиці²⁸.

Україна як держава багато зробила для виконання Резолюції Ради Безпеки ООН 1325. Резолюція 1325²⁹ є однією з найбільш важливих резолюцій Ради Безпеки ООН, документ наголошує на важливій ролі жінок у запобіганні та врегулюванні конфліктів і в розбудові миру, а також закликає держави-члени забезпечити активнішу участь жінок на всіх рівнях прийняття рішень в національних, регіональних і міжнародних

²⁷ Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року із змінами та доповненнями // *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.

²⁸ Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Закон України від 8 вересня 2005 року № 2866-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення 24.05.2024).

²⁹ Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» URL: <https://nssu.gov.ua/genderna-rivnist/rezolyuciya-radi-bezpeki-onn-1325> (дата звернення 24.05.2024).

інститутах, у механізмах запобігання, управління та вирішення конфліктів. Резолюція стала інституційною рамкою для інтеграції жінок до безпекового сектору. Основні положення Резолюції визначають особливу важливість врахування потреб жінок і дівчат у конфліктних ситуаціях і особливу вразливість жінок щодо негативних наслідків конфліктів. Рада Безпеки закликає держави-члени ООН активно залучати жінок до прийняття рішень на всіх рівнях в рамках національних, регіональних та міжнародних інститутів і механізмів запобігання, регулювання та вирішення конфліктів. Держави-члени ООН закликають включати гендерний компонент в польові операції, зокрема активніше залучати жінок до складу військових та поліцейських сил.

В Україні перший Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.02.2016 № 113-р (у редакції розпорядження Кабінету Міністрів України від 05.09.2018 № 637-р)³⁰.

Україна стала першою країною в світі, де документ було ухвалено в умовах збройного конфлікту. З прийняттям першого Національного плану дій в Україні почали активно відбуватися процеси розширення участі жінок в подоланні конфліктів. Важливим є те, що питання порядку денного «Жінки, мир, безпека» стали вже невід'ємною складовою річних національних планів Комісії Україна-НАТО і які щорічно затверджуються указами Президента України. Мінсоцполітики впродовж останніх років працювало над створенням системи інтеграції гендерних підходів в усі сфери життєдіяльності. Були затверджені інструкції щодо інтеграції гендерних підходів під час розроблення нормативно-правових актів, а також методичні рекомендації щодо оцінювання гендерного впливу галузевих реформ.

Пізніше, 28 жовтня 2020 року, Уряд України прийняв рішення про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року, розроблений Міністерством соціальної політики у тісній співпраці з центральними та місцевими органами виконавчої влади, міжнародними партнерами та громадськими організаціями. Цей План набув нової якості, орієнтованої на результат, консолідував зусилля 56-ти органів державної влади на

³⁰ Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2016 р. № 113-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/113-2016-%D1%80#Text> (дата звернення 24.05.2024).

національному та місцевому рівнях, органів місцевого самоврядування, міжнародних та громадських організацій, сфокусувавши увагу на 17-ти основних цільових групах жінок і чоловіків.

Метою Національного плану стало створення умов для забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у подоланні конфліктів, встановленні миру, у процесах відновлення, протидії безпековим викликам, системній протидії насильству за ознакою статі та насильству, пов'язаному з конфліктом³¹.

Сьогодні дуже важливою є консолідація дій та спільні проекти різних гілок влади, різних органів і організацій, виконавчої та місцевої влади, громадських організацій. Дуже потрібними є правопросвітницькі заходи та діяльність інститутів громадянського суспільства з метою вирішення актуальних проблем гендерної проблематики. Показовою є діяльність громадських об'єднань, зокрема громадських організацій. Для ілюстрації даної тези згадаємо досвід діяльності новоствореної громадської організації «Трибуна Жінки», яка була зареєстрована у березні 2024 року. Мета діяльності зазначеної організації – захист прав, свобод і законних інтересів членів громадської організації «Трибуна Жінки» та/або інших осіб; правова комунікація з органами державної влади, місцевого самоврядування та громадянським суспільством у питаннях захисту прав і свобод людини та громадянина; проведення просвітницької роботи з метою формування правової культури та доброчесності, поширення європейських цінностей, підтримки ідеї верховенства права та соціальної справедливості; сприяння впровадженню якісних змін у національному законодавстві з питань захисту прав і свобод людини та адаптації законодавства до вимог і стандартів ЄС; подолання гендерних стереотипів, посилення ролі жінки в управлінні та прийнятті рішень; сприяння розвитку лідерського потенціалу серед жінок-науковиць, викладачок закладів освіти, закладів охорони здоров'я. Авторка є членкинею даної організації, учасницею чималої кількості правопросвітницьких заходів, присвячених питанням гендерної проблематики. Серед основних напрямків діяльності організації – питання, пов'язані з гендерною проблематикою: утвердження цінностей демократії, верховенства права, пріоритету прав і свобод людини, рівності, поваги до людської гідності; поширення ідей доброчесності, гендерної рівності, соціальної

³¹ Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 р. № 1544-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-%D1%80#Text> (дата звернення 25.05.2024).

справедливості, добробуту, соціального захисту, сучасних інструментів інклюзії, антикорупційної політики; подолання гендерних стереотипів, посилення ролі жінки в управлінні та прийнятті рішень; сприяння розвитку лідерського потенціалу серед жінок-науковиць, викладачок закладів освіти, закладів охорони здоров'я.

Також важливим є те, що була прийнята низка нормативно-правових актів, які надали можливість більш широкої участі жінок у суспільному житті. Важливим кроком державної гендерної політики є ратифікація Україною Стамбульської конвенції – 17 липня 2022 року після ухвалення Закону України «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами»³² (закону про ратифікацію) у червні 2022 року. На момент його ухвалення повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну тривало уже чотири місяці. Таким чином, Україна стала першою країною, яка ратифікувала Стамбульську конвенцію в умовах воєнного стану. Війна в Україні створює виняткові проблеми для процесу моніторингу виконання Стамбульської конвенції – як для внутрішнього моніторингу, так і для проходження процедури зовнішнього базового оцінювання. Водночас війна створила не лише нові бар'єри в боротьбі з насильством стосовно жінок та домашнім насильством, а й сприяла збільшенню випадків насильства, зокрема сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією.

У Законах України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»³³ та «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» передбачені важливі функції регіональних та місцевих органів влади з виконання державних політик щодо запобігання та протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству, включаючи координацію, розробку та реалізацію регіональних програм, моніторинг виконання заходів, забезпечення підготовки фахівців, проведення освітніх та інформаційно-просвітницьких заходів і досліджень. В умовах війни деякі регіональні органи та служби не працювали або були зосереджені на розв'язанні невідкладних гуманітарних проблем.

³² Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. Закон України від 20 червня 2022 року № 2319-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#Text> (дата звернення 28.05.2024).

³³ Про запобігання та протидію домашньому насильству. Закон України від 17 грудня 2017 року № 2229-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення 26.05.24).

Про необхідність вирішення проблем із забезпечення гендерної рівності свідчить Указ Президента України Володимира Зеленського, де зазначено, що з метою забезпечення національних інтересів України щодо сталого розвитку економіки, громадянського суспільства і держави для досягнення зростання рівня та якості життя населення, додержання конституційних прав і свобод людини і громадянина та підтримуючи проголошені Резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 25 вересня 2015 року № 70/1 глобальні Цілі сталого розвитку до 2030 року та результати їх адаптації з урахуванням специфіки розвитку України, викладені у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна», необхідно забезпечувати дотримання Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року, серед яких п'ятою ціллю є забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчат³⁴.

Позитивним у розрізі реалізації гендерної політики було прийняття Кабінетом Міністрів України 27 січня 2023 року та затвердження Плану заходів з реалізації Концепції комунікації у сфері гендерної рівності³⁵, що має на меті досягнення «стратегічної цілі» – забезпечення рівного доступу жінок і чоловіків до правосуддя. Згідно з цим документом, було заплановано забезпечити «поінформованість жінок та чоловіків про механізми доступу до правосуддя та їх використання», у зазначений процес вже залучені також громадські організації. Одним із інструментів та ресурсів, через які здійснюється реалізація Концепції, є співпраця з громадськими об'єднаннями та сектором безпеки та оборони. Концепція спрямована на створення майбутнього, в якому кожна жінка та кожен чоловік, що проживають в Україні, користуються рівними правами та можливостями, які необхідні для повноцінної участі в усіх сферах суспільного життя, без дискримінації, насильства та експлуатації.

6 березня 2024 року Комітет міністрів Ради Європи ухвалив нову Стратегію гендерної рівності Ради Європи на 2024-2029 роки³⁶. Стратегія зосереджена на шести ключових цілях: запобігання та боротьба з

³⁴ Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року. Указ Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text> (дата звернення 25.05.24).

³⁵ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 січня 2023 року № 79-р «Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції комунікації у сфері гендерної рівності». URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-planu-zakhodiv-z-realizatsii-kontseptsii-komunikatsii-u-s79-270123> (дата звернення 25.05.24).

³⁶ Стратегія гендерної рівності Ради Європи на 2024-2029 роки. URL <https://rm.coe.int/cm-2024-17-finale-ukr/1680af3517Text> (дата звернення 25.05.24).

гендерними стереотипами та сексизмом; запобігання та боротьба з насильством щодо жінок і дівчат та домашнім насильством; забезпечення рівного доступу жінок до правосуддя; досягнення збалансованої участі жінок і чоловіків у політичному, громадському, соціальному та економічному житті; забезпечення розширення прав і можливостей жінок та гендерної рівності в умовах глобальних та геополітичних викликів; реалізація стратегії досягнення гендерної рівності та включення міжсекторального підходу в усі політики та заходи.

Результати державної політики визначаються певними показниками. Досягнення паритету жінок і чоловіків у різних сферах – від представництва в органах влади та участі у прийнятті державних рішень до рівня заробітної плати – в багатьох країнах фіксуються за допомогою спеціального моніторингу рівня розвитку та ефективності гендерної політики держави. Інструментами цього моніторингу, тобто оцінки гендерної рівності на національному та світовому рівнях, є ряд індикаторів або гендерних індексів. Гендерні індекси або гендерно-чутливі індикатори (gender indicators, gender-sensitive indicators) посідають важливе місце в системі соціальних індикаторів. Гендерні індекси є унікальним інструментом, що синтезує складне та багатомірне поняття гендерної рівності у зручний для користування показник, який легко піддається інтерпретації. Багато міжнародних (серед яких, зокрема ПРООН, Всесвітній економічний форум та ін.) і регіональних (Європейський інститут гендерної рівності, Економічна комісія ООН для Африки) організацій відстежують, складають та оприлюднюють такі індикатори у відповідних доповідях і звітах.

Так, у Звіті про глобальний гендерний розрив за 2023 рік – основному міжнародному індексі, який щорічно публікується Всесвітнім економічним форумом і за яким оцінюється досягнення в сфері гендерної рівності, Україна має 0.714 бали (за шкалою від 0,001 до 1, де 1 означає повний гендерний паритет) та посідає 66 місце з 146 країн³⁷. У 2022 році країна посідала 81 місце з 146 країн, а в 2021 мала 74 місце з 156 країн. Якщо розглянути кожен вимір індексу окремо, то Україна найвіддаленіша від гендерної рівності у сфері розширення політичних прав і можливостей (маючи 0,172 бали та посідаючи 87 місце). Дещо кращі справи з гендерною рівністю у сфері освіти (0,996 бали та 56 місце), еко-

³⁷ Всесвітній економічний форум, Звіт про глобальний гендерний розрив 2023, БЕФ, 2023. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2023.pdf .(дата звернення 27.05.2024).

номічних можливостей (0,714 бали та 55 місце), здоров'я та виживання (0,976 бали та 45 місце)³⁸.

У сучасних умовах протистояння воєнній агресії та навіть серед викликів сьогодення неприпустимим є порушення принципу поваги до людської гідності, яку визнано однією з основоположних цінностей сучасного цивілізованого світу. Членство в ЄС є однією з головних стратегічних цілей України. Це означає послідовну орієнтацію на чинну в провідних європейських країнах модель соціальної ринкової економіки, перевагами якої є високий рівень соціальних стандартів і розвитку гуманітарної сфери, ефективний захист прав працівників, розвинута система соціального захисту, принцип гендерної рівності. Позиція Європейського Союзу з досягнення гендерної рівності полягає в тому, що жінки і чоловіки повинні мати рівні права та можливості в усіх сферах життя суспільства. Для цього всі інститути ЄС мають впроваджувати проблематику рівності між чоловіками та жінками в усі галузі політики, всі програми і на всі рівні прийняття рішень.

Сьогодні усвідомлення місця та ролі жінки в суспільно-політичному житті українського соціуму, формування гендерного світогляду через систему освіти та просвіти набуває в умовах воєнного стану особливого значення. Повномасштабна війна показала, що для стійкості та подальшої повоєнної відбудови й розвитку України потрібна однакова залученість як жінок, так і чоловіків у всі сфери життя. Ухвалена урядом Стратегія впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року є ключовим вектором розвитку нашого майбутнього покоління на принципах рівності, адже рівні права та свободи – це ключові європейські цінності.

Досвід показав, що лише законодавчими заходами найближчим часом проблему не вирішити. Тим більше, що досягнення гендерної рівності є не самоціллю, а заходом забезпечення сталого розвитку суспільства в цілому. Українська реальність потребує активнішого втручання держави у реалізацію гендерної політики та досягнення дійсної рівності статей. Інтегрування завдань гендерної політики в макроекономічну стратегію держави, докорінне переосмислення ролі та функцій гендерної політики сприятимуть забезпеченню системності та послідовності дій у реформуванні соціальної сфери, визначенні гендерних перспектив людського розвитку. Крім того, варто активніше інтегрувати гендерні підходи в ді-

³⁸ Гендерний профіль країни Україна. ЄС за гендерну рівність. Служба допомоги реформам. Липень 2023 р.

яльність усіх органів виконавчої влади в контексті євроінтеграційних прагнень України. Докорінна зміна наявного стану справ можлива лише за умови поглиблення роботи з метою вироблення механізмів адаптації міжнародних норм і стандартів забезпечення гендерної рівності до національних особливостей і традицій українського суспільства та утвердження ідеї гендерної рівності як складової прав людини, а не специфічного особливого інституту, який стосується сім'ї, дітей та молоді. Ідея гендерної рівності повинна бути усвідомлена українським суспільством, а кроки на її утвердження матимуть системний характер у відповідності до міжнародних стандартів.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна зробити наступні висновки. Варто сказати про здобутки у становленні гендерної парадигми України, в якій ідея гендерної рівності має давню історію. Усвідомлення необхідності рівних прав та можливостей для кожної людини, без огляду на її статеву належність, є складовою загального поступу українського народу до здобуття свободи і незалежності, побудови справедливого та ефективного суспільства. Нині, в умовах повномасштабного вторгнення російської федерації та євроінтеграції, коли утвердження та забезпечення гендерної рівності є однією з передумов успішного входження України до Європейського Союзу, вивчення, переосмислення та актуалізація досвіду в цій сфері, здобутого українським народом на попередніх історичних етапах, є нагальною вимогою часу. Це особливо важливо передусім з огляду на те, що в силу відомих причин погляд на історичне минуле українців впродовж останнього століття формувався або під впливом соціально-економічної, або національно-державницької парадигми. Жінка, її становище, правовий статус у суспільстві, боротьба за рівноправність або зовсім залишалися поза увагою дослідників, або її розглядали в контексті двох наведених підходів. Натомість можна констатувати, що, починаючи із середини XIX ст., сформувалася ціла плеяда українських громадських діячів, які активно досліджують гендерні питання.

На підставі вивчених підходів українських і зарубіжних вчених виокремлено поняття «гендер» і «парадигма». Парадигма – це певний спосіб мислення, система ціннісних установок, ідей, переконань, шляхів вирішення проблем, що характерні для певного історичного етапу розвитку науки, культури та суспільства. Гендер – це соціально закріплені ролі, поведінка, діяльність і характерні ознаки, які суспільство вважає належними для жінок та чоловіків; це система цінностей, норм, стиль

життя та спосіб мислення, ролі та стосунки жінок і чоловіків, набуті ними як особистостями в процесі соціалізації. Гендерна парадигма – це система теоретичних, методологічних й аксіологічних ідей, переконань, ціннісних настанов, норм алгоритмів вирішення гендерних проблем, що вивчають соціально закріплені ролі, поведінку, діяльність і характерні ознаки жінок та чоловіків; стосунки жінок і чоловіків, набуті ними як особистостями в процесі соціалізації. Гендерна парадигма тлумачиться: 1) як певний спосіб мислення, алгоритм вирішення проблем, що характерні для певного історичного етапу розвитку науки, культури та суспільства, модель поведінки чоловіка та жінки; 2) система ціннісних установок, ідей, переконань, ціннісних настанов, які набуваються індивідом від народження відповідно до біологічної категорії жіночої або чоловічої статті; 3) як рівність прав і можливостей чоловіків і жінок.

Україна за останній час досягла певного прогресу у сфері сприяння гендерній рівності та розширення прав і можливостей жінок. Оцінюючи в цілому систему гендерного законодавства, серед позитивних рис можна виділити: конституційне закріплення принципу рівності, зокрема рівності статей, наявність спеціального гендерного закону. Гендерне законодавство України загалом може бути визначене як гендерно збалансоване. Проте, незважаючи на досягнення, попри приєднання до міжнародних угод та ухвалення національного законодавства про рівні права та можливості жінок і чоловіків, проблеми у сфері розширення прав і можливостей жінок і чоловіків залишаються у практичній діяльності. Для забезпечення на практиці гендерної рівності в українському суспільстві існують певні проблеми: відсутність стратегічного бачення переваг гендерної політики; переоцінка ролі програм соціально-економічного розвитку та галузевих програм у зменшенні гендерних дисбалансів; часткова неузгодженість норм законодавства. Тому варто об'єднати зусилля правників (теоретиків і практиків) щодо подолання проблем гендерної проблематики. Гендерна парадигма формує певний спосіб мислення у пізнанні і вивченні гендерної проблематики, систему ціннісних установок, ідей, переконань, ціннісних настанов, сприяє вивченню стилю життя та способу мислення жінок і чоловіків. Правовий аспект гендерної парадигми полягає у рівному правовому статусі жінок і чоловіків та рівних можливостях для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

Розділ 1.4.

УКРАЇНСЬКІ ЖІНКИ В ДЕРЖАВОТВОРЕННІ: ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС ТА РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ

Головко Світлана Григорівна,

кандидатка історичних наук, доцентка

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0795-7166>

Українське державотворення є безперервним процесом, витoki якого сягають середньовічної України-Руси, а тяглість його традицій визначає пріоритети та перспективи розбудови України як повноправної європейської держави. Сучасний етап історичного розвитку України означений героїчною боротьбою нашого народу за незалежність, право на самовизначення, цінності демократичного світу. Ключовими чинниками, що забезпечують цілісне існування нації та розбудову успішної держави, авторитет якої визнано міжнародним співтовариством, є не лише дієвий державний апарат, армія, ефективна правова система, а й правові традиції, історичний досвід та менталітет народу¹.

Саме історичний досвід українського державотворення відображає ментальні риси нашого народу та його традиції, згідно з якими важливу роль у суспільному житті відіграють українські жінки. В історичному дискурсі їхня участь у розбудові держави та її інституцій є помітною не лише в масштабі окремо взятої країни, а й загалом європейського співтовариства. Це особливо примітно з огляду на те, що роль жінки у контекстах національного феномену традиційно є прихованою, хоча саме жінки відтворюють націю в біологічному, культурному й символічному сенсі².

Гендерна толерантність, що є однією з важливих ознак демократичного соціуму, історично притаманна українському суспільству. Відтак цілком влучною є теза дослідників ролі української жінки у формуванні нашої державності: історія розвитку України не може бути повною без висвітлення участі жінки у всіх сферах суспільного життя³.

¹ Тисячолітній спадок української державності. Інформаційні матеріали до Дня Української Державності – 2023. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/informaciyni-materialy-do-dnya-ukrayinskoyi-derzhavnosti-2023>.

² Гендерний підхід: історія, культура, суспільство/під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів : ВЕТНЛ-Класика, 203. 250 с. С. 11.

³ Радиш Я. Ф., Кожухар О. В. Роль жінки у формуванні й функціонуванні державності: вступ до проблеми (за матеріалами літературних джерел). *Інвестиції: практика та досвід*. № 13-14. 2015. С. 110-116.

Зауважимо, що гендерний потенціал українського державотворення нерівномірно розподілений за історичними етапами – роль жінки в суспільно-політичному житті особливо яскраво виявляється в періоди становлення, активного розвитку та відродження державності, позначені інтенсивними внутрішньо- та зовнішньополітичними процесами.

Першим документально підтвердженим фактом визначальної ролі української жінки у розбудові нашої держави є громадсько-політична діяльність київської княгині Ольги – однієї з найхаризматичніших постатей в історії України.

Долучившись до державницьких справ після загибелі князя Ігоря у 945 році, вона впродовж двох десятиліть визначала вектори політичного розвитку не лише Руси, а й провідних європейським країн. У часи Середньовіччя, коли основою влади в Європі була фізична сила та військової вміння, у Києві панувала жінка, що було незвично для того часу⁴. До княгині Ольги та після неї жінки в Україні не очолювали державу.

При цьому її зусилля були зосереджені на проблемах соціально-економічного розвитку, зокрема унормуванні податкових процедур та розвитку торгівлі. Замість невпорядкованого збору податків були запроваджені «броки» («уроки») – грошові та товарні внески, що здійснювалися у визначені терміни в спеціально створені урядові пункти (погости), які стали першими адміністративно-територіальними одиницями України-Руси. Були організовані спеціальні угіддя для отримання хутра, яке було цінним товаром у міжнародній торгівлі⁵. Погости виконували також і судові функції та формували списки платників податків, які містили списки членів родин і стали першими документальними джерелами населення Руської держави⁶. Саме за княгині Ольги було розбудовано загальновідомий торговельний шлях «із варяг у греки», який пролягав через Київ по Дніпру та забезпечив небачений розвиток і зростання могутності України-Руси.

Важливим кроком у розбудові держави європейського зразка стало прийняття Ольгою хрещення у 957 році та спроби запровадження християнства як державної релігії⁷. Її син князь Святослав не поділяв ре-

⁴ Радиш Я. Ф., Кожухар О. В. Роль жінки у формуванні й функціонуванні державності: вступ до проблеми (за матеріалами літературних джерел). *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 13-14. С. 111.

⁵ Княгиня Ольга. URL: <https://myukraine.org.ua/knyaginya-olga/>.

⁶ Кузич-Березовський І. Жінка і держава. Воррен, 1970. С. 33-34.

⁷ Княгиня Ольга, або Свята Ольга. URL: <https://www.museumsun.org/person/6/>.

лігійних поглядів матері. Він залишився язичником, своє правління проводив у військових походах та не схвалював ідею хрестити Русь. Але це не завадило Ользі виховати онука, майбутнього київського князя Володимира Великого, у християнському дусі. Саме він і закінчив розпочату бабусею справу та охрестив руські землі 988 року.

Державницькі традиції українського жіноцтва продовжила славетна донька Ярослава Мудрого, онучка Володимира Великого, племінниця святих Бориса і Гліба – Анна Ярославна. Була єдиною жінкою, яка листувалася з Папою Римським Миколою II. Вона мала чудову для Середньовіччя освіту, вміла читати та писати, спілкувалася кількома європейськими мовами, зокрема, грецькою, латиною, шведською, французькою. У Києві княжна Анна займалася переписуванням книжок для бібліотеки.

1051 року вона одружилася з королем Франції Генріхом I і стала королевою Франції. На шлюбному контракті Анна написала своє ім'я, а її чоловік замість підпису поставив «хрестик». На той час ні король, ні придворні не знали грамоти та не вміли читати, у Франції були освіченими лише священнослужителі. Генріх I був вираженим правителем і дружина допомагала йому в державних справах. На багатьох державних документах поряд із підписом короля стояв ще й підпис Анни⁸.

У шлюбі Анна Ярославна народила трьох синів: майбутнього короля Франції Філіпа I, Роберта (помер у дитинстві) та Гуго Великого, засновника династії графів Вермандуа, одного з очільників 1-го Хрестового походу⁹. У Анни та Генріха була і дочка Едігна. Після смерті Генріха Анна Ярославна як регент малолітнього правителя Франції брала активну участь у суспільно-політичному житті країни, впливаючи на розвиток європейської політики. До цього часу зберігаються важливі державні документи з її підписом «Anna Regina» («Королева Анна»)¹⁰.

Сучасні історико-культурологічні дослідження показують, що українські жінки традиційно відігравали важливу роль у процесах політичного та соціально-культурного життя нашого народу. Особливо яскраво це виявлялося на доленосних етапах історії України, одним із яких є доба УНР, позначена інтенсивними процесами національного державотворення¹¹.

⁸ Анна Ярославна цікаві факти. URL: <https://dovidka.biz.ua/anna-yaroslavna-tsikavi-fakty>.

⁹ Анна Ярославна. URL: <https://www.museumsun.org/person/20/>.

¹⁰ Кузич-Березовський І. Жінка і держава. Воррен, 1970. С. 163–165.

¹¹ Головка С. Г., Головка Н. М. Жіноче обличчя української дипломатії. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2024. № 1 (70). С. 37–44.

Упродовж 1917-1921 років відбулося становлення всіх ключових інституцій молодій державі, з яких дипломатична служба мала особливе значення – відстоювання національних інтересів на світовій арені. Впродовж короткої, але яскравої історії (Генеральне секретарство міжнародних справ було утворене 22 грудня 2017 року, а в травні 1924 року припинила діяльність Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині – останнє закордонне представництво УНР) відбулося становлення української дипломатичної служби. Її структура, функції та основні напрями діяльності відповідали прогресивним тенденціям розбудови тогочасної європейської дипломатичної служби та актуальні й для сучасної дипломатії.

Міністерство закордонних справ УНР очолив Олександр Шульгин, під керівництвом якого українська дипломатія здобула перші значні успіхи на міжнародній арені – 1918 року було укладено мирний договір із представниками країн Четверного союзу, за яким Україна отримала міжнародне визнання як незалежна держава з правом встановлення дипломатичних відносин.

Перші дипломатичні представництва УНР були відкриті в Німеччині, Австрії, Османській імперії. Згодом їхня мережа поширилася на Румунію, Іспанію, Болгарію, Швейцарію, Фінляндію, Скандинавські держави. Було сформовано консульську службу та її установи й відділи у дипломатичних представництвах¹².

За часів Директорії дипломатичні місії були надіслані до Бельгії, Великої Британії, Греції, Італії, США, були відкриті посольства в Естонії, Латвії, Чехословаччині, Угорщині, а також представництво у Ватикані. Представники тимчасового дипломатичного представництва УНР у Франції взяли участь у Паризькій мирній конференції¹³. З квітня 1918 року працювали «Консульські курси» – спеціалізований навчальний заклад, у якому за 10-тижневою програмою здійснювалася підготовка українських дипломатичних кадрів. Пріоритетом дипломатичної служби була інформаційна та видавнича діяльність, спрямована на популяризацію України як незалежної держави та налагодження міжнародної співпраці. Важливим аспектом також було надання кон-

¹² 100-річчя дипломатичної служби України. URL: <https://malaga.mfa.gov.ua/news/61988-100-richchya-diplomatichnoji-sluzhbi-ukrajini>.

¹³ Історія та традиції зовнішньополітичної служби України. URL: <http://kimo.univ.kiev.ua/DKS/86.htm>.

сульських послуг та підтримка військово-санітарних місій із повернення полонених¹⁴.

Зовнішньополітичну службу доби УНР, Гетьманату і Директорії очолювали О. Шульгин, В. Голубович, М. Любинський, М. Василенко, Д. Дорошенко, Г. Афанасьєв, В. Чехівський, К. Мацієвич, В. Темницький, А. Лівицький. Відтак, найвищі керівні посади як у зовнішньополітичному відомстві, так і дипломатичних представництвах обіймали чоловіки, що відповідало традиціям європейської та світової дипломатичної практики, які зберігаються й до сьогодні. Натомість у становленні широкої дипломатичної служби помітну роль відіграли українські дипломатки, які своєю наполегливою щоденною працею утверджували міжнародний імідж молодой суверенної держави.

Першою жінкою в історії української дипломатії, яка обіймала керівну посаду на дипломатичній службі УНР та зробила вагомий внесок у її розвиток, стала Надія Віталіївна Суровцова. Вона народилася 1896 року в Києві. Дитячі роки пройшли в Умані, де майбутня дипломатка закінчила із золотою медаллю гімназію. Далі було навчання на Бестужевських вищих жіночих курсах та активна діяльність в Українському студентському земляцтві.

Під час Першої світової війни Надія навчалася, працювала медичною сестрою в українському лазареті в Петрограді та секретарювала у підпільному українському університеті. Це не завадило їй оволодіти сімома іноземними мовами, половиною з яких – досконало. На початку 1917 року була делегована українським студентським земляцтвом до Києва, де представляла інтереси національно свідомих студентів, готових повернутися в Україну та активно сприяти її державотворенню. Н. Суровцову прийняв особисто М. Грушевський, який схвально оцінив ініціативу українського студентства та запропонував їй посаду інструктора Української Центральної Ради (УЦР) на Уманщині. Була обрана заступником голови «Селянської спілки», здійснювала роз'яснювальну роботу по селах, організовувала святкування, присвячені Тарасу Шевченку, проголосила на зібранні в Умані текст І Універсалу УЦР.

У липні 1918 року Суровцова закінчила консульські курси «Конзулярна академія» при Київському університеті, організовані Міністерством закордонних справ і Товариством економістів для підготовки фахівців дипломатичної служби. Вона була однією з двох жінок серед 30 кандида-

¹⁴ 100-річчя дипломатичної служби України. URL: <https://malaga.mfa.gov.ua/news/61988-100-richchya-diplomatichnoji-sluzhbi-ukrajini>.

тів, які після курсів отримали право на дипломатичні посади. Навчання завершилося 15 липня, а вже 16 липня Д. Дорошенко призначив Надію Віталіївну начальником відділу преси Департаменту чужоземних зносин МЗС Української Держави. Вона реферувала газети, інтерв'ю журналістам, готувала щомісячні інформаційні видання про суспільно-політичне життя в Україні німецькою та французькою мовами («Ukrainische Nachrichten» та «Ukraine»), які мали надзвичайно важливе значення для популяризації Української Держави в світі¹⁵. Саме тут відбулося її знайомство з В. Винниченком, О. Шульгиним, К. Лоським, налагодилися співпраця з галичанами Дідушками, І. Чмолою, Є. Коновальцем.

У період Гетьманату Н. Суровцова очолила Дипломатичний департамент, а згодом відділ преси. Мала активну громадянську позицію та виступала проти зросійщення, брала участь у страйку проти запровадження офіційного діловодства російською мовою, який очолила С. Русова.

За часів Директорії Н. Суровцову було включено секретарем Інформаційного бюро до складу української делегації, яка вирушила 31 грудня 1918 року на Версальську мирну конференцію у Франції, на яку вона не потрапила через дипломатичні труднощі. До її професійних обов'язків входила підготовка документів, інформаційних та демонстраційно-етнографічних матеріалів про Україну (витвори декоративного мистецтва, такі, як рушники, килими, керамічні вироби, твори літератури та мистецтва). До квітня 1919 року працювала у складі дипломатичної місії у Відні, Берні, Лозанні.

Після звільнення з дипломатичної служби Надія Суровцова жила та працювала в Швейцарії та Австрії. Брала активну участь у роботі віденського студентського товариства «Січ», Міжнародної жіночої Ліги Миру і Свободи, була заступницею голови Жіночого союзу, членом закордонної Національної Ради, заступником голови Товариства прогресивних журналістів Європи, Інтернаціональної президії Ліги Миру і Свободи тощо¹⁶.

У Відні закінчила університет та 30 червня 1920 року захистила дисертацію на тему «Богдан Хмельницький й ідея української державнос-

¹⁵ Кошова Н. Участь Надії Суровцової у становленні та діяльності Міністерства закордонних справ 1917-1918 рр. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2016. Вип. 1. С. 18-23. URL: <https://visnyk.nmiiu.org/index.php/nv/article/view/65/53>.

¹⁶ Хорунжий Ю. Шляхетні українки: Есеї-парсуни. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. С. 186-206.

ти», ставши першою українською жінкою, яка здобула ступінь доктора філософії. Під час голоду 1921 року в Україні стала співзасновницею комітету «Голодним України», зусиллями якого було зібрано кошти в Європі та США і надіслано в Україну продуктові посилки. На жаль, невдовзі радянський уряд відмовився від допомоги комітету.

У роки життя за кордоном Н. Суровцова співпрацювала з відомими українськими та іноземними політичними діячами, вченими, митцями: Д. Андрієвським, К. Левицьким, В. Вишиваним (В. Габсбургом), Д. Донцовим, А. Мельником, Дж. Адамс (мається на увазі Джейн Адамс? – ред.), К. Каутським, П. Аксельродом, М. Меленевським, С. Вітиком, Р. Тагором, В. О'Коннор-Віллінською, А. Крушельницьким та іншими.

З 1923 року, коли розпочалася так звана «українізація», у закордонних посольствах розгорнулася активна агітаційна кампанія щодо повернення української інтелігенції на Батьківщину під гаслом її розбудови. Як і тисячі земляків, 1925 року Н. Суровцова повернулася до Харкова, де спочатку рецензувала і писала сценарії на кінофабриці, готувала інформаційні матеріали в Народному комісаріаті іноземних справ, була редактором Головліту. Потім вирішила продовжити наукову діяльність та вступила до аспірантури історика Д. Багалія, хоча вже мала диплом доктора філософії за дисертацію з історії України, який, щоправда, визнавався як «буржуазний». Саме в цей час вона вступила до Спілки письменників України, де затоваришувала з С. Досвітнім, О. Довженком, П. Тичиною, О. Вишнею, П. Панчем, М. Бажаном, Ю. Яновським, В. Сосюрою, М. Хвильовим, Г. Хоткевичем, Л. Курбасом.

1927 року Суровцову було заарештовано за надуманими звинуваченнями у польсько-німецькому шпигунстві й ув'язнено на 5 років на Соловецьких островах. У листопаді 1936 року знову арешт. Загалом Надії Віталіївні довелося 29 років провести в тюрмах і таборах Вологоди, Іркутська, Владивостока, Колими. Вона тяжко працювала в теплицях Колімської дослідної станції, на земляних меліораційних роботах лопатою і кайлом, медичною сестрою в лікарні табірної дитячої містечка. З 1942 року перебувала на засланні, де працювала хатньою робітницею.

1954 року була амністована, а в 1956 році реабілітована за сприяння Павла Тичини. До кінця життя Н. Суровцова займалася громадською роботою в Умані: упорядковувала бібліотеку для краєзнавчого музею; перекладала з французької; очолювала Уманське товариство охорони пам'яток історії та культури; організувала реставрацію костелу та відкриття Уманської картинної галереї; збирала унікальні матеріали про парк

«Софіївка» та графиню Софію Потоцьку, за якими польський історик Є. Лосєк написав «Історію гарної бітинки. Розповідь про життя Софії Віттової-Потоцької (1760-1822)». Советська влада намагалася її ізолювати від громадськості, вилучала її праці, спогади, щоденники, які й сьогодні становлять історичну цінність у контексті громадсько-політичної, літературно-мистецької, дипломатичної діяльності видатної українки.

Вольська-Мурська Софія Стефанівна народилася 1894 року на Канівщині. Середню освіту здобула у католицькій школі Львова, вищу – у Франції та Великій Британії. У 1918 році стала перекладачем Міністерства закордонних справ УНР у Відні, де продовжила роботу у 1919 році разом із чоловіком – дипломатом Володимиром Мурським¹⁷.

Софія Стефанівна брала активну участь у роботі Українського жіночого союзу у Відні. З осені 1920 року разом із чоловіком працювала в Польщі, де перебував уряд УНР в екзилі. У 1929-1935 роках родина проживала в Туреччині, 1936 року після смерті чоловіка разом з дітьми переїхала до Галичини, а згодом – до Німеччини.

Дипломатична служба стала важливим етапом професійної діяльності Драгоманової-Храпко Оксани Олександрівни. Українська діячка народилася 1894 року в родині Олександра Драгоманова, рідного брата Михайла Драгоманова та Олени Пчілки, рідного дядька Лесі Українки¹⁸. Зі срібною медаллю закінчила класичну гімназію у Варшаві, досконало володіла сімома мовами¹⁹. Вищу освіту здобула на юридичному відділі Бестужевських курсів, ставши однією з перших жінок-правників цього періоду.

Упродовж 1918-1920 років Оксана Олександрівна разом із чоловіком І. Храпком працювала в дипломатичній місії Української Держави та УНР у Петрограді, у юридичному відділі Міністерства закордонних справ у Києві, в дипломатичному корпусі у Відні. Оскільки вільно володіла європейськими мовами, входила до складу дипломатичної місії Директорії на Версальській мирній конференції.

¹⁷ Окіпнюк В., Козлов Д. Українська революція 1917-1921. «Європейська Одисея» Володимира Мурського. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/04/28/159375/>.

¹⁸ Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості/упор. В. А. Просалової. Донецьк: Східний видавничий дім, 2012. 480 с. с. 150-151.

¹⁹ Скрипка Т. Оксана Драгоманова. URL: <https://www.t-skrypka.name/Kosach Family/OksanaDragomanova.html>.

Влітку 1920 року разом із чоловіком була відряджена до Софії у справі погашення боргу українського посольства в Болгарії. О. Драгоманова-Храпко після встановлення советської влади в Україні залишилася за кордоном. Отримавши у Сорбонні європейський диплом правника, працювала адвокатом у Парижі, з 1923 року – у Берліні, де надавала разом із чоловіком юридичну підтримку українським емігрантам, зокрема й Володимиру Винниченку. Згодом повернулася до Парижа²⁰.

В історію громадсько-політичного життя Оксана Драгоманова-Храпко увійшла як одна із засновниць українського жіночого руху, член управи Української секції Міжнародної жіночої Ліги Миру та Свободи й учасниця міжнародних конгресів. У співпраці з В. О'Конор-Вілінською, Н. Суровцовою, Г. Келлер-Чикаленко брала участь у роботі III Міжнародного жіночого конгресу 10-17 липня 1921 року у Відні²¹. Також разом із Н. Суровцовою на запрошення Дж. Адамс здійснила агітаційне турне миру в США та Канаді. 1931 року Оксана Олександрівна очолила перше жіноче українське товариство в Аргентині, укладала українсько-іспанський словник «Перші кроки українця в Аргентині».

На дипломатичній службі української держави працювала й Токаржевська-Карашевич Оксана Олександрівна, яка народилася 1897 року в Києві. Вона продовжила династію дипломатів – у 1919-1920 роках працювала секретарем дипломатичної місії УНР у Стамбулі, яку очолював її батько Олександр Лотоцький²².

1922 року Оксана Лотоцька стала дружиною Я. Токаржевського-Карашевича, працівника дипломатичного корпусу. Він, так само, як і багато тогочасних українських дипломатів, не мав спеціальної дипломатичної освіти, але наполегливо працював, здобуваючи теоретичні знання та практичні навички. У часи Директорії О. Токаржевська-Карашевич виїхала до Туреччини разом з чоловіком, який у 1919-1920 роках був радником дипломатичної місії, а у 1920-1921 роках – послом. У подальшому родина перебувала за кордоном. У 1922 році її чоловік обійняв посаду віце-міністра закордонних справ і керівника міністерства УНР в екзилі. А вже 1924 року, залишивши дипломатичну службу, подружжя

²⁰ Скрипка Т. Оксана Драгоманова. URL: [https://www.t-skrypka.name/Kosach Family/OksanaDragomanova.html](https://www.t-skrypka.name/Kosach%20Family/OksanaDragomanova.html).

²¹ Бачинська Б. Українська секція Ліги Мира і Свободи. *Наше життя*. Ч. 9. 1954. С. 3-4. URL: <https://unwla.org/media/magazine/our-life/195x/1954-09-september-magazine-Our-Life.pdf>.

²² Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. Вінніпег-Мюнхен, 1969. С. 149.

переїхало до Франції, де проживало до 1936 року²³. Потім була Італія, а з 1948 року – Велика Британія.

Хоча на відміну від чоловіка Оксана Олександрівна не обіймала високих дипломатичних посад, завжди була дотична до дипломатичної служби. Займалася громадською діяльністю, брала участь в українському жіночому русі, писала статті на актуальну українську тематику, які публікувала у французьких та італійських виданнях, допомагала організовувати громадські національні концерти та виставки, була учасницею міжнародних жіночих конгресів у Відні та Парижі. Разом із Н. Суровцовою та О. Драгомановою-Храпко з 1921 року входила до Української Національної (на попередній сторінці цього слова в назві не було – ред.) секції Міжнародної Ліги Миру і Свободи²⁴.

Долучилася до розбудови української дипломатії й Чикаленко-Келлер Ганна Євгенівна, яка народилася 1884 року на Херсонщині. Її шкільні роки пройшли в родинному маєтку, власник якого, Є. Х. Чикаленко, відомий український діяч, публіцист, дипломат і меценат, сповідував у вихованні дітей національну ідею²⁵. Гімназійну освіту Ганна здобувала в Одесі та Києві. Подальше навчання продовжила у 1903 році на жіночих курсах в Одесі, на факультеті природознавства в університеті Лозанни та літературно-історично-філософських студіях у Парижі. Також вивчала літературу та філософію в Единбурзькому університеті, який закінчила з дипломом «Master of Arts»²⁶. Досконало володіла декількома європейськими мовами.

У 1912 році в Шотландії Ганна Євгенівна одружилася зі студентом цього ж університету З. Г. Келлером. У 1918 році розпочала педагогічну діяльність як викладачка французької мови в гімназії міста Борисполя.

Грунтовні знання іноземних мов та прагнення розбудовувати незалежну Українську державу спонукали Г. Є. Чикаленко-Келлер до роботи

²³ Осташко Т. Історик, дипломат, лицар. Ким був князь Іван Токаржевський-Карашевич. URL: <https://tyzhden.ua/istoryk-dyplomatytsar-kym-buv-knyaz-ivan-tokarzhevskiy-karashевич/>.

²⁴ Бачинська Б. Українська секція Ліги Мира і Свободи. *Наше життя*. Ч. 9. 1954. С. 3-4. URL: <https://unwla.org/media/magazine/our-life/195x/1954-09-september-magazine-Our-Life.pdf>.

²⁵ Старовойтенко І. М. Родина Чикаленків у громадсько-культурному житті України. URL: <http://biography.nbuv.gov.ua/data/vidannya/7/JRN/pdf/15.pdf>.

²⁶ Матяш І., Старовойтенко І. Ганна Чикаленко-Келлер: перша українська жінка-дипломат – учасниця міжнародного форуму. *Зовнішні справи*. 2021. Том 31, № 5. С.74-81.

на державній службі УНР, де вона перекладала на французьку та англійську мови державні документи. За часів Гетьмана Павла Скоропадського очільник дипломатичної місії до Швейцарії Є. Лукасевич запросив її на роботу, і 31 жовтня 1918 року її було прийнято до штату посольства в Берні. Згодом Г. Є. Чикаленко-Келлер перейшла у прес-бюро дипломатичної місії. До її професійних обов'язків входив переклад інформаційних матеріалів про Україну з метою популяризації Української держави в світі. Значною мірою саме завдяки українським дипломатам було організовано у жовтні 1919 р. славнозвісні гастролі Української Республіканської Капели під керівництвом Олександра Кошиця.

26 листопада 1919 року вона разом із іншими працівниками склала урочисту обіцянку вірно служити УНР та її Верховній владі. Державну службу поєднувала з громадською діяльністю. За сприяння дружини посла УНР в Болгарії Л. Шишманової-Драгоманової долучилася до активної участі в Міжнародній жіночій Лізі Миру і Свободи. Була авторкою статуту та ініціатором заснування в Кам'янці-Подільському Української жіночої національної ради, яка виступала за здобуття незалежності української нації через співпрацю з міжнародними жіночими організаціями. У червні 1920 року Г. Є. Чикаленко-Келлер виголосила доповідь англійською мовою на Міжнародному конгресі Союзу для виборчих прав жінок у Женеві та стала першою українкою, яка з високої трибуни представницького заходу світового масштабу говорила про проблеми українського народу.

У цьому ж році фінансування дипломатичного представництва у Швейцарії практично припинилося. Ганну Євгенівну було переведено до Посольства в Берліні, де на той час радником працював її батько. Тут вона зосередилася на громадській діяльності. Брала участь у Міжнародному жіночому конгресі в Копенгагені, делегована на конгрес Міжнародної жіночої ради у Вашингтоні, сприяла створенню Товариства оборони прав української жінки та Українського товариства жінок з вищою освітою у Львові.

З кінця 1920-х років Г. Є. Чикаленко-Келлер мешкала в Женеві, де продовжила роботу з міжнародними організаціями Ліги Націй. Упродовж 1931-1949 рр. жила в Німеччині. Працювала в університетській бібліотеці Тюбінгена, там віднайшла та оприлюднила унікальний першодрук видатного українського мислителя Ю. Дрогобича, інформувала міжнародну спільноту про становище українців, більшовицькі репресії, процес СБУ, жахиття Голодомору 1932-1933 років.

У 1934 році увійшла до Світового союзу українок та очолила комітет зовнішніх зв'язків. Під час Другої світової війни займалася перекладом. Її зусиллями за підтримки української діаспори в Канаді було видано англomовну «Історію України» Д. Дорошенка, передмову до якої склав професор Дж. Сімпсон²⁷.

Відзначають діяльність Г. Є. Чикаленко-Келлер як передумову об'єднання жіночих товариств у США у Союз українок Америки. Також вона була знаною в Галичині та еміграції публіцисткою, у творах якої знайшли відображення проблеми боротьби жінок за свої права та розбудови міжнародного жіночого руху²⁸.

Активною учасницею національно-визвольних змагань за відновлення Української держави була Іванна Омелянівна Блажкевич, яка народилася в українсько-польській родині в селі Денисові на Тернопільщині, закінчила Львівську учительську семінарію. У листопаді 1918 року вона була обрана делегатом від Галицької округи до Народних зборів у Львові, на яких проголошено ЗУНР. Іванна Блажкевич була долучена до ліквідації провладних установ і жандармських дільниць. Під час перебування Галичини в складі Польщі зазнала переслідувань з боку режиму Пілсудського як проукраїнська активістка.

У родині Блажкевичів було п'ятеро дітей, але вижило тільки двоє – син Богдан та донька Дарія. Донечка Любомира померла під час Першої світової війни. Шестирічну Софійку та чотирирічну Любу отруїли поляки, пригостивши малечу на вулиці шоколадом з отрутою.

У міжвоєнний період Іванна Омелянівна очолювала «Жіночу громаду», була членом правління жіночої організації «Союз Українок», радикальної партії РСУП, активною членкинею «Сільського господаря», заступником голови осередку українського педагогічного товариства «Рідна школа», українського крайового товариства «Охорони дітей і опіки над молоддю», директором «Подільського Союзу «Кооператив».

З 1936 року І. Блажкевич працювала директором Повітового союзу кооперативів Тернополя та продовжувала політичну й культурно-громадську діяльність на Заході України, за яку зазнала жорстокої пацифікації з боку польської влади. Товаришувала та співпрацювала з Ольгою Кобилянською.

²⁷ Матяш І., Старовойтенко І. Ганна Чикаленко-Келлер: перша українська жінка-дипломат – учасниця міжнародного форуму. *Зовнішні справи*. 2021. Том 31, № 5. 104 с. С.74-81.

²⁸ Старовойтенко І. М. Родина Чикаленків у громадсько-культурному житті України. URL: <http://biography.nbuv.gov.ua/data/vidannya/7/JRN/pdf/15.pdf>.

Хоча в 1939 році її було обрано депутатом до Народних зборів у Львові, зазнала переслідувань від совєтської влади, від репресій з боку якої І. Блажкевич врятували події Другої світової війни. Під час німецької окупації організувала в Денисові робітничу школу, допомагала голодуючим та нужденним, врятувавши понад 40 солдатів різних національностей від німецького полону.

У повоєнні роки допомагала учасникам підпілля УПА, прописала у себе зв'язкову Романа Шухевича Галину Дидик, яка повернулася із заслання, підтримувала зв'язки з українським письменником Іваном Дзюбою, співпрацювала із видавництвами в екзилі «Шляхами Золотого Поділля» та «Народне слово». У 1963 році І. Блажкевич як талановиту письменницю було прийнято до Спільки письменників²⁹.

У ХХ столітті, як і в далекому ХІ-му, Україна подарувала світу видатних державних діячок. Однією з таких легенд стала Голда Меїр – у майбутньому перша жінка-прем'єр-міністр Ізраїлю. Вона народилася 3 травня 1898 року в Києві. Пізніше із сумом згадувала скромне життя в будиночку біля Бесарабської площі. Згодом батько у пошуках кращого життя переїхав до Сполучених Штатів, куди перевіз і дружину з дітьми. Тут Голда жила та навчалась упродовж 15 років. Вже з 8-9 років працювала в магазині матері. Початкову школу закінчила з високими результатами і тому саме їй доручили виголосити урочисту промову на випускному вечорі. Вже зі старшої школи активно долучалася до життя громади міста Мілуокі, де на центральній вулиці організувала демонстрацію протесту проти єврейських погромів у Європі³⁰.

Здобула середню освіту та закінчила педагогічний коледж. У США вона познайомилася з видатними політичними та державними діячами Ізраїлю: Д. Бен-Гуріоном, першим прем'єр-міністром Ізраїлю, та І. Бен-Цві, другим президентом країни. Вступила до єврейської робітничої партії «Poale Zion» («Робітники Сіону»), а в 1921 році виїхала до Палестини, де разом із чоловіком розпочала нове життя в кібущі, взявшись активно його реформувати.

У 1948 році Голда Меїр серед 200 єврейських політиків взяла участь у церемонії проголошення держави Ізраїль. Вона стала єдиною жінкою серед 24 діячів, які підписали декларацію Незалежності. Працювала по-

²⁹ Вахнянин А. Очільність ЗУНР. URL: https://genderindetail.org.ua/spetsialni-rubriki/vplyvovi_svit/ochilnitsya-zunr-1341335.html.

³⁰ Рудницький Ю. Голда Меїр. Жінка, яка створила сама себе і свою країну. URL: https://www.istpravda.com.ua/reviews/64f9eeb96fa49/view_news/.

словом за кордоном, Міністром праці. Ініціювала та реалізувала унікальні програми загальнонаціонального масштабу з будівництва будинків та прокладання доріг.

У березні 1969 року Голда Меїр стала прем'єр-міністром Ізраїлю – першою жінкою-посадовцем такого рангу у своїй країні та третьою в світі. Упродовж п'ятирічного прем'єрства вона суттєво зменшила податки для бідних і розпочала будівництво соціального житла. Взяла на себе відповідальність за 16-денну війну, яку Ізраїль виграв, але в якій загинуло 2,5 тис. людей, та залишила цю високу посаду.

У 1998 році в Києві з нагоди відзначення 100-річчя від дня народження Голди Меїр на вулиці Басейній було урочисто відкрито меморіальну дошку на честь нашої славетної землячки³¹. А 28 жовтня 2022 року Київська міська рада перейменувала вулицю Краснодарську у Шевченківському районі на честь видатної уродженки Києва – Голди Меїр.

У період советського тоталітаризму, коли відстоювати ідеї національного державотворення було не до сили більшості чоловікам, українське жіноцтво зробило вагомий внесок у цю справу.

Яскравою представницею українського шістдесятництва була Алла Горська, яка хоча й долучилася до української мови та культури нашого народу в досить зрілому віці (переїхала до Києва в 14 років), стала потужним генератором відродження української ментальності.

А. Горська була однією з організаторів Клубу творчої молоді «Сучасник», який згуртував тогочасну українську інтелектуальну еліту. Важливим результатом його роботи стала популяризація серед молоді ідеї відновлення традицій українського народу та спілкування українською мовою.

Активна українка Алла Горська була під постійним пильним наглядом КДБ. Особливо після того, як разом із Василем Симоненком та Лесем Танюком дізналася і донесла до громадськості інформацію про масові поховання репресованих советською владою та розстріляних у Биківні українців.

Із середини 1965 року на тлі арештів української інтелігенції Алла Горська розпочинає правозахисну діяльність, допомагає арештованим дисидентам, за що неодноразово переслідувалася тогочасною владою. Була однією з підписантів «Листа протесту 139-ти» та ініціатором листа до

³¹ Цалик С. Зіркова доля киянки Голди Меїр: від злиднів до влади. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-43977768>.

ЦК КПРС на знак протесту проти арештів представників української інтелігенції.

А. Горська мала унікальний художній талант. Була відома як авторка оригінальних монументальних живописних творів з яскраво вираженими національними мотивами. Її вітраж «Шевченко. Мати» в Київському університеті було зруйновано за наказом влади, а саму художницю виключено зі Спілки художників³².

У ХХ ст. тисячі українців і українок були вимушені емігрувати під тиском більшовицьких репресій з Батьківщини, але продовжили свою діяльність заради відновлення та розбудови незалежної держави. Частина з них повернулася в Україну після проголошення незалежності.

У червні 1991 року Львів зустрів Ярославу Стецько, яка повернулася з Німеччини. Ярослава Стецько (Ганна Музика) – соратниця провідника Організації українських націоналістів (ОУН) Степана Бандери та дружина ідеолога ОУН Ярослава Стецька.

Я. Стецько – випускниця правничого факультету Мюнхенського університету, магістр політичних наук, вільно володіла англійською, німецькою, французькою, польською, іспанською, італійською, словацькою, білоруською, хорватською мовами, все своє свідоме життя боролася в еміграції за незалежність України та відновлення Української держави.

Вона народилася 14 травня 1920 року у селі Романівці Тербовлянського району на Тернопільщині. Закінчила Тербовлянську українську гімназію, навчалась у Львівській політехніці. З 1938 року вступила до ОУН. У 1943 році була арештована німцями у Львові, а після звільнення в 1944 році вимушено емігрувала за кордон. У 1946 році одружилася з Ярославом Стецьком (з 1968 року – провідником ОУН). У 1968 році Я. Стецько очолила сектор зовнішньої політики Проводу ОУН, була засновницею Червоного хреста Української повстанської армії, співзасновницею Європейської ради за свободу.

1992 року Я. Стецько в Україні на базі ОУН створила Конгрес українських націоналістів (КУН). Це дало можливість ОУН легалізуватися в незалежній Україні та пройти в парламент. Вона заснувала Лігу українських жінок, молодіжні організації.

За весь час проживання за кордоном не приймала жодного громадянства та отримала його в незалежній Україні у Львові 1991 року. У 1997

³² Вахнянин А. Прийняла українську ідентичність та не зреклася її. URL: https://genderindetail.org.ua/spetsialni-rubriki/vplyvovi_svit/priynyal-a-ukrainsku-identichnist-ta-ne-zreklasya-ii-1341336.html.

році була обрана народним депутатом II скликання, а в 1998 р. – депутатом III скликання та відкрила перше засідання новообраної Верховної Ради³³.

До 2003 року, коли перестало битися її серце, Ярослава Стецько са-мовіддано працювала та боролася за утвердження незалежної Української держави.

Важливим аспектом сучасного державотворення є зовнішньополітична діяльність. Дипломатична служба пов'язана з широким спектром проблем, розв'язання яких потребує своєрідних підходів, оскільки потрібно враховувати різні ментальності, інтереси, культури та світогляди. Тому ця сфера є особливо чутливою до найрізноманітніших аспектів, зокрема й гендерних пріоритетів. Хоча для сучасного цивілізованого суспільства питання гендерної політики є достатньо чітко унормованим, воно залишається актуальним у контексті професійної діяльності дипломатів.

Попри європейську тяглість традицій вітчизняної дипломатії та відповідну законодавчу базу (Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» 2005 рік, наказ МЗС України «Про затвердження Порядку організації роботи щодо реагування, запобігання та протидії проявам дискримінації за ознакою статі та сексуальним домаганням на робочому місці в системі органів дипломатичної служби» 2022 року тощо), гендерне співвідношення у дипломатичній службі, зокрема щодо посадовців найвищого рангу, має суттєві відмінності. Частка жінок, що обіймали та обіймають посаду посла України в країнах Європи, на сучасному етапі не перевищує 8%³⁴. Натомість цей показник, наприклад, для Норвегії, становить близько 30%.

Щоправда, збільшення кількості жінок на дипломатичній службі в Європі пов'язане переважно із залученням їх до такої галузі дипломатії, як «м'яка або ненасильницька політика» (дипломатичні зусилля для покращення умов життя людей, розв'язання проблем рівності та миру, вирішення етнічних конфліктів, підвищення регіональної безпеки тощо)³⁵.

На противагу викликам, з якими стикаються жінки-дипломатки, виокремлюють і гендерно вмотивовані переваги та додаткові можли-

³³ Терещук Г. Голова ОУН Ярослава Стецько – жінка, яка творила незалежну Україну. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30610704.html>.

³⁴ День дипломата: скільки в Україні жінок-послів? URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-46652014>.

³⁵ Тишко І. Обирай: ти посол чи жінка? МЗС України розпочинає боротьбу з гендерними стереотипами. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/09/27/7055004/>.

вості: ефективніше подолання формальних і неформальних гендерних бар'єрів і розширення контактів як результат співпраці з жінками – носіями традиційних цінностей країн-партнерів; формування атмосфери довіри та доброзичливості в переговорному процесі, оскільки жінки менше асоціюються з небезпекою; сприйняття результатів професійної діяльності завдяки традиційно більшій публічній увазі до жінки-дипломата³⁶.

Аналіз гендерної структури кадрового потенціалу української дипломатичної служби за всю історію її існування показує, що з понад 480 Надзвичайних і Повноважних Послів України в країнах Європи зафіксовано діяльність 11 жінок, тобто, приблизно 2,3 %³⁷.

В історії незалежної України першою жінкою-послом стала Ніна Климівна Ковальська. Вона закінчила романо-германське відділення філологічного факультету Київського державного університету імені Т. Шевченка. Спочатку працювала перекладачем у Київському відділенні «Інтурист», у 1964-1965 роках – у Постійному представництві УРСР при ООН (Нью-Йорк), з 1970 року – у МЗС України. Упродовж 1993-1996 роках була завідувачкою відділу прав людини, гуманітарного співробітництва та соціальних питань Управління міжнародних організацій МЗС України³⁸. З 1998 до 2003 року очолювала дипломатичні місії у Швейцарії, Ліхтенштейні та Ватикані.

У 2015 році серед 600 працівників Міністерства закордонних справ України було 215 жінок, із яких 38 – на керівних посадах. Причому жінки були Надзвичайними і Повноважними Послами України у Ватикані та Великій Британії.

У сучасній українській дипломатії вісім жінок очолювали дипломатичні представництва, зокрема: Ніна Ковальська, Сюзанна Станік, Наталя Зарудна, Оксана Слюсаренко, Тетяна Іжевська, Тетяна Саєнко, Наталя Галібаренко та Інна Огнівець. Українські жінки-дипломати працювали в Естонії, Йорданії, Марокко, Португалії, Північній Македонії,

³⁶ Захарова О., Марценюк Т. Гендерні особливості дипломатичної служби в Україні та у світі. Київ: МЦПД, 2015. 52 с.

³⁷ Надзвичайні і Повноважні Посли України в країнах Європи. URL: <https://bitly.ws/3g87J>.

³⁸ Каченко В. І. Ковальська Ніна Климівна. Енциклопедія Сучасної України/Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. URL : <https://esu.com.ua/article-9053>.

ПАР, Угорщині, Мексиканських Сполучених Штатах. У 2022 році серед керівників дипломатичних установ було 9 українок³⁹.

На сьогодні дві жінки з п'яти працюють заступницями міністра, 15 дипломатичних представництв за кордоном (близько 22%) очолюють жінки⁴⁰.

25 лютого 2021 року Президент України Володимир Зеленський призначив Оксану Маркарову главою дипломатичної місії у Вашингтоні, вона стала першою жішкою-послом України в Сполучених Штатах Америки та змінила на цій посаді В. Єльченка. Серед основних переваг нового посла разом із патріотизмом та високим професіоналізмом було відзначено «дуже позитивне сприйняття в США»⁴¹. Серед пріоритетів дипломатичної місії під керівництвом О. Маркарової було визначено встановлення ефективного діалогу з адміністрацією Президента США Джо Байдена, співпрацю з Конгресом задля забезпечення двопартійної підтримки України.

Народилася майбутня дипломатка в Рівному. Вищу освіту спочатку здобула в Києво-Могилянській академії, а згодом ступінь магістра в галузі міжнародних публічних фінансів і торгівлі – в Університеті Індіани Сполучених Штатів Америки, де була визнана кращою іноземною студенткою курсу. Працювала заступницею міністра фінансів та керівника апарату міністерства, першою заступницею міністра фінансів. Упродовж 2016-2019 років була уповноваженою Кабінету Міністрів України з питань інвестицій та налагоджувала роботу Офісу залучення і підтримки інвестицій UkraineInvest. З 2018 року Оксана Маркарова очолила Міністерство фінансів України. Серед пріоритетів О. Маркарової на посаді міністра були своєчасна підготовка збалансованого бюджету, результативна співпраця з МВФ задля фінансової підтримки Української держави, завершення створення Державної податкової служби та Державної митної служби тощо. За словами Дмитра Кулеби, важливими складниками успішної діяльності О. Маркарової на дипломатичній службі є лідер-

³⁹ 9 українок обіймають керівні посади дипломатичних установ. URL: <https://w2u.world/novyny/9-ukrainok-obiimaiut-kerivni-posady-dyplomatychnykh-ustanov/>.

⁴⁰ У Міністерстві закордонних справ відбулася Стратегічна сесія з гендерної рівності за підтримки ООН Жінки. URL: <https://mfa.gov.ua/news/u-ministerstvi-zakordonnih-sprav-vidbulasya-stratychna-sesiya-z-gendernoyi-rivnosti-za-pidtrimki-onn-zhinki>.

⁴¹ Місія – врятувати країну і бюджет? Що важливо знати про Оксану Маркарову, яка стала першою жінкою – послом України в США. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/oksana-markarova-biografiya-foto-posla-ukrajini-v-ssha-novini-ukrajini-50125315.html>.

ство та професіоналізм, здатність виважено руйнувати бар'єри на шляху до цілі, а також здатність діяти у межах морально допустимого та чіткого розуміння граней дозволеного⁴².

Повномасштабна війна змінила гендерні співвідношення та традиційні стереотипи. За результатами соціологічних досліджень, роль та представництво українських жінок у війську, місцевому самоврядуванні, волонтерстві, амбасадорстві на міжнародних майданчиках значно зросли⁴³.

На початку вторгнення багато наших співвітчизниць зі зброєю в руках пішли захищати рідну землю. Саме жінки взяли на себе тягар організації побуту, безпеки, евакуації у прифронтових районах. Безстрашні українські жінки стали справжньою бронею для дітей, літніх людей, вразливих верств населення та й просто односельців на тимчасово окупованих територіях, рятуючи людей іноді ціною власного життя.

Саме такий героїчний шлях обрала Ольга Сухенко – староста села Мотижин на Київщині, що розкинулось у витоків річки Буча на місці хліборобського поселення часів України-Руси.

О. Сухенко працювала у місцевому самоврядуванні з 2002 року. Спочатку секретарем сільської ради, потім сільською головою. У 2020 році вона стала старостою села. За час своєї роботи здобула повагу односельців, адже завжди виправдовувала їхню довіру. Завдяки її зусиллям було відремонтовано школу та будинок культури, побудовано дитячий садочок та лікарню, проведено благоустрій села. Після початку російського вторгнення в селі зібралось близько 4 тис. людей, серед яких були як місцеві жителі, так і кияни. Було сформовано місцеву територіальну оборону, до якої вступили син і чоловік О. Сухенко. Увечері 27 лютого 2022 року окупанти зайшли до села. Місцевим мешканцям стало небезпечно виходити на вулицю. Тривали обстріли, зникла електрична енергія та припинилося газопостачання.

Незважаючи на небезпеку для представників місцевого самоврядування та можливість евакуації, Ольга Сухенко та її чоловік залишилися разом із громадою. Вони організували оповіщення односельців через канали в соцмережах про небезпеки та загрози з боку окупантів, підтримували людей та впевненість у тому, що окупація тимчасова.

⁴² Кулеба Д. 50 лідерок України 2023. URL: <https://forbes.ua/profile/oksana-markarova-832>.

⁴³ Сисак І. Жінки в армії, політиці і владі: як змінилася гендерна ситуація в Україні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/genderna-sytuatsiya-v-ukraini-voennoho-chasu/32696907.html>.

На початку березня О. Сухенко організовує евакуаційні колони з Мотижина, налагоджує контакти з волонтерами для доставки продуктів харчування та ліків. У помешканні Сухенків функціонував пункт незламності – працював генератор, де односельці могли зарядити свої телефони та зв'язатися з рідними. Тут переховувалися члени загону самооборони та передавали українським військовим інформацію про ворожі підрозділи.

18 березня в Мотижині відбувся бій між росіянами та нашими військовими, які знищили ворожу техніку та боеприпаси. Окупанти розпочали каральні акції та пошуки людей, які контактують з українськими захисниками. З'являються перші жертви серед цивільного населення.

23 березня 2022 року окупанти забрали Ольгу та Ігоря Сухенків. У наступні дні їхня доля була невідома. Вона з'ясувалася після звільнення села 28 березня. 2 квітня 2022 року українські добровольці виявили в лісі поблизу Мотижина братську могилу з чотирма тілами. Серед них закатовані Ольга та Ігор Сухенко з сином Олександром.

Вшановуючи пам'ять сільської старости та її рідних, пам'ятаючи героїзм, мужність і самовідданість, незламність духу, активну громадянську позицію, громада ініціювала представлення Ольги Сухенко до відзначення орденом «За мужність» III ступеня, яким її було нагороджено посмертно Указом Президента України від 23 серпня 2022 року⁴⁴.

Визначальною є роль української жінки і у майбутній повоєнній відбудові нашої країни. Як зазначила Олена Зеленська на Сьомому Українському Жіночому Конгресі, що відбувся в листопаді 2023 року, 56% усіх нових бізнес-проектів започаткували жінки – це найбільша кількість в історії⁴⁵.

Олена Зеленська як Перша леді України уособлює українську жіночу ініціативу з підтримки та розвитку нашого демократичного, громадянського та економічно потужного суспільства. Однією з перших її ініціатив стала реформа системи шкільного харчування, що мала на меті кардинальні зміни – нові підходи до ресурсного забезпечення закладів загальної середньої освіти, формування культури здорового харчування,

⁴⁴ Замікула М. Російські військові страчують старосту села Мотижин. URL: <https://rusaggression.gov.ua/ua/rosiiski-viiskovi-strachuiut-starostu-sela-motyzhyn-d0082e2d383f099bbf1449f187f25b20.html>.

⁴⁵ Сисак І. Жінки в армії, політиці і владі: як змінилася гендерна ситуація в Україні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/genderna-sytuatsiya-v-ukraini-voennohochasu/32696907.html>.

якості та поживності страв для дітей, безпечності продуктів харчування та запровадження в їдальнях сучасного авторського меню від шеф-кухара Євгена Клопотенка.

На Третньому Українському Жіночому Конгресі О. Зеленська ініціювала приєднання України до міжнародної програми G7 із впровадження гендерної рівності «Партнерство Біарріц», що об'єднує зусилля держав щодо забезпечення рівних прав і можливостей для чоловіків і жінок. У 2020 році за активної участі Першої леді України в партнерстві з Міністерством цифрової трансформації та Міністерством соціальної політики було започатковано проєкт з усунення бар'єрів, які існують у суспільстві, як пріоритет державної політики.

Важливим чинником поширення української мови в світі та підвищення інтересу до її вивчення стала ініціатива Першої леді щодо широкого впровадження українськомовних аудіогідів у найбільших музеях світу. Упродовж 2020 року було зrealізовано 11 музейних аудіогідів українською мовою в Азербайджані, Австрії, Італії, Латвії, Туреччині, Чорногорії. Серед пріоритених напрямів громадської діяльності О. Зеленська визначила розвиток культурної дипломатії, здоров'я дітей, рівні можливості для українок та протидія домашньому насильству⁴⁶.

З метою підтримки жінок-підприємниць українським Урядом започатковано декілька унікальних та важливих програм-ініціатив. Зокрема «Власна справа» – можливість отримати грант до 250 тис. гривень на власний бізнес за умови створення принаймні кількох робочих місць. Серед переможців цієї програми налічується 54% жінок. Грантова підтримка ветеранського подружжя (від 250 тис. до 1 млн гривень на започаткування або розширення власного бізнесу) – для сімей, один із членів яких воює, ветеранів і ветеранок.

Жінки становлять 71% серед тих, хто скористався ваучерами на навчання від Державної служби зайнятості. Держава виділяє допомогу у розмірі 27 тисяч гривень для оплати навчання за 124 спеціальностями. Більшість ваучерів було використано для навчання за такими спеціальностями, як медичний та соціальний працівник, а також психолог. Разом із тим, популярними серед жінок є і такі традиційно «чоловічі» спеціальності, як водій, охоронник, зварювальник тощо.

⁴⁶ Савоскіна К. Перша леді країни. Чим займається дружина президента Олена Зеленська. URL: <https://hromadske.ua/posts/persha-ledi-krayini-chim-zajmayetsya-druzhina-prezidenta-olena-zelenska>.

Таким чином, саме українським жінкам відведено надзвичайно важливу роль у майбутній повоєнній відбудові України, забезпеченні її поступального соціально-економічного, культурного та духовного розвитку громадянського суспільства.

Його розвиток відбувається відповідно до сучасних європейських трендів та враховує й відновлює найкращі національні традиції. Історико-порівняльний аналіз показує, що українські жінки відіграли та відіграють у цьому процесі провідну роль. Хоча вони не завжди обіймають високі державні посади, завдяки своєму патріотизму, професіоналізму, інтелігентності, наполегливості вони є берегинями національних традицій, культури та духовності, продуцентками розбудови української державності та економічно розвинутого європейського громадянського суспільства.

Українки зробили вагомий внесок у розвиток Української держави, її внутрішньої та зовнішньої політики, дипломатії, міжнародного жіночого руху, реалізації права жінок в Україні та світі на гендерну рівність.

Історія української державності демонструє традиції подолання гендерних стереотипів через залучення жінок до важливих суспільно-політичних процесів та поступальний рух у напрямі якнайповнішого втілення принципу гендерної рівності на сучасному етапі розбудови незалежної України.

Одним із позитивних індикаторів цього є суттєве збільшення частки жінок в представницьких органах влади та місцевому самоврядуванні. Зокрема в українському парламенті IX скликання кількість жінок-депутаток зросла втричі: з 7% у 2007 році до 21% у 2019 році. Новий Виборчий кодекс, ухвалений 2019 року, закріплює європейський підхід щодо гендерної квоти, який передбачає досягнення в перспективі мінімального співвідношення жінок і чоловіків як 2:3 у органах влади всіх рівнів⁴⁷.

24 червня 2024 року в Україні вперше було відзначено Міжнародний день жінок у дипломатії, ініційований ООН вже другий рік поспіль з метою посилення ролі жінок у сучасній дипломатії, розбудові міжнародних відносин, сприяння сталому розвитку, миру й демократії. До заходу, організованого Міністерством закордонних справ України, долучилися представники дипломатичного корпусу, органів виконавчої влади, представниці Жіночого клубу МЗС. Його ключовою ідеєю була актуалізація

⁴⁷ Сисак І. Жінки в армії, політиці і владі: як змінилася гендерна ситуація в Україні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/genderna-sytuatsiya-v-ukraini-voennoho-chasu/32696907.html>.

ініціатив щодо дотримання гендерної рівності як невід'ємного складника демократичного суспільства, допомоги дівчатам з опануванням професійної галузі міжнародних відносин та дипломатії, формування навичок «м'якої сили» та протидії дезінформації. Також були презентовані результати другого гендерного аудиту, проведеного Міністерством закордонних справ за підтримки ООН Жінки. Вони показують позитивну динаміку щодо забезпечення рівних можливостей для працівників дипломатичної служби обох статей та створення сприятливих умов для професійного зростання жінок. Зокрема на сьогодні кількість українських жінок на дипломатичній службі, які беруть участь у процесах ухвалення рішень, зросла на 6% та становить 30% від загальної кількості працівників. Частка жінок-послів або глав дипломатичних місій становить 22% (зростання на 8%), частка українських жінок на керівних посадах в дипломатичних представництвах складає 23% (зростання на 10%)⁴⁸.

Відтак європейські тенденції забезпечення гендерної рівності мають оптимістичні перспективи повноцінної реалізації з огляду на потужні історико-культурні традиції та ментальність українського народу.

⁴⁸ У міжнародний день жінок у дипломатії МЗС України представило результати другого гендерного аудиту. URL: <https://mfa.gov.ua/news/u-mizhnarodnij-den-zhinok-u-diplomatiyi-mzs-ukrayini-predstavilo-rezultati-drugogo-gendernogo-auditu>.

2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОКРЕМИХ НАПРЯМКІВ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ

Розділ 2.1.

ГЕНДЕРНО-ЗБАЛАНСОВАНЕ ЛІДЕРСТВО У ВИЩІЙ ОСВІТІ: ЧИ МОЖЛИВО ЗАПРОПОНУВАТИ ЙОГО НОРМАТИВНУ МОДЕЛЬ?

Коломосць Тетяна Олександрівна,

докторка юридичних наук, професорка, Заслужена юристка України,

членкиня-кореспондентка НАПрН України,

декан юридичного факультету Запорізького національного університету

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1101-8073>

Постановка проблеми. Пріоритезація основних напрямків сучасних державотворчих процесів в Україні, безпосередньо пов'язаних із євроінтеграційними та північноатлантичними векторами, нерозривно поєднана із зосередженням уваги на вирішенні проблематики збалансованого представництва людського капіталу в усіх без винятку сферах суспільного життя, зокрема й в управлінському аспекті кожної із них. Повною мірою це стосується й сфери вищої освіти як складової освіти в цілому, із унормуванням засад доступу особи до якої в аспекті усунення будь-яких дискримінаційних перепон питання вже вирішено, проте в аспекті доступу особи до керівних посад в управлінні, до процесів прийняття управлінських рішень і досі має місце «латентна прогалина», наслідком якої цілком можна вважати т.зв. «гендерну асиметрію» в менеджменті ЗВО, існування стереотипу «скляної стелі» для жінок, що в поєднанні з безпековими (як внутрішньодержавними, так і глобальними) загрозами істотно впливає на мотивацію, кількісні показники, міграційні (як внутрішні, так і зовнішні) процеси в кадровому забезпеченні вищої освіти

в цілому, її привабливість, конкурентоспроможність, сталість. За таких умов важливо не лише зберегти людський капітал, й зокрема у вищій освіті, але й сприяти його «якісному розвитку», зокрема й в управлінській його складовій. Незважаючи на прийняття низки нормативно-правових актів, положення яких регламентують відносини у сфері вищої освіти, зокрема й щодо допуску осіб до управління останньою (зокрема на рівні ЗВО), визнати їхній зміст «якісним», на жаль, не можна, й насамперед в аспекті наявності інструментарію, який би гарантував дотримання балансованого (у розумінні можливостей для допуску чоловіків та жінок) підходу у формуванні керівних органів у ЗВО та у вищій освіті в цілому. Виокремлення відповідної проблематики як однієї із пріоритетних при формуванні «базового нормативно-правового акту» для розвитку держави підтверджує актуальність, практичну значимість її та важливість для перспектив розвитку держави, а отже й доцільність пошуку нормативно-правової моделі, яка б дозволила вирішити її. **Мета роботи** полягає в тому, щоб на підставі аналізу наявних джерел запропонувати нормативно-правову модель для забезпечення гендерно збалансованого підходу у формуванні менеджменту ЗВО. **Об'єктом роботи** є суспільні відносини, які виникають у сфері вищої освіти, й зокрема управління ЗВО. **Предмет роботи** – модель нормативно-правового закріплення гендерно збалансованого лідерства у ЗВО як складової пріоритетних дій сучасних державотворчих процесів. **Методологічну основу** дослідження сформовано завдяки поєднанню загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання, зокрема діалектичного, спеціально-юридичного, кабінетного та польового дослідження, логічного, порівняльно-правового, експертних оцінок, прогнозування, моделювання, що дозволило працювати на різних рівнях наукового сприйняття, розглянути проблемне питання в розрізі наявного стану справ та в перспективі в аспекті пріоритетизації напрямків повоєнної відбудови України. **Стан дослідження проблеми.** Враховуючи те, що проблематика гендеру (у розумінні ідентифікації за статтю) в цілому та у вищій освіті (й в управлінському аспекті), зокрема привертає увагу представників різних наукових напрямків, при підготовці роботи використовувалися праці вчених-фахівців з публічного управління та адміністрування, соціології, політології (наприклад, роботи Т. Марценюк, В. Горбатенко, Т. Карась, В. Золотарьова, О. Кулачек, С. Оксамитної, Л. Кобелянської, С. Білосорочки, Ю. Лихач, О. Худоби, Г. Ортіної, О. Шиян та ін.), вчених-юристів (наприклад, роботи Н. Пушкарьової, А. Берендєєвої, С. Полєніної, О. Рудневої, О. Батано-

ва, З. Ромовської, Л. Смоляр, Г. Терещенка, М. Томашевської, І. Грицай, К. Левченко, Т. Ганзицької та ін.). Варто констатувати, що спостерігається різний «ступінь глибини» дослідження цього питання в роботах, а також «зв'язок» із лідерством у ЗВО. Так, зокрема Е. Соколова присвятила свою роботу гендеру в управлінні ЗВО із акцентом уваги на проблему «гендерної топ-асиметрії», хоча і без аналізу можливих варіантів вирішення питання, моделей унормування засад такого вирішення. В той час як Т. Марценюк, І. Грицай, О. Батанов та ін. у своїх роботах досліджують, хоча інколи й дещо фрагментарно, стан чинного законодавчого врегулювання відносин допуску чоловіків і жінок до керівництва ЗВО, хоча і без окреслення перспектив усунення прогалин, вдосконалення змісту наявних нормативно-правових положень як в цілому, так і у контексті пріоритезації напрямків сучасного державотворення. Натомість наявні колективні праці з аналізом перспективних напрямків державотворчих та правотворчих процесів, із обґрунтуванням пріоритезації забезпечення гендерного представництва в усіх без винятку сферах суспільного життя, хоча і без акценту уваги на лідерство у ЗВО. Не менш цікавими є й роботи, присвячені ресурсу окремих «інструментів забезпечення гендерного балансу», практиці їхнього використання у різних зарубіжних країнах, хоча і без «прив'язки» саме до лідерства у ЗВО (наприклад, роботи Т. Марценюк, В. Брайсон, Б. Рейнальда, Я. Форбс, Т. Злобіної, Д. Даллеруп, М. Енберг, І. Грицай, О. Уварової, О. Харитонової, Ф. Гардинер, К. Кілпатрик, М. Лейенар, Х. Кит та ін.). **Гіпотеза.** Унормована гендерно збалансована модель лідерства у ЗВО можлива завдяки впровадженню «позитивних дій» (affirmative actions), серед яких: гендерні квоти, гендерно-правова експертиза проєктів актів, гендерний моніторинг, гендерний аудит, гендерний портрет ЗВО (зокрема й менеджменту ЗВО), їхнього інституційного супроводу та формування освітнього простору для виховання лідерів із гендерними компетентностями для забезпечення потреб держави у кадрових ресурсах для періоду повоєнної відбудови.

Виклад основного матеріалу. І. Чи дійсно законодавство України гарантує рівні гендерні можливості для лідерства у ЗВО?

Чинне законодавство України варто розглядати як «мікс» норм, які фіксують засади антидискримінаційної політики у сфері вищої освіти, у доступі осіб до вищої освіти, у доступі осіб до управління нею. Ці положення є положеннями-принципами, що відіграють засадничу роль у врегулюванні відносин у сфері вищої освіти. Так, зокрема серед «базових» нормативно-правових актів цілком можна вести мову про: Консти-

туцію України (ст. 24), Закони України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», Указ Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501/2015 «Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини», розпорядження КМУ від 28 жовтня 2020 р. № 1544-р «Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року», від 20 грудня 2022 р. № 1163-р «Про схвалення Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та затвердження операційного плану заходів на 2022-2024 роки з її реалізації», від 12 серпня 2022 р. № 752-р «Про схвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022-2024 роки», від грудня 2020 р. № 1578-р «Про затвердження плану заходів з реалізації зобов'язань Уряду України, взятих в рамках міжнародної ініціативи «Партнерство Біарріц» з утвердження гендерної рівності», від 16 вересня 2020 р. № 1128-р «Про схвалення Концепції комунікації у сфері гендерної рівності», постанову КМУ від 9 жовтня 2020 р. № 930 «Деякі питання забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» та ін. Не варто забувати й про міжнародно-правові акти як джерела права, зокрема й ті, що визначають «...цілі сталого розвитку світу, якого ми прагнемо для всіх націй без винятків»¹, положення яких зорієнтовані на «...забезпечення всебічної і реальної участі жінок і рівних для них можливостей для лідерства на всіх рівнях прийняття рішень у політичному, економічному та суспільному житті»². Доцільно звернути увагу й на те, що вже в умовах пріоритезації напрямків для подальшого розвитку держави було прийнято Стратегію впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року, схвалено розпорядженням КМУ від 20 грудня 2022 р. № 1163-р, Державну стратегію забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та Операційний план з її реалізації на 2022-2024 роки, схвалені розпорядженням КМУ від 12 серпня 2022 р. № 752-р. У змісті цих актів «простежується» акцент уваги до «гендерного питання», зокрема й в аспекті гендерного лідерства у вищій освіті. Так, зокрема у Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти

¹ 17 Цілей сталого розвитку. URL: <https://globalcompact.org.ua/tsili-stijkogo-rozvytku/> дата звернення: 11.08.2024.

² 17 Цілей сталого розвитку. URL: <https://globalcompact.org.ua/tsili-stijkogo-rozvytku/> дата звернення: 11.08.2024.

до 2030 року зазначено, що «...дані статистики та досліджень засвідчують значну фемінізацію сфери освіти (представленість жінок становить близько 78,3 відсотка), проте кількість жінок і чоловіків відрізняється на різних ланках освітньої ієрархії та на різних рівнях освіти. Якщо у закладах дошкільної освіти 98,3 відсотка педагогічних працівників становлять жінки, у закладах вищої освіти чоловіки становлять практично половину викладацького складу» (п. «Цільові групи і сфери впровадження»)³. Водночас закріплено, що «...стереотипи за ознакою статі у кадровому та освітньому менеджменті є перешкодою як для кар'єрного, так і для професійного зростання працівниць/ працівників і призводять до прийняття управлінських рішень. Зафіксована тенденція щодо зменшення частки жінок у сфері освіти із кар'єрним зростанням. Жінки займають посади виховательок, учительок, викладачок, серед директорів закладів загальної середньої освіти чоловіків майже 40 відсотків, серед ректорів закладів вищої освіти – 90 відсотків, серед міністрів освіти за роки незалежності України – 83,3 відсотка» (п. «Цільові групи і сфери впровадження»)⁴.

Попри це нормативно-правових положень, які б безпосередньо передбачали гарантії забезпечення гендерно збалансованого лідерства у вищій освіті, у керівництві ЗВО, все ще, на жаль, немає. Усвідомлюючи всю важливість гендерного питання для вищої освіти і, зокрема для лідерства у ЗВО, варто констатувати, що законодавець і надалі залишає засадничий підхід до його врегулювання, залишаючи поза своєю увагою деталізацію засад використання будь-якого інструментарію, гарантування його застосування тощо.

Навіть з огляду на те, що, згідно з даними трьох основних міжнародних індексів, які вимірюють прогрес у досягненні гендерної рівності, якими є: Звіт про глобальний гендерний розрив (Global Gender Gap Report), Індекс розвитку з врахуванням гендерних факторів (Gender Development Index, GDI) й Індекс розвитку з врахуванням гендерної нерівності (Gender Inequality Index, GII), у 2023 році Україна реально продемонструвала загальну позитивну динаміку стосовно «руху до гендер-

³ Стратегія впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року: розпорядження КМУ від 20 грудня 2022 р. № 1163-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-%D1%80#Text> дата звернення: 11.08.2024.

⁴ Стратегія впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року: розпорядження КМУ від 20 грудня 2022 р. № 1163-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-%D1%80#Text> дата звернення: 11.08.2024.

ного балансу у всіх сферах суспільного життя, а саме – «...0,714 бали (за шкалою від 0,001 до 1, де 1 означає повний гендерний паритет) й відповідно посідає 66 місце у світовому рейтингу (серед 146 країн світу)»⁵. Натомість у лідерстві у вищій освіті, у керівництві ЗВО, на жаль, все ще стійкою залишається «гендерна асиметрія» – посади ректорів ЗВО (більше 83%) обіймають чоловіки, дещо кращою (хоча й дискримінаційною) є ситуація у проректорському корпусі, де 72% посад також обіймають чоловіки. Отже, представництво жінок у лідерстві ЗВО в Україні як до початку зовнішньої збройної агресії РФ, так і під час такої залишається незначним, що дозволяє розглядати сферу вищої освіти, з огляду на рівні можливості чоловіків і жінок у доступі до керівних посад, до процесів прийняття управлінських рішень, як сферу, яку можна назвати «гендерно несприятливою», що вимагає акумулювання зусиль експертної спільноти навколо пошуку варіантів подолання такого стану справ і насамперед за рахунок забезпечення формування нормативно-правового підґрунтя для гендерно збалансованого лідерства у вищій освіті, у ЗВО.

II. «Інструменти» гендерно збалансованого лідерства у ЗВО: пропозиції щодо унормування їхніх засад

Для забезпечення гендерно збалансованого лідерства у вищій освіті, у ЗВО доцільним вбачається не лише унормування засадничих принципів реалізації державної політики (як одного із принципів), але й фіксування засад використання «інструментарію гендерної симетрії», насамперед гендерних квот, гендерно-правової експертизи проєктів всіх актів, гендерної статистичної звітності, гендерного моніторингу та аудиту, гендерного портрету ЗВО (портрету лідерства як його невід’ємної складової), а також інших, із забезпеченням їхнього комплексного використання. Вказівку на гендерно-правову експертизу, гендерний аудит, гендерну статистичну звітність та інші інструменти можна знайти у багатьох чинних нормативно-правових актах. Так, зокрема такі положення містять постанови КМУ від 28 листопада 2018 р. № 997 «Питання проведення гендерно-правової експертизи», постанова КМУ від 13 лютого 2024 р. № 155 «Про внесення змін до Порядку проведення гендерно-правової експертизи», наказ Міністерства соціальної політики України від 09.08.2021 р. № 448 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо проведення гендерного аудиту підприємствами, установами та організаціями», на-

⁵ Всесвітній економічний форум, Звіт про глобальний гендерний розрив 2023, ВЕФ, 2023. Див. за посиланням: URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2023.pdf.

каз МОН України від 05 листопада 2021 р. № 1182 «Про затвердження Методології та критеріїв проведення гендерного аудиту закладів освіти» тощо. Водночас варто зазначити, що жодних згадок про «гендерні квоти» стосовно лідерства у ЗВО, у вищій освіті в цілому в актах чинного законодавства немає. Чи можливо впровадити «гендерні квоти» на обіймання керівних посад у ЗВО? Чи доцільно взагалі це робити? Чи можна вважати це проявом дискримінації? Чи не будуть вони відігравати роль т.зв. «опозиції» («супротиву») особистісному (компетентнісному) підходу у доступі осіб до керівних посад у ЗВО, до процесів прийняття управлінських рішень?

Чинне законодавство України хоча і не містить безпосередньої вказівки на «гендерні квоти» (саме із словосполученням «гендерні квоти»), водночас другу, альтернативну (поширена у світовій (наприклад, у Швеції, Фінляндії, Франції, Ірландії тощо) практиці) їхню назву – «позитивні дії», «affirmative actions», можна все ж таки знайти в актах законодавства. Так, у Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» закріплено визначення «позитивних дій» як «...спеціальних тимчасових заходів, що мають правомірну об'єктивно обґрунтовану мету, спрямовану на усунення юридичної чи фактичної нерівності у можливостях жінок і чоловіків щодо реалізації прав і свобод, встановлених Конституцією і законами України» (ст. 1 Закону)⁶. Такі дії не вважаються «дискримінацією за ознакою статі» (ст. 6 Закону), їхнє застосування можливе для «...досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства... для усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією і законами України» (Преамбула Закону). Досконалыми за змістом ці положення визнати навряд чи можна, оскільки «...у Законі не регламентовано зміст і механізм впровадження таких позитивних дій, а також відповідальність за їхню відсутність, що перетворює цитовані засади Закону... на декларативні твердження»⁷. Водночас ці нормативно-правові положення є фактично тими положеннями, які відіграють роль основи для можливого застосування «гендерних квот»

⁶ «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»: Закон України: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> дата звернення: 11.08.2024.

⁷ Марценюк Т. Гендерні квоти: міжнародний досвід запровадження та українські реалії. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/polityka/mizhnarodniy-dosvid-zaprovadzhennya-gendernih-kvot-ta-ukrainski-realii-134924.html> дата звернення: 11.08.2024.

як тимчасових цільових вимушених заходів, зорієнтованих на подолання наявного гендерного дисбалансу у певній сфері суспільних відносин. Враховуючи те, що відповідний Закон поширює свою дію на всі без винятку сфери суспільного життя в Україні, можна стверджувати, що і у вищій освіті, управлінні ЗВО його положення стосовно можливості застосування «гендерних квот» впроваджувати цілком реально. Квота – це «...поширені так звані позитивні дії (позитивна дискримінація) з метою збільшення кількості жінок на владних позиціях (посадах). Політика позитивних дій, зорієнтована проти дискримінації за ознакою статі, передбачає проведення спеціальних, як правило, тимчасових заходів з подолання наслідків дискримінації, яка мала місце в минулому або ж триває й досі»⁸. «...квоти спрямовані насамперед на подолання... структурних чинників нерівного доступу жінок і чоловіків до управлінських процесів, спричинених історичними передумовами, які мають наслідки й у сучасному житті»⁹. І це реальний інструмент, який можна розглядати як прояв «позитивної дискримінації», хоча, з огляду на його саме тимчасовий і вимушений характер, все ж таки для «зрушення з місця», для подолання сформованого стереотипу про «чоловіче обличчя менеджменту ЗВО» впровадження його варто вважати можливим і навіть доцільним. Враховуючи, що «гендерні квоти» бувають різних видів, серед яких: а) правові (обов'язкові), із їхнім поділом на: конституційні та законодавчі залежно від джерела їхньої фіксації, б) добровільні¹⁰, доцільним все ж таки є не тільки обґрунтування їхньої цінності, важливості для менеджменту ЗВО, із активізацією правопросвітницької діяльності, впровадженням окремих освітніх програм відповідного тематичного наповнення, вихованням лідерів із гендерними компетентностями, популяризацією й підтримкою діяльності громадських організацій (т.зв. «рух знизу»). Ви-

⁸ Марценюк Т. Гендерні квоти: міжнародний досвід запровадження та українські реалії. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/polityka/mizhnarodniy-dosvid-zaprovazhennya-gendernih-kvot-ta-ukrainski-realii-134924.html> дата звернення: 11.08.2024.

⁹ Марценюк Т. Гендерні квоти: міжнародний досвід запровадження та українські реалії. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/polityka/mizhnarodniy-dosvid-zaprovazhennya-gendernih-kvot-ta-ukrainski-realii-134924.html> дата звернення: 11.08.2024.

¹⁰ Марценюк Т. Гендерні квоти: міжнародний досвід запровадження та українські реалії. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/polityka/mizhnarodniy-dosvid-zaprovazhennya-gendernih-kvot-ta-ukrainski-realii-134924.html> дата звернення: 11.08.2024.

рішення цього проблемного питання є можливим й завдяки впровадженню комплексу заходів різнорівневого спрямування із виокремленням кількох блоків: нормативно-правового (або ж нормотворчого), інституційного та освітнього, із деталізацією їхнього змісту на трьох рівнях: загальнодержавному, регіональному та локальному. Нормотворчий блок активностей має бути зорієнтованим на пошук, розробку та впровадження нормативно-правової моделі гарантування реалізації рівних можливостей чоловіків і жінок у доступі до керівних посад у ЗВО, до процесів прийняття управлінських рішень, із фактичним формуванням легального підґрунтя для гендерно збалансованого лідерства у ЗВО. Це є цілком можливим завдяки внесенню змін та доповнень до актів чинного законодавства України із синхронізацією відповідних процесів на всіх трьох вищезазначених рівнях. «Рух» у вирішенні цього питання може бути різновекторним, як «знизу – вгору», так і «згори – донизу», залежно від того, хто буде ініціатором цих процесів щодо підготовки відповідних змін і доповнень. Якщо «базовим» варіантом буде модель «знизу – вгору», тоді доцільним вбачається ініціювання впровадження «пілотних проєктів» на базі окремих ЗВО, із імплементацією результатів їхньої реалізації у нормопроектну діяльність регіональних і загальнодержавних органів публічної влади, наділених відповідними повноваженнями у сфері вищої освіти. Якщо ж «базовим» буде варіант «згори – донизу», навпаки, внесення змін та доповнень до актів чинного законодавства України слугуватиме підставою для прийняття актів регіональної та локальної нормотворчості. Перший варіант дозволяє врахувати апробовані часом й викликами суспільства потреби вищої освіти у формуванні гендерно збалансованого менеджменту ЗВО, запити правозастосування (хоча і з акцентом саме на локальних або ж регіональних пріоритетах). Модель «згори – донизу», охоплюючи всю систему вищої освіти, може містити «ризики», обумовлені «нав'язуванням» єдиної моделі, ефективність функціонування якої може бути з'ясована лише з плином часу, й у цьому аспекті цей варіант та його результати є «шаблонними». Незважаючи на те, який саме із запропонованих варіантів руху ініціативи нормотворчості буде обрано, саме цей блок активностей має бути зорієнтованим на те, щоб: а) закріпити в актах чинного законодавства (на всіх рівнях) положення про те, що всі керівні посади у ЗВО мають формуватися з обов'язковим дотриманням «гендерних квот». Цього положення слід дотримуватися як на стадії подання заяв особами для участі в конкурсі, так і у фінальному «гендерному портреті менеджменту ЗВО». Зміни варто

внести, зокрема до Закону України «Про вищу освіту» (ст. ст. 27, 32, 33, 34-43), передбачивши, що конкурсна процедура на будь-яку з керівних посад можлива лише за умови, що серед кандидатів є представники обох статей. У випадку ж подання заяви лише однією особою або ж представництва серед кандидатів осіб лише однієї статі конкурсна процедура не продовжується й оголошується новий конкурс. Стосовно посад, обіймання яких здійснюється шляхом призначення керівником ЗВО, варто закріпити положення про те, що останній має дотримуватися гендерно збалансованого підходу у менеджменті ЗВО в цілому й забезпечувати формування «керівної лінійки» («шкали керівництва») з обов'язковим дотриманням гендерного балансу на керівних посадах («керівник – перший заступник»); б) унормувати засади формування всіх колегіальних керівних органів ЗВО із обов'язковим дотриманням «гендерних квот» (склад Вченої ради, Науково-технічної ради, Науково-методичної ради, Наглядової ради, Конференції трудового колективу, конкурсної комісії тощо), для того, щоб забезпечити рівні можливості для чоловіків і жінок у представництві у відповідних органах, їхньої участі у прийнятті управлінських рішень, зробити так, що «визнати внесок всіх у загальну справу й забезпечити їхню видимість у тих сферах діяльності, де вони традиційно представлені недостатньо»¹¹. Доповнення мають знайти своє закріплення у Законі України «Про вищу освіту», зокрема у ст. 35-43. в) (не зрозуміло, про що йдеться, можливо, щось пропущено – ред.) закріплення на рівні того ж Закону (окремі статті) положень про формування кадрового резерву на кожну керівну посаду, із розрахунку «на кожну керівну посаду – дві особи», із забезпеченням представництва осіб обох статей. Це сприятиме не тільки мотивації осіб до постійного власного розвитку як «конкурентоспроможного лідера», але й сталості у формуванні «лідерського корпусу» для вирішення комплексу завдань, зокрема й новачі, в умовах реалізації євроінтеграційних та північноатлантичних векторів подальшого розвитку країни.

Опрацювання матеріалів гендерної статистичної звітності ЗВО, аналізу гендерних портретів менеджменту ЗВО свідчить про «тяжіння до гендерної асиметрії» із максимальним вираженням на рівні «топ-керівних» посад ЗВО – ректорів, директорів. Меншим, хоча і не суттєво, є

¹¹ Гендерний профіль країни. Україна. ЄС за гендерну рівність: служба допомоги реформам. Оновлений. Липень 2023 року. URL: https://euneighbourseast.eu/wp-content/uploads/2024/03/eu4genderhelpdesk_ukrainegenderprofile_2023-cgp_ukr_v5.pdf дата звернення: 11.08.2024.

«тяжіння» на рівні посад проректорів, заступників директорів, із домінуванням «чоловічого обличчя» цих посад. Просування «донизу» («лінійка керівних посад») демонструє «наближення до балансу», а інколи й «дисбалансу» із проявом «жіночого обличчя» (посади деканів, заступників деканів, завідувачів кафедрами, керівників структурних підрозділів), що й актуалізує потребу унормування засад формування гендерно збалансованого лідерства у менеджменті ЗВО в цілому. Формування відповідного нормативного підґрунтя потрібне не лише на загальнодержавному рівні (положення «базового» законодавчого акту у сфері вищої освіти), але й має бути синхронізація із результатами регіональної та локальної нормотворчості, із урахуванням відповідних регіональних потреб та автономії ЗВО. Як свідчить аналіз наявних актів ЗВО, такими можуть бути як вдосконалені, так і оновлені змістовно Стратегії гендерної рівності ЗВО, Плани забезпечення гендерної рівності у ЗВО, положення про всі колегіальні керівні органи ЗВО, положення про процедуру вирішення кадрових питань (обіймання керівних посад) тощо.

Формулюючи відповідь на будь-які сумніви стосовно того, що наслідком впровадження «гендерних квот» (оптимальним вбачається варіант – квота «40 та 60» без «прив'язки» до того, який саме відсоток має корелювати із певною статтю) буде дискримінація за ознакою статі, варто зазначити наступне. Дійсно, відповідний інструмент є своєрідним проявом «позитивної дискримінації», однак важливо пам'ятати, що у відповідному словосполученні акцент уваги варто робити не тільки на другу його складову («дискримінація»), але й не забувати про першу («позитивна»), що обумовлює її асоціювання із тимчасовими, вимушеними, цільовими заходами з метою подолання сформованих стереотипів, формування свідомості, виховання лідерів із гендерними компетентностями, надання рівних можливостей представникам різних статей, визнання реального внеску жінок і чоловіків та підвищення їхньої «видимості» у тих сферах діяльності, в яких вони впродовж досить тривалого часу представлені недостатньо тощо.

Інституційний блок активностей обумовлений потребою супроводу процесу формування й впровадження моделі гендерно збалансованого лідерства у ЗВО, бо важливо не тільки прийняти нормативно-правові акти, але й, що важливо, забезпечити їхнє застосування, намагаючись досягти максимальної ефективності останнього. Мову варто вести про три рівні впровадження цієї ідеї – загальнодержавний, регіональний та локальний. Інституційний супровід забезпечить системність, сталість

всього процесу. Якщо «базовим» обирати варіант «руху знизу – вгору», цілком прийнятним є формування у структурі ЗВО окремого підрозділу (відділу, офісу тощо), функціонал якого пов'язаний із забезпеченням дотримання законодавства з питань гендерної рівності (гендерно-правова експертиза, гендерна звітність, гендерний аудит і моніторинг, формування гендерного портрету ЗВО, консультативна, методична та ін. робота), із Уповноваженою особою з питань гендерної рівності на чолі його. Виокремлення структурного підрозділу дозволить забезпечити дотримання системності, комплексності підходу ЗВО щодо дотримання законодавства про гендерну рівність в цілому, зокрема й щодо доступу до керівних посад та участі у процесах прийняття управлінських рішень. Завдяки такому підходу можна забезпечити своєчасність реагування на нові виклики, запити та ризики із одночасним пошуком та впровадженням релевантних заходів. Доцільним також вбачається створення відповідних за функціоналом підрозділів у структурі регіональних органів публічного адміністрування (як-то, відділ у структурі департаменту освіти і науки відповідної обласної державної адміністрації) та МОН України для забезпечення координації діяльності з дотримання законодавства з питань гендерної рівності у вищій освіті, зокрема й лідерстві ЗВО.

Для системного формування когорти лідерів із гендерними компетентностями, здатними реалізовуватися на керівних посадах у ЗВО, доцільною вбачається реалізація й освітнього блоку активностей із впровадженням освітніх компонентів (наприклад, «Гендерні студії», «Гендерне лідерство») в освітні програми для здобувачів усіх без винятків рівнів вищої освіти, тематичних освітніх ресурсів для науково-педагогічних працівників, керівників усіх рівнів у ЗВО, осіб, включених до кадрового резерву на керівні посади, осіб, які мають лідерські амбіції й готові їх реалізувати у вищій освіті, тощо, цільових тематичних освітніх програм за запитом МОН України, за запитом регіональних органів публічного адміністрування у сфері вищої освіти. Все це передбачає активізацію нормотворчості як на рівні розробки, прийняття (внесення змін) до Стандартів вищої освіти, інших актів нормотворчості МОН України, так і актів регіональної та локальної нормотворчості. Для забезпечення стабільності відповідної діяльності, максимально повного впровадження її результатів доцільним вбачається створення тренінгових центрів на базі ЗВО (в областях) із унормуванням засад їхнього формування, функціонування, ресурсного забезпечення тощо. Завдяки реалізації таких активностей можливим є формування резерву чинних та потенційних лідерів

у ЗВО із вдосконаленням рівня їхньої компетентності, що сприятиме своєчасному реагуванню на кадрові запити лідерства у ЗВО регіону та держави, із постійним пошуком релевантних вимогам часу форм і методів роботи з кадровим потенціалом, своєчасним реагуванням на запити країни, регіону, ЗВО й забезпеченням достатніх можливостей для гендерно збалансованої їхньої моделі, із гарантованими рівними можливостями чоловіків і жінок у доступі до керівних посад та процесів прийняття управлінських рішень. Кожен із виокремлених блоків активностей не можна розглядати окремо, оскільки лише у єдності їх формуються достатні можливості для унормування засад та гарантування формування гендерно збалансованого лідерства на рівні ЗВО, своєчасного ресурсного реагування на вимоги часу, усунення ризиків у кадровому потенціалі й забезпечення реалізації одного зі стратегічних пріоритетів розвитку держави, виконання міжнародних зобов'язань України – практичної реалізації Плану дій III для забезпечення гендерної рівності ЄС (GAP III).

Висновки. В умовах пошуку шляхів вирішення проблем кадрового ресурсу із забезпеченням рівного гендерного представництва, зокрема й на рівні лідерства ЗВО й системного формування його резерву із гендерними компетентностями, доцільним вбачається життя активностей із їхнім умовним поділом на три блоки й презентативністю на трьох рівнях (загальнодержавному, регіональному та локальному). Їхнє поєднання – а) нормотворчого (із унормуванням засад обіймання виборних керівних посад та посад, обіймання яких здійснюється шляхом призначення керівником, формування кадрового резерву на всі керівні посади, формування колегіальних керівних органів управління ЗВО тощо й внесенням відповідних змін та доповнень до Закону України «Про вищу освіту», прийняттям відповідних актів регіональної та локальної нормотворчості), б) інституційного (із впровадженням постійно діючих структурних підрозділів у ЗВО, із Уповноваженою особою з питань гендерної рівності на чолі їх та відповідних підрозділів у структурі регіональних органів публічного адміністрування у сфері вищої освіти та у структурі МОН України задля системності, сталості відповідного напрямку діяльності, координації та своєчасного реагування на «ризики» у «гендерному портреті» менеджменту вищої освіти), в) освітнього (із системним процесом виховання лідерів із гендерними компетентностями, адресним цільовим підвищенням їхньої кваліфікації за запитамі регіону та держави), що дозволяє сформувати унормовану модель гарантованого гендерно збалансованого лідерства у ЗВО й виховання

лідерів із гендерними компетентностями для задоволення кадрових потреб процесів державотворення, із пріоритезацією заходів щодо реагування на новітні запити представництва людського капіталу країни у різних сферах суспільного життя.

Анотація.

В умова пошуку «якісного» кадрового ресурсу із забезпеченням рівного гендерного представництва для супроводу процесів державотворення, зокрема й у сфері вищої освіти та лідерства у ЗВО, системного виховання лідерів нової генерації із гендерними компетентностями, завдяки чому передбачається пріоритезація нових векторів державотворчих та правотворчих процесів, виконання міжнародних зобов'язань України на найближчу та подальшу перспективу, відзначається наявність проблеми, існування якої зумовлене тим, що впродовж тривалого часу сформувалася «гендерна асиметрія» лідерства у ЗВО із домінуванням «чоловічого обличчя» на рівні топ-керівників (ректори, проректори) й балансом та домінуванням «жіночого обличчя» на рівні керівників «середньої ланки» (декани, завідувачі кафедрами, керівники структурних підрозділів), що негативно впливає на сприйняття світовою спільнотою України в цілому, вищої освіти у державі, закладів вищої освіти як середовища, яке є «гендерно несприятливим», із відсутністю рівних можливостей у чоловіків і жінок у доступі до керівних посад та до процесів прийняття управлінських рішень. Незважаючи на прийняття актів законодавства, які фіксують засади гендерної політики в Україні як в цілому, так і у сфері вищої освіти, на жаль, реальних механізмів забезпечення формування гендерно збалансованого лідерства у вищій освіті немає. Хоча Україна й демонструє поступовий (однак досить повільний) рух у напрямку забезпечення гендерного представництва людського капіталу у різних сферах суспільного життя, проте управлінська сфера, зокрема й лідерство у вищій школі, й досі залишається досить «ризикованим середовищем», із різноваріативним незбалансованим гендерним представництвом, що актуалізує потребу поглибленого експертного аналізу проблеми й пошуку релевантних потребам часу варіантів вирішення її. Обґрунтовується доцільність вжиття активностей із їхнім умовним поділом на три блоки й презентативністю на трьох рівнях (загальнодержавному, регіональному та локальному). Доводиться, що їхня ефективність можлива лише у їхньому поєднанні, оскільки самотійно вони є ресурсообмеженими й недостатньо результативними. Серед таких блоків виокремлюються: нормотворчий, інституційний, освітянський, що дозволяє сформувати

унормовану модель гарантованого гендерно збалансованого лідерства у ЗВО й виховання лідерів із гендерними компетентностями для задоволення кадрових потреб процесів функціонування держави, із пріоритетизацією заходів щодо реагування на новітні запити представництва людського капіталу країни у різних сферах суспільного життя.

Ключові слова: гендер, гендерний баланс, законодавство, вища освіта, заклад вищої освіти, повоєнне відновлення, гендерна квота, інструмент, інституційний блок, освіта.

Розділ 2.2.

ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ У ТРУДОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Вишинецька Світлана Василівна,
докторка юридичних наук, професорка
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8482-7942>

Вишинецький Вадим Михайлович,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8322-6683>

Гендерній рівності загалом у науці і в науці трудового права, зокрема присвячено достатню кількість публікацій, навіть на рівні дисертаційних досліджень, проте ця тема не втрачає своєї актуальності. В умовах цифровізації ринку праці і появи нових нестандартних форм зайнятості зростає гендерний дисбаланс, що проявляється в професійній гендерній сегрегації. Зважаючи на це, проблема забезпечення гендерної рівності, ліквідації дискримінації за ознакою статі та застосування способів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права у сфері праці, є однією з актуальних проблем трудового права.

Як слушно зауважувала Н. Болотіна, гендер – це такий об’єкт суспільної реальності, який має різні аспекти і складає предмет різних галузей знань¹, що передбачає застосування комплексного підходу до вирішення цієї проблеми.

Вперше термін «гендер» був запропонований американським психологом Робертом Столлером у 1960-х роках². Концепція Р. Столлера будувалась на розмежуванні біологічної статі (англ. – sex) і соціальної статі (англ. – gender). Під «гендером» розуміють «соціальну стать», тобто соціально детерміновані ролі, які суспільство наказує виконувати людям залежно від їхньої біологічної статі. В науковій літературі це поняття давно і усталено вживається, як правило, в контексті рівності чи дискримінації.

У науковій літературі висловлюється точка зору, що поняття «стать» і «гендер» відрізняються одне від одного. Перше означає суто анатомічні й

¹ Болотіна Н. Б. Гендерний розвиток і соціальне право України: концептуальні засади. *Рівність жінок і чоловік в Україні: правові аспекти*: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Київ, 20-21 листопада 2000 р.). Київ: ПРООН, 2001. С. 151.

² Stoller, Robert J. Sex and Gender; On the Development of Masculinity and Femininity. New York: Science House, 1968. 383 p.

фізіологічні особливості, відмінності побудови й функціонування жіночого й чоловічого тіла, організму. Друге – психологічну й соціальну відмінність між жінками й чоловіками як представниками певної культури.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови «гендер» має два значення: перше – «відмінність між чоловіками і жінками за анатомічними ознаками», друге – «соціальний розподіл, який часто базується на статевих відносинах, але не обов’язково збігається з ними»³.

Як зауважувала Н. В. Кушнір, якщо соціальна рівність – це форма (вид) соціальних відносин, для яких характерні однакові права і свободи індивідів, що належать до різних класів, соціальних груп і верств, їхня рівність перед законом, то гендерна рівність – це володіння жінками й чоловіками рівним статусом за допомогою рівних умов для реалізації прав і здібностей людини, тобто це соціальна рівність статей з урахуванням специфіки взаємовідносин і статусу соціальних статей у суспільстві⁴.

Як приклад можна навести справу ЄСПЛ *Emel Boyraz v. Turkey* щодо відмови у прийнятті на роботу з підстав статевої приналежності. Заявницю мали призначити на посаду офіцера служби безпеки енергетичної компанії, однак згодом відмовили, оскільки вона не відповідала вимогам: «не є чоловіком» та «не пройшла військову службу». ЄСПЛ у рішенні від 2 грудня 2014 року наголосив, що держава уповноважена визначати обмеження щодо деяких категорій професій, зважаючи на природу та характер діяльності. Однак таке рішення має бути обґрунтоване об’єктивними даними, які доводили б фізичну чи психологічну нездатність інших категорій осіб виконувати роботу такої специфіки⁵.

У контексті оцінки рівності роботи Верховний Суд Канади у 2011 році визначив, що діловодство, яким здебільшого займалися жінки, є рівним за своєю цінністю роботі із поштового сортування та кур’єрського супроводу, яку виконували чоловіки⁶. Загалом визначення рівної роботи перестало обмежуватися буквальною підходом шляхом оцінки посад з

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови/уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ: Ірпінь: Перун, 2001. С. 177.

⁴ Кушнір Н. В. Теоретичні засади реалізації гендерної рівності у трудовому праві України: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2020. 208 с. С. 58.

⁵ ECHR, *Emel Boyraz v. Turkey*, 61960/08, December 2, 2014. URL: <https://www.tiesibsargs.lv/wp-content/uploads/2024/02/case-of-emel-boyraz-v.-turkey.pdf>.

⁶ SCC, *Public Service Alliance of Canada v. Canada Post Corp.*, 33668, 33669, 33670, 3 S. C. R. 572, 2011. URL: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scccsc/en/item/7975/index.do>.

ідентичними найменуваннями, а почало розглядатися в аспекті фактично виконуваних функцій.

У статті 1 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 року № 2866–IV міститься легітимне визначення поняття «гендерна рівність», під якою розуміють рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства⁷. При цьому рівні права жінок і чоловіків – це відсутність обмежень чи привілеїв за ознакою статі; рівні можливості жінок і чоловіків – це рівні умови для реалізації рівних прав жінок і чоловіків.

Як вказував Конституційний Суд України, гарантована Конституцією України рівність усіх людей в їхніх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод⁸.

Рівні можливості зайнятості означають: 1) рівне ставлення на робочому місці; 2) акцент на особистих якостях працівника (найкраща робота для найкращого кандидата); 3) причинно-наслідковий механізм підвищення ефективності, продуктивності та конкурентоспроможності; 4) створення безпечних умов праці для життя та здоров'я працівників⁹.

Отже, принцип гендерної рівноправності полягає в тому, що жінки й чоловіки є незалежними (вільними) і рівними суб'єктами права, зокрема наділені рівною автономією волі у випадку своєї участі в соціальних зв'язках і відносинах, реалізації своїх прав і законних інтересів. У країнах Європейського Союзу цей принцип інституціоналізований на наднаціональному рівні – успішно функціонує Європейський інститут з питань гендерної рівності (European Institute for Gender Equality).

⁷ Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08.09.2005 року № 2866-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 52. Ст. 56.

⁸ Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Жабо Тетяни Максимівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 40 Кодексу законів про працю України від 4 вересня 2019 року № 6-р(П)/2019 у справі № 3-425/2018(6960/18). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va06p710-19#Text>.

⁹ Войтенко А. В., Юшко А. М. Гендерна нерівність на українському ринку праці: перевага чи недолік? *Сучасні проблеми розвитку права та економіки в інноваційному суспільстві*: матеріали II Інтернет-конф. (м. Харків, 29 листоп. 2019 року). Харків, 2019. С. 155.

Згідно зі статтею 23 «Рівноправність жінок та чоловіків» Хартії основних прав Європейського Союзу¹⁰, рівноправність жінок та чоловіків має забезпечуватися у всіх сферах, зокрема у сфері зайнятості, роботи та оплати праці. Водночас у ч. 2 цієї статті закріплено, що принцип рівноправності не має заважати підтримці або впровадженню заходів, що надають відповідні переваги для статі, що є недостатньо представленою.

Так, у справі C-192/18 Європейська комісія проти Республіки Польща, що стосувалася зниження пенсійного віку для польських суддів, який був встановлений по-різному для жінок і чоловіків, Польща стверджувала, що це законодавство було спрямоване на усунення дискримінації щодо жінок. У Рішенні Суду (Великої палати) від 5 листопада 2019 року зазначено наступне. Суд ЄС встановив, що із частини 4 статті 157 Договору про функціонування ЄС (далі – ДФЄС) не можна зробити висновок, що це положення дозволяє встановлювати описані диференційовані вікові умови залежно від статі. Національні заходи, що підпадають під дію частини 4 статті 157 ДФЄС, «повинні в будь-якому випадку допомагати жінкам вести професійне життя нарівні з чоловіками», чого Польща не продемонструвала в справі, де жінки-судді, в принципі, мали виходити на пенсію на п'ять років раніше, ніж чоловіки¹¹.

Зауважимо, що гендерна проблема встановлює два критерії оцінки результату гендерної політики: 1) за станом рівності в сенсі рівних прав; 2) за станом автономії особистості в розумінні можливості прийняття нею самостійних рішень щодо особистого життя.

У цьому контексті показовою може бути авіаційна галузь, в якій умова про заборону вагітності є дуже поширеною під час прийняття на роботу молодих жінок, майбутніх стюардес. Щодо дискримінації стюардес за ознакою статі варто зауважити, що вони завжди зазнавали обмежень, які не застосовувалися до співробітників чоловічої статі – стюардів. Обмеження були пов'язані переважно з віком і шлюбом¹².

¹⁰ Хартія основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU00303>.

¹¹ C-192/18, Commission v Poland (Independence of the General Courts), EU:C:2019:924. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=219725&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=22074510>.

¹² Вишновецька С. В., Шарко А. М. Окремі проблеми дискримінації працівників авіакомпаніями-роботодавцями. Матеріали XVI міжнародної науково-технічної конференції «ABIA–2023». Київ: НАУ, 2023. С. 33.27-33.31. URL: <https://conference.nau.edu.ua/index.php/AVIA/AVIA2023/paper/view/9344/7856>.

Звернімося до практики авіакомпаній. У 1960-х і на початку 1970-х років стандартною практикою серед великих комерційних авіакомпаній було наймати бортпровідницями лише жінок. Авіакомпанії вимагали від своїх бортпровідниць залишатися незаміжніми, утримуватися від народження дітей, відповідати критеріям ваги й зовнішнього вигляду, а також виходити на пенсію після досягнення 35 років¹³.

Так, висновок у справі *Neal v. American Airlines, inc.*, що розглядалась у 1968 році¹⁴, пов'язаний з обмеженнями відносно стюардеси через шість місяців після її одруження. Умова трудового договору передбачала, що компанія має право на власний розсуд звільнити з роботи заміжну стюардесу в будь-який час по закінченні шести місяців після її одруження або настання вагітності. Комісія із забезпечення рівних можливостей у сфері зайнятості, наділена повноваженнями щодо тлумачення Закону про громадянські права (Civil Rights Act) 1964 року і контролю за його дотриманням, постановила, що ця умова є дискримінацією за ознакою статі в розумінні розділу VII. Комісія відхилила доказ авіакомпаній, що оскільки всі стюардеси – жінки, не може йтися про дискримінацію за ознакою статі. Релевантне питання, поставлене Комісією: чи піддані тим самим обмеженням всі співробітники авіакомпаній?

Поняття дискримінації за ознакою статі не вимагає фактичної невідповідності підходу до чоловіків і жінок, які працюють в одній сфері. Достатньо, щоб політика компанії або правила стосовно певної категорії працівників застосовувалися до них з причини їхньої статевої приналежності, а не через вимоги до роботи.

У другій справі, *Colvin v. Piedmont Aviation, inc.*, яка також розглядалась у 1968 році¹⁵, були проведені паралелі з обставинами у справі *Neal*. Винятком стало, що ця авіакомпанія наймала бортпровідників як жіночої, так і чоловічої статі, а обмеження в зв'язку зі шлюбом також не поширювались на стюардів, багато з яких були одружені, будучи прийнятими на роботу. І знову авіакомпанії не вдалося довести значимість обмежень у зв'язку зі шлюбом стосовно працівниць-жінок. Комісія по-

¹³ *Gerdorn v. Continental Airlines, Inc.*, 692 F.2d 602, 60506 (9th Cir. 1982). URL: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F3/216/845/570308/>.

¹⁴ *Neal v. American Airlines, Inc.*, CCH EML. PRAC. GumE 6002, at 4013 (EEOC 1968). *Sex Discrimination in the Airline Industry: Title VII Flying High*. California Law Review. Vol. 59, september 1971, No 5.

¹⁵ *Colvin v. Piedmont Aviation, Inc.*, EMP. PRAC. GUIDE (CCH) 6003 (EEOC 1968). Ibid.

слідовно підтверджувала свою позицію у справах Neal і Colvin, але, на жаль, суди значно пізніше почали слідувати їй.

Обмеження, пов'язані зі шлюбом, все ще можуть кваліфікуватись як добросовісні професійні вимоги, якщо авіакомпанії зможуть виконати покладений на них тягар доведення. Адже стаття 703 (е) Закону про громадянські права 1964 року дозволяє запроваджувати гендерні обмеження, якщо стаття є BFOQ (професійно необхідною вимогою, розумно необхідною для нормального функціонування даної сфери комерційної діяльності чи конкретного роботодавця). Професійно необхідні вимоги – це єдиний законний виняток із встановленої розділом VII заборони гендерної дискримінації за ознакою статі. І саме вони виступають предметом суперечливого тлумачення на практиці.

Вирішальною причиною, висунутою авіакомпаніями щодо шлюбних обмежень, є велика вірогідність вагітності заміжньої стюардеси. Більшість європейських авіакомпаній або не застосовували шлюбні обмеження, або відмовились від них, оскільки вони жодним чином не впливають на виконання трудових обов'язків стюардесами.

Варто зауважити, що в боротьбі за клієнтів багато американських авіакомпаній почали приділяти значну увагу зовнішності стюардес, вважаючи, що вони повинні не лише обслуговувати пасажирів, а й відігравати роль секс-символів. Тому вони запровадили ряд обмежень за віком, зростом, вагою, які поширювались як на бажаючих працевлаштуватися, так і на вже працюючих у них стюардес. Позови осіб, права й інтереси яких були порушені такими обмеженнями, стали підставою для цілої серії процесів проти авіакомпаній.

Так, рішенням у справі *Sprogis v. United airlines, inc.*, винесеним у 1970 році¹⁶, було визнано, що авіакомпанія, яка вимагала від стюардес залишатись незаміжніми, діє незаконно, оскільки такі вимоги не висуваються до чоловіків-стюардів, і відповідач не зміг довести зв'язок між якістю роботи стюардес і їхнім сімейним станом. Суд виніс рішення про поновлення позивачки на роботі і виплату компенсації за вимушений прогул з моменту незаконного звільнення.

Отже, суди визнавали неправомірною вчинену авіакомпаніями як роботодавцями дискримінацію за ознаками статі і сімейного стану. Проте, як зауважує Д. М. Лінч, спроби визнати такою й дискримінацію осіб із зайвою

¹⁶ *Sprogis v. United Air Lines, Inc.*, 308 F. Supp. 959 (N. D. Ill. 1970). URL: <https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp/308/959/1568555/>.

вагою не мали успіху¹⁷. Суди не вбачали у встановленні авіакомпаніями стандартів ваги, яким повинні відповідати стюардеси, порушень розділу VII Закону про громадянські права, оскільки вага не є постійною ознакою.

Так, авіакомпанія «Юнайтед» яка в період з 1980 по 1994 роки вимагала, щоб бортпровідниці-жінки важили на 14-25 фунтів менше, ніж їхні колеги-чоловіки того ж зросту і віку, лише 16 серпня 1994 року повністю скасувала політику ваги. Окружний суд ALPA встановив, що стандарти ваги «Юнайтед» не носили дискримінаційного характеру, але «Юнайтед» допустив дискримінацію при застосуванні цих стандартів. Так, стандарт зовнішнього вигляду не є неоднаковим поводженням. Наприклад, у справі *Fountain v. Safeway Stores, Inc.*, 555 F.2d 753 (9th Cir. 1977) було встановлено, що магазин може висувати різні вимоги до довжини волосся для чоловіків і жінок, і такі різні вимоги щодо догляду й одягу не є дискримінацією за ознакою статі¹⁸.

Стандарт зовнішнього вигляду, диференційований за ознакою статі, що накладає нерівне навантаження на чоловіків і жінок, являє собою непорівнянне поводження, що має бути виправдане як BFOQ (як у справах *Frank v. United Airlines* щодо вимоги різної мінімальної ваги до бортпровідниць та бортпровідників)¹⁹. Таким чином, роботодавець може вимагати від усіх співробітників носити уніформу, але не може вимагати цього лише від жінок. Авіакомпанія може вимагати від усіх бортпровідників носити контактні лінзи замість окулярів, але не може цього вимагати лише від бортпровідниць-жінок²⁰.

На сьогодні питання вікових і шлюбних обмежень для стюардес вирішені в колективних договорах. Але проблема полягає в тому, що авіакомпанії насправді не скасували ці практики повністю, а лише застосовують їх в іншій формі, відмовляючи у прийнятті на роботу заміжнім жінкам або жінкам, які досягли певного віку.

У 2004 році Конституційний Суд Іспанії розглядав справу, в якій одна авіакомпанія призупинила трудові правовідносини з одним зі своїх піло-

¹⁷ Linch D. M. The heavy issue: weight based discrimination in the airline industry. J. of air law a. Commerce. Dallas, 1996. Vol. 62. № 2. P. 201–242.

¹⁸ *Fountain v. Safeway Stores, Inc.*, 555 F.2d 753 (9th Cir. 1977). URL: <https://www.casemine.com/judgement/us/5914949badd7b049345bfdfa>.

¹⁹ *Frank v. United Airlines, Inc.*, 216 F.3d 845 (9th Cir. 2000). URL: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F3/216/845/570308/>.

²⁰ *Laffey v. Northwest Airlines, Inc.*, 366 F. Supp. 763 (D. D. C. 1973). URL: <https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp/366/763/1502562/>.

тів з причини її вагітності. Авіакомпанія заявила, що призначати будь-які виплати за призупинення трудових правовідносин вона не збирається, іншу, менш складну, роботу надати позивачці вона не може, і на цій підставі призупинила трудовий договір. Позивачка намагалась оскаржити це рішення авіакомпанії, проте це ні до чого не призвело. В результаті позивачка звернулася до Конституційного Суду Іспанії зі скаргою на гендерну дискримінацію. Конституційний Суд Іспанії погодився з позицією позивачки, зазначивши, що всупереч загальному принципу недискримінації, який вимагає не рівності, а лише об'єктивності в різному поводженні, заборона гендерної дискримінації спрямована на досягнення рівності між чоловіками і жінками. Така дискримінація полягає не лише в обмеженні за ознакою статі, а й з обставин, безпосередньо пов'язаних зі статтю, таких як вагітність.

На думку Суду ЄС, однаковість професійних вимог щодо чоловіків і жінок, які є кандидатами на посаду, усе ж не свідчить про рівність їхніх шансів бути найнятими, адже чоловікам, як правило, сприяють з огляду на стереотипи та упередження щодо ролі та можливостей жінок у трудовому житті. Саме тому заходи, які, на перший погляд, можуть видатися дискримінаційними, проте фактично призначені для усунення або зменшення фактичних випадків нерівності, можуть бути санкціоновані. Однак заходи, які покликані сприяти жінкам, все ж не можуть гарантувати абсолютне та безумовне пріоритетне ставлення до жінок у сфері зайнятості. Їх мали б збалансовувати об'єктивна оцінка кандидатів, яка враховуватиме всі критерії, що їх характеризують, та можливість скасувати пріоритетність кандидатки-жінки й зробити вибір на користь кандидата-чоловіка, якщо сукупно його особистісні та професійні характеристики є кращими. На практиці межі таких заходів окреслені у низці рішень Суду ЄС. Отже, неоднакове ставлення саме по собі не обов'язково є дискримінацією, а різні вимоги щодо робочого одягу чоловіків та жінок, несхожі подарунки з нагоди ювілею чи відмінне найменування посад вважатимуться законними доти, доки диференціація між статями не засвідчує прояв різної оцінки чоловіків та жінок в однакових умовах²¹.

Водночас у Рішенні ЄСПЛ у справі «Морару та Марін проти Румунії», винесеному 20 грудня 2022 року, Суд підкреслив, що просування гендерної рівності сьогодні є головною метою держав-членів Ради Європи. Суд неодноразово зазначав, що для виправдання розбіжностей,

²¹ Рим О. М. Трудове право Європейського Союзу: монографія. Львів: «ГАЛИЧ-ПРЕС», 2020. С. 130-131.

заснованих виключно на статевій приналежності, потрібні «дуже вагомі причини», «особливо серйозні причини» або, як іноді кажуть, «особливо вагомі та переконливі причини». Зокрема посилання на традиції, загальні припущення чи переважаючі соціальні погляди в конкретній країні є недостатнім виправданням відмінності у ставленні за ознакою статі. Наприклад, держави не можуть нав'язувати традиції, які впливають з ідеї, що чоловік відіграє домінуючу роль, а жінка – другорядну роль у сім'ї. Отже, коли відмінність у поводженні ґрунтується на статі, межі розсуду, надані державі, є вузькими²². Це важливо, зважаючи на те, що ЄСПЛ зазвичай надає більше свободи розсуду договірним державам при перевірці на пропорційність, ніж це має місце в практиці Суду ЄС.

У контексті забезпечення рівних прав жінок і чоловіків, що передбачає відсутність привілеїв за ознакою статі, доцільно звернути увагу на окремі норми КЗпП України, які є предметом розгляду трудових спорів. Насамперед одна з категорій норм – це гарантії, що поширюються на вагітних жінок, та гарантії, пов'язані з материнством. Так, у частинах 1 та 2 статті 184 КЗпП України закріплено: «Забороняється відмовляти жінкам у прийнятті на роботу і знижувати їм заробітну плату з мотивів, пов'язаних з вагітністю або наявністю дітей віком до трьох років, а одиноким матерям – за наявністю дитини віком до чотирнадцяти років або дитини з інвалідністю.

У разі відмови у прийнятті на роботу жінкам зазначених категорій роботодавець зобов'язаний повідомити їм причину відмови в письмовій формі. Відмову у прийнятті на роботу може бути оскаржено в судовому порядку»²³.

Цікавою є судова практика Суду справедливості Європейського Союзу. Так, у справі Мальбург (Mahlburg) скаржниця, вагітна жінка, оскаржувала відмову у прийнятті на роботу медсестрою. Посадова інструкція медсестри передбачала, що досить значний обсяг роботи має виконуватися в операційній залі. Адміністрація закладу пояснювала свою відмову тим, що контакт вагітної жінки з небезпечними речовинами в операційній залі може зашкодити її дитині. ЄСС зазначив, що ця посада передбачає роботу на постійній основі, тоді як скаржниця не може виконувати потрібні функції лише впродовж деякого часу, а отже, відмова у

²² MORARU AND MARIN v. ROMANIA application no. – 53282/18 and 31428/20. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-221835>.

²³ Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 року № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.

прийнятті жінки на роботу становить непропорційне обмеження її прав. Обмеження праці вагітних жінок є прийнятним, але воно не повинно виходити за межі посадових обов'язків, що створюють загрозу для їхнього здоров'я, і не повинно встановлювати загальну заборону доступу до посади²⁴.

До речі, у статті 9 Конвенції МОП № 183 про перегляд Конвенції (переглянутої) 1952 року про охорону материнства²⁵ зазначено:

«1. Кожна держава-член вживає необхідних заходів, що забезпечують, щоб вагітність і пологи не були приводом для дискримінації в галузі зайнятості, включаючи доступ до зайнятості, незалежно від положень пункту 1 статті 2;

2. Зазначені в попередньому пункті заходи включають заборону вимагати проведення аналізу на вагітність або подання довідки про проведення такого аналізу в момент влаштування жінки на роботу, за винятком випадків, коли цього вимагає національне законодавство відносно робіт:

а) виконання яких вагітними жінками або матерями-годувальницями забороняється або обмежується національним законодавством; або

б) які становлять істотний визнаний ризик для здоров'я жінки і дитини».

Щодо вимог національного законодавства стосовно подання довідки, розглянемо їх нижче в контексті заборони на звільнення вагітних жінок з ініціативи роботодавця. А зараз варто зупинитися на перервах для годування дитини. В практиці зустрічаються випадки, коли надання перерв для годування дитини зводиться до того, що працівниці підсумовують час, що виділяється на годування, й переносять його на кінець чи початок робочого дня, тим самим зменшуючи тривалість робочого часу. Адже, згідно з частиною 5 статті 183 КЗпП України, перерви для годування дитини включаються в робочий час і оплачуються за середнім заробітком. Часто ця перерва, за певними винятками, не використовується для годування безпосередньо. Фактично акцент змістився безпосередньо з годування дитини на проведення часу з дитиною й догляд за нею, що є обов'язком обох батьків. У цьому контексті поширення цієї

²⁴ ЕСС, Мальбург проти землі Мекленбург-Форпоммерн (Mahlburg v. Land Mecklenburg-Vorpommern), справа № C-207/98 [2000] ECR I-549, 3 лютого 2000 року. URL: https://www.fair.org.ua/content/library_doc/FRA_Case_Law_Handbook_UKR_WEB.pdf.

²⁵ Конвенція від 15.06.2000 року № 183. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU00262>.

гарантії лише на жінок видається нелогічним і навіть сексистським, що ґрунтується лише на статевих відмінностях, а не на соціальних обов'язках. Яскравим прикладом є рішення Суду ЄС, винесене в 2010 році, в якому ненадання чоловікові перерви на годування дитини було визнано незаконним і дискримінаційним (case Roca Alvarez v. Sesa Start Espasa ETT)²⁶.

Позивач стверджував, що іспанське законодавство тією мірою, в якій воно передбачає півгодинне зменшення робочого дня з метою годування дитини для матері, але не передбачає такої гарантії для батька, має дискримінаційний характер. Суд ЄС підтримав позивача, встановивши, що становище працівника і працівниці, батька і матері малолітньої дитини, зіставні щодо їхньої можливої потреби у зменшенні робочого дня з метою догляду за їхньою дитиною.

Українська судова практика тлумачить цю статтю так, що додаткові перерви для годування дитини можуть бути надані лише працюючим жінкам, які мають дітей віком до півтора року. Так, відповідно до частини 1 статті 183 КЗпП України, жінкам, що мають дітей віком до півтора року, надаються, крім загальної перерви для відпочинку і харчування, додаткові перерви для годування дитини. Зважаючи й на те, що ця норма закріплена в главі XII, яка має назву «Праця жінок», для батьків та інших осіб, що виховують дітей, не передбачено право на додаткові перерви для годування дитини навіть за відсутності матері. Якщо виходити з буквального тлумачення статті, норма про перерви на годування не поширюється й на батьків, які виховують дитину без матері. У статті 186-1 КЗпП України також не передбачене поширення гарантій, встановлених статтею 183 КЗпП України, на батьків, які виховують дітей без матері. Напевно, це зумовлено тим, що розробники статті 183 КЗпП України на той час мали на увазі грудне вигодовування дитини. Тоді логіка зрозуміла. Але оскільки в статті безпосередньо про це не йдеться, право на такі перерви повинен мати один із батьків. Такий підхід сприяв би більш гармонійному розподілу сімейних обов'язків і витісненню стереотипів про суто жіночі й чоловічі ролі.

Відповідно до частини 2 статті 33 Хартії основних прав Європейського Союзу (далі – ХОПЕС), задля узгодження сімейного та професійного життя кожна людина має право на захист від звільнення з причин,

²⁶ Pedro Manuel Roca Alvarez v. Sesa Start Espana ETT SA; case C-104/09 dated 30.09.2010. *Court of Justice of the European Union*. URL: <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2010-09/cp100094en.pdf>.

пов'язаних із материнством, та право на оплачувану відпустку з причин вагітності та пологів та на відпустку з догляду за дитиною після народження або усиновлення дитини.

Як слушно стверджують автори Коментаря до Договору про функціонування ЄС, Договору про ЄС та Хартії основоположних прав ЄС, стаття 33 певною мірою суперечить статті 23 ХОПЕС, яка гарантує рівність жінок і чоловіків у всіх сферах, включаючи працевлаштування, роботу та оплату праці. Адже частина 2 коментованого положення передбачає підвищений рівень захисту жінок, зокрема, гарантуючи їм право на захист від звільнення з причин, пов'язаних із вагітністю та пологами, а також право на оплачувану відпустку у зв'язку з вагітністю та пологами. Однак ці особливі права можуть бути виправдані необхідністю забезпечення захисту жінок у контексті вагітності, пологів та грудного вигодовування як біологічних станів та особливих зв'язків між жінкою та її дитиною в післяпологовий період²⁷.

Так, у справі C-463/19 Syndicat CFTC, яка розглядалася 18 листопада 2020 року, Суд ЄС дійшов висновку, що захист фізичного стану жінки під час материнства, а також запровадження заходів з охорони материнства як засобу досягнення матеріальної рівності є законним²⁸.

Розглядаючи справу 184/83, Суд ЄС у рішенні від 12 липня 1984 року вказав, що в контексті материнства жінки перебувають у невідгідному становищі порівняно з чоловіками з точки зору їхньої здатності зберігати зайнятість²⁹.

Окремо варто зупинитись на забороні направлення у відрядження вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до трьох років, встановленій у статті 176 КЗпП України. Вважаємо, що така заборона негативно позначається на конкурентоздатності жінок. Тому норму про абсолютну заборону варто змінити нормою про направлення у відрядження вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до трьох років, лише з письмової згоди жінки.

Відповідно до статті 56 КЗпП України, на прохання вагітної жінки, жінки, яка має дитину віком до чотирнадцяти років або дитину з інва-

²⁷ TOMÁŠEK, M., ŠMEJKAL, V. та ін. Коментар до Договору про функціонування ЄС, Договору про ЄС та Хартії основоположних прав ЄС. Прага: Wolters Kluwer ČR, 2024. С. 1660.

²⁸ C-463/19 Syndicat CFTC, EU:C:2020:932. URL: <https://curia.europa.eu/juris/documents.jsf?num=C-463/19>.

²⁹ 184/83 Hofmann, EU:C:1984:273. URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-184/83>.

лідністю, зокрема таку, котра перебуває під її опікуванням, або здійснює догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку, роботодавець зобов'язаний встановлювати їй неповний робочий день або неповний робочий тиждень. Як бачимо, для чоловіків така можливість не передбачена, хоча ЄСПЛ неодноразово висловлював свою позицію проти такого упередження.

Водночас виключно позитивно можна оцінити внесені зміни до статті 51 КЗпП України³⁰, згідно з якими скорочена тривалість робочого часу може встановлюватися за рахунок власних коштів підприємств, установ, організацій для працівників, які мають дітей віком до чотирнадцяти років або дитину з інвалідністю, а також для одиноких матерів і батьків, які виховують дитину без батька (матері), зокрема в разі тривалого перебування матері в лікарняному закладі. Адже раніше право на скорочену тривалість робочого часу мали тільки жінки, нині ж воно поширено на всіх працівників незалежно від статі.

Також заслуговує схвалення доповнення у 2021 році КЗпП України статтею 60-2, у частині 12 якої знайшла закріплення норма такого змісту: «Вагітні жінки, працівники, які мають дитину віком до трьох років або здійснюють догляд за дитиною відповідно до медичного висновку до досягнення нею шестирічного віку, працівники, які мають двох або більше дітей віком до 15 років або дитину з інвалідністю, батьки особи з інвалідністю з дитинства підгрупи А І групи, а також особи, які взяли під опіку дитину або особу з інвалідністю з дитинства підгрупи А І групи, можуть працювати на умовах дистанційної роботи, якщо це можливо, зважаючи на виконувану роботу, та роботодавець має для цього відповідні ресурси та засоби»³¹.

До речі, материнство, згідно з Роз'ясненням до статті 33 ХОПЄС, включає в період від зачаття дитини до відлучення від грудного вигодовування. Однак у світлі рішення Суду ЄС 506/06 Мауг від 26 лютого 2008 року можна зробити висновок, що частина 2 статті 33 може також

³⁰ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення рівних можливостей матері та батька у догляді за дитиною: Закон України від 15.04.2021 року № 1401-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-20#Text>.

³¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання дистанційної, надомної роботи та роботи із застосуванням гнучкого режиму робочого часу: Закон України від 04.02.2021 року № 1213-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1213-20#Text>.

застосовуватися до жінки, яка проходить процедуру екстракорпорального запліднення, навіть якщо запліднені яйцеклітини ще не були перенесені до її матки. Суд ЄС постановив, що несприятливе ставлення до жінки у зв'язку з материнством (включаючи вагітність) є прямою дискримінацією за ознакою статі³².

Відповідно до частини 3 статті 184 КЗпП України, звільнення вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (до шести років – частина шоста статті 179), одиноких матерів за наявності дитини віком до чотирнадцяти років або дитини з інвалідністю з ініціативи роботодавця не допускається, крім випадків повної ліквідації підприємства, установи, організації, коли допускається звільнення з обов'язковим працевлаштуванням. На період працевлаштування за ними зберігається середня заробітна плата, але не більше трьох місяців з дня закінчення строкового трудового договору. Отже, роботодавець зобов'язаний працевлаштувати жінку на цьому ж або іншому підприємстві відповідно до її фаху. Розрив у часі між звільненням і працевлаштуванням не допускається.

Користуючись низькою обізнаністю жінок щодо своїх прав і механізму їхньої реалізації, для обходу вимог законодавства, які забороняють звільняти вагітних жінок (жінок із дітьми віком до трьох років), роботодавці пропонують жінкам іншу роботу із випробувальним терміном, після чого звільняють їх за результатами випробування. Так, в одній із справ судом було встановлено, що, враховуючи вагітність позивачки, а також повну ліквідацію підприємства, на якому вона працювала, на виконання вимог частини 3 статті 184 КЗпП позивачку було переведено для стажування на іншу посаду. Відповідно до висновку про результати стажування позивачка отримала незадовільну оцінку виконання індивідуального плану стажування, в результаті чого було зроблено висновок про те, що вона не відповідає вимогам обраної посади. Це стало підставою для припинення трудових відносин. Суд, розглядаючи цей спір, дійшов висновку, що «дії відповідача відповідають вимогам чинного законодавства, а тому жодним чином не порушували та не звужували прав позивачки» (реєстр/47984515)³³.

³² C-506/06 Mayr, EU:C:2008:119. URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-506/06>.

³³ Захист від гендерної дискримінації в судових рішеннях українських судів: звіт за результатами моніторингу/Підготовлено: Олена Уварова, Марія Ясеновська. Харків: ФОП Бровін О. В., 2016. С. 72-73.

Зі змісту частини 3 статті 184 КЗпП України не можна однозначно стверджувати, чи поширюються встановлені гарантії лише на працівниць, які працюють за основним місцем роботи, чи також на тих, які працюють за сумісництвом. Тобто, чи виникає у роботодавця обов'язок працевлаштувати вагітних жінок і жінок, які мають дітей, при ліквідації підприємства у разі, якщо вони працюють за сумісництвом. Враховуючи, що КЗпП України не містить норм, які б передбачали винятки з правил, визначених частиною 3 статті 184 КЗпП України, можна зробити висновок, що роботодавець зобов'язаний виконати обов'язок з працевлаштування як стосовно працівниць, які працюють за основним місцем роботи, так і працівниць, які працюють за сумісництвом, незалежно від наявності у них іншого місця роботи.

С. В. Венедіктов слушно звертає увагу на те, що за радянських часів зазначена норма мала достатньо велике практичне значення а ргіогі. Адже в цей період роль єдиного та узагальнюючого роботодавця виконувала виключно держава, а тому здійснення працевлаштування працівниці в іншому, державному, суб'єкті господарювання не викликало жодних складнощів. У свою чергу, в умовах сьогодення реалізація цієї норми юридичними особами приватного права, яких на цей час слід назвати основними роботодавцями в Україні, є просто неможливою. Крім того, закріплення в КЗпП таких патерналістських норм у цілому може створювати для жінок негативні наслідки на ринку праці, роблячи їх менш запитуваними порівняно з працівниками-чоловіками. Адже роботодавець природно буде більш зацікавленим в укладенні трудового договору з тією особою, яка наділена меншим спектром гарантій у сфері реалізації права на працю, ніж з тією, що покладатиме на нього додаткові трудовправові обов'язки³⁴.

Відповідно до частини 3 статті 184 КЗпП України, обов'язкове працевлаштування зазначених жінок здійснюється також у випадках їхнього звільнення після закінчення строкового трудового договору. Мінсоцполітики України у листі від 15.04.2011 року роз'яснило, що в разі, якщо жінка відмовляється від працевлаштування за фахом без поважних причин, то вона може бути звільнена на підставі пункту 2 статті 36 КЗпП України, навіть якщо після закінчення строку трудового договору минув певний час. Вважати при цьому трудовий договір продовженим на невизначений строк, що виключало б застосування пункту 2 статті 36

³⁴ Венедіктов С. В. Трудове право Сполучених Штатів Америки: монографія. Київ: Ніка-Центр, 2018. С. 135-136.

КЗпП України, неможливо, оскільки після закінчення строку трудового договору мала місце вимога припинення трудового договору (стаття 39 КЗпП України)³⁵.

Заборону на звільнення з ініціативи роботодавця вагітних жінок з будь-яких підстав, за винятком випадків ліквідації підприємства, установи, організації, не можна розглядати як невідповідне обмеження прав роботодавців, оскільки ця норма – трудова пільга, спрямована на забезпечення підтримки материнства та дитинства. В українському законодавстві закріплена однозначна заборона з будь-якої з підстав. За законодавством Великої Британії є можливість звільнити вагітну працівницю, якщо причина звільнення не пов'язана з фактом вагітності, хворобою, пов'язаною з вагітністю; необхідністю надання відпустки за вагітністю та пологами; статтю. Звільнити можна з таких підстав, як грубе порушення працівницею трудових обов'язків (крадіжка, фізичне насильство, груба недбалість, серйозна непоко́ра) або тривала низька продуктивність. У вагітної жінки при цьому є гарантоване право на отримання у письмовому вигляді причин її звільнення. Взагалі головне правило, яким керуються у Великій Британії при розірванні трудового договору з ініціативи роботодавця, – припинення трудових правовідносин не відбується доти, доки про це не було поінформовано працівника. Обґрунтування звільнення повинне бути надане працівникові впродовж 14 днів після його запиту. Воно надається в обов'язковому порядку у випадку звільнення вагітної жінки або жінки після пологів, якщо таке звільнення обумовлює припинення материнської відпустки³⁶. У випадку спору про причину звільнення роботодавець зобов'язаний довести, що його мотиви не пов'язані з вагітністю жінки.

У Великій Британії встановлено також обов'язок вагітної жінки повідомити про факт вагітності роботодавця не пізніше ніж за 15 тижнів до початку тижня, впродовж якого повинні бути пологи. За неможливості виконання вказаного обов'язку (наприклад, у зв'язку з непоінформованістю про факт вагітності) жінка повинна повідомити роботодавця, щойно це стане відомо.

³⁵ Щодо звільнення жінок, зазначених у частині третій ст. 184 КЗпП України, у зв'язку із закінченням строку трудового договору: лист Міністерства соціальної політики України від 15.04.2011 року № 3961/0/14-11/10. *Дебет-Кредит*. 2011. № 37. Ст. 12.

³⁶ Венедіктов С. Правове регулювання праці у Великобританії: прогресивний досвід і перспективи для України. Київ: Ніка-Центр, 2017. С. 139.

Українське законодавство не встановлює аналогічного обов'язку вагітної жінки повідомляти роботодавця про факт вагітності. Тому доводи роботодавців про непередбачення працівницею роботодавця про настання вагітності не визнаються судовою практикою обґрунтованими. На думку судів, норма КЗпП не ставить можливість звільнення вагітної жінки в залежність від того, чи був поставлений роботодавець до відома про її вагітність і чи повідомила вона його про це. Правове значення надається лише самому факту вагітності на день звільнення жінки з ініціативи роботодавця.

До речі, за визначенням, закріпленим у пункті (а) статті 2 Директиви Ради 92/85/ЄЕС від 19 жовтня 1992 року про вжиття заходів з поліпшення безпеки та охорони здоров'я на виробництві вагітних працівниць, працівниць, які нещодавно народили або годують, вагітною вважається працівниця, яка повідомила свого роботодавця про свій стан у порядку, передбаченому національним законодавством і/або національною практикою³⁷. Але навіть якщо пункт (а) статті 2 Директиви 92/85 відносить до сфери регулювання національного законодавства і/або національної практики вирішення питання щодо процедури, за якою працівниця має повідомити роботодавця про стан вагітності, слід виходити з того, що процедурні вимоги не можуть переважити сутність спеціального захисту, передбаченого статтею 10 Директиви, якою встановлено заборону на звільнення вагітних жінок, жінок, які нещодавно народили й годують, крім виняткових випадків з причин, не пов'язаних із вагітністю працівниці. Якщо, не маючи формального повідомлення від працівниці, роботодавець дізнається про її вагітність, на нього поширюються вимоги статті 2 Директиви 92/85. В силу принципу недискримінації і, зокрема, відповідно до положень Директиви 76/207³⁸, захист від звільнення має бути наданий жінкам не тільки під час відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами, а й упродовж всієї вагітності. У Рішенні Суду ЄС від 11 листопада 2010 року у справі C-232/09 вказано, що звільнення, яке має

³⁷ Директива Ради 92/85/ЄЕС від 19 жовтня 1992 р. про вжиття заходів з поліпшення безпеки та охорони здоров'я на виробництві вагітних працівниць, працівниць, які нещодавно народили або годують (десята індивідуальна Директива у значенні статті 16 (1) Директиви 89/391/ЄЕС). *Офіційний вісник ЄС*, L 348, 28 листопада 1992 р., с. 1-7.

³⁸ Директива Ради 76/207/ЄЕС від 9 лютого 1976 року про імплементацію принципу однакового ставлення до чоловіків та жінок стосовно доступу до зайнятості, професійно-технічного навчання і підвищення та умов праці. *Офіційний вісник ЄС*, L 39, 14.02.1976, с. 40.

місце в зазначені періоди, зачіпає лише жінок, а тому являє пряму дискримінацію за ознакою статі. Саме у зв'язку зі шкідливими наслідками, ризик яких тягне за собою звільнення, для фізичного та психічного стану вагітної жінки або жінки, яка нещодавно народила або годує грудьми, включаючи серйозний ризик того, що вагітна жінка добровільно може перервати вагітність, стаття 10 Директиви 92/85 передбачає особливий захист жінок, забороняючи звільнення з початку вагітності і до завершення відпустки в зв'язку з вагітністю та пологами³⁹.

В. Р. Шишлюк, дослідивши проблеми припинення трудового договору за законодавством України і Польщі, зазначала, що відповідно до § 1 статті 185 ТК Польщі, жінка, яка бажає скористатися гарантіями, передбаченими для вагітних жінок у сфері зайнятості, повинна подати роботодавцю медичну довідку, яка підтверджує її стан⁴⁰. Медична довідка, яка підтверджує вагітність працівниці, не повинна відповідати будь-яким конкретним формальним вимогам, крім тих, що така довідка повинна бути видана та засвідчена медичним закладом⁴¹.

Трудові договори, укладені на визначений строк, на час виконання певної роботи і впродовж випробувального терміну, що перевищує один місяць, зазвичай не можуть бути розірвані після третього місяця вагітності та до народження дитини. Впродовж періоду до народження дитини працівниця користується захистом від звільнення. У день народження дитини такий трудовий договір може бути розірвано (§ 3 статті 177 ТК Польщі). Для розрахунку третього місяця вагітності застосовуються положення статті 112 ЦК Польщі. Зокрема закінчення третього місяця вагітності відбувається після закінчення трьох календарних місяців, які включають три 4-тижневі або три 28-денні періоди вагітності⁴².

Законодавство Польщі передбачає випадки, коли вагітна жінка позбавляється гарантій щодо припинення трудового договору. Такими випадками є:

³⁹ Судове вирішення справ у спорах, пов'язаних із гендерною дискримінацією: збірка кращих практик/Упорядники: Олена Уварова, Марія Ясеновська. Харків: ФОП Бровін О. В., 2016. С. 36-37.

⁴⁰ Шишлюк В. Р. Припинення трудового договору за законодавством України і Польщі: монографія. Одеса, 2018. С. 204.

⁴¹ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 09.09.1977 I PRN 115/77. *Orzecznictwo Sądu Najwyższego Izba Cywilna*. 1978. № 10. Poz. 177.

⁴² Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 05.12.2002 I PK 33/0. *Orzecznictwo Sądu Najwyższego Zbiór Urzędowy Izba Pracy, Ubezpieczeń Społecznych i Spraw Publicznych*. 2004. № 12. Poz. 204.

1) наявність обставин, зазначених у статті 52 ТК Польщі, коли припинення трудового договору відбувається внаслідок винних дій працівниці;

2) у разі банкрутства або ліквідації роботодавця (§ 4 статті 177 ТК Польщі);

3) у випадках укладення трудового договору на випробувальний термін, що не перевищує один місяць.

У наведених випадках роботодавець має право розірвати трудовий договір з вагітною жінкою з власної ініціативи без застосування наданих законом гарантій.

У рішенні Верховного Суду Польщі від 03.02.1993 року зазначається, що заборона припинення трудового договору в період вагітності працівниці поширюється також на випадок припинення трудового договору з ініціативи працівника з попереднім повідомленням. Тобто, якщо працівниця на момент повідомлення роботодавця про намір припинення трудового договору не була вагітною, а в період дії терміну повідомлення завагітніла, трудовий договір не може бути припинено⁴³. У цьому випадку для скасування повідомлення про припинення трудового договору вирішальне значення має факт вагітності працівниці на день звільнення, який підтверджено медичною довідкою.

У рішенні від 29.03.2001 року Верховний Суд Польщі також вказав, що працівниця, яка спочатку не заперечувала проти припинення дії трудового договору, може вимагати поновлення на роботі, якщо після припинення трудового договору виявилося, що вагітність настала в період трудових відносин, зокрема в період повідомлення про припинення трудового договору, але такі обставини не були відомі працівниці до моменту припинення трудового договору⁴⁴.

Такий порядок припинення трудового договору з вагітними жінками аналогічно поширюється і на випадок, коли працівниця була вагітною на момент подання пропозиції про припинення трудового договору за угодою сторін, і завагітніла після цієї дати. У цьому випадку трудовий договір також не може бути припинено.

В іншому рішенні від 19.03.2002 року Верховний Суд Польщі вказав на наслідки припинення трудового договору за угодою сторін у випад-

⁴³ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 03.02.1993, I PZP 72/92. *Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Pracy*. 1994. № 21. Poz. 104.

⁴⁴ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 29.03.2001, I PKN 330/00. *Orzecznictwo Sądu Najwyższego Izba Administracyjna, Pracy i Ubezpieczeń Społecznych*. 2003. № 1. Poz. 11.

ку, коли факт вагітності не був відомий на час припинення трудового договору за цією підставою. Суд звернув увагу, що якщо роботодавець не бажає поновлювати на попередній роботі працівницю, з якою було припинено трудовий договір за угодою сторін, він повинен довести, що працівниці на момент надання згоди на припинення трудового договору було відомо про вагітність. Такі обставини суд може підтвердити, змусивши жінку вказати лікарів (медичний заклад), які надавали їй медичні послуги в період вагітності. Після цього суд звертається до вказаних осіб (медичного закладу) з проханням надати медичні записи пацієнтки. Якщо судом буде встановлено, що на момент надання згоди на припинення трудового договору за угодою сторін працівниця знала, що вона очікувала дитину, її згода на припинення трудового договору вважається дійсною, а підстави для поновлення на попередній роботі відсутні⁴⁵.

Цікавою є справа про припинення трудового договору за угодою сторін з вагітною жінкою в українській судовій практиці. Так, Касаційним цивільним судом 1 вересня 2021 року було розглянуто справу № 202/3682/18 за позовом ОСОБА_1 до ТОВ «Кіровоградпостач»⁴⁶. Позивачка працювала в ТОВ «Кіровоградпостач» на посаді менеджера зі збуту. 21 травня 2018 року її було звільнено із займаної посади згідно з пунктом 1 частини 1 статті 36 КЗпП України, за угодою сторін. Вважаючи звільнення незаконним, позивачка звернулася до суду і просила скасувати наказ про звільнення, поновити її на роботі та стягнути середній заробіток за час вимушеного прогулу.

Суди першої та апеляційної інстанцій відмовили у задоволенні позову.

Ухвалюючи судові рішення, касаційний суд обґрунтовував його, зокрема тим, що однією з підстав припинення трудового договору є угода сторін (пункт 1 статті 36 КЗпП України). У разі домовленості між працівником і роботодавцем про припинення трудового договору за пунктом 1 статті 36 КЗпП України (за угодою сторін) договір припиняється в строк, визначений сторонами. Анулювати таку домовленість можна лише за взаємною згодою про це роботодавця і працівника.

Положеннями КЗпП України для роботодавця не передбачено обов'язку прийняти відкликання працівником своєї заяви про звільнення, якщо була досягнута домовленість про звільнення за угодою сторін.

⁴⁵ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 19.03.2002, I PKN 156/01. *Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Pracy*. 2004. № 5. Poz. 78.

⁴⁶ Постанова КЦС ВС від 01 вересня 2021 року у справі № 202/3682/18. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_31_08_2021_roku_u_spravi_202_3682_18/.

Пунктом 8 постанови Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06 листопада 1992 року «Про практику розгляду судами трудових спорів» судам роз'яснено, що за домовленості між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом про припинення трудового договору за пунктом 1 статті 36 КЗпП України (за згодою сторін) договір припиняється в строк, визначений сторонами.

Анулювання такої домовленості може мати місце лише за взаємної згоди про це роботодавця та працівника. Про необхідність наявності взаємної згоди роботодавця та працівника щодо анулювання домовленості про припинення трудового договору за пунктом 1 частини першої статті 36 КЗпП України також зазначено в постанові Верховного Суду України від 26 жовтня 2016 року в справі № 61-269цс16.

Аналогічних правових висновків дійшов Верховний Суд у постановях від 22 квітня 2019 року в справі № 759/11508/16-ц (провадження № 61-14807св18), від 27 травня 2020 року в справі № 404/6236/19 (провадження № 61-21869св19), від 31 серпня 2020 року в справі № 359/5905/18 (провадження № 61-22851св19).

Суд першої інстанції, з висновками якого погодився й суд апеляційної інстанції, установивши, що написавши власноручно заяву про звільнення з 21 травня 2018 року за угодою сторін, позивачка виявила своє бажання щодо її звільнення за угодою сторін на підставі пункту 1 статті 36 КЗпП України, тобто домовленості про звільнення за угодою сторін було досягнуто, а анулювання такої домовленості може мати місце лише за взаємної згоди про це роботодавця та працівника, однак такої згоди відповідач не надав, дійшов правильного висновку про відсутність правових підстав для задоволення позовних вимог, оскільки звільнення позивачки проведено з дотриманням вимог КЗпП України.

Враховуючи те, що судами попередніх інстанцій не встановлено взаємної згоди сторін як роботодавця, так і працівника на скасування угоди про звільнення, колегія суддів суду касаційної інстанції погоджується з тим, що звільнення з роботи за угодою сторін відбулося з дотриманням норм трудового законодавства. Трудове законодавство України містить цілий комплекс правових норм, які спрямовані на забезпечення прав жінок у сфері праці, метою яких є недопущення їхніх обмежень у зв'язку з необхідністю поєднувати виконання певної трудової функції з материнством.

Відповідно до частини 3 статті 184 КЗпП України, звільнення вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (до шести років –

частина 6 статті 179), одиноких матерів за наявності дитини віком до чотирнадцяти років або дитини з інвалідністю з ініціативи роботодавця не допускається, крім випадків повної ліквідації підприємства, установи, організації, коли допускається звільнення з обов'язковим працевлаштуванням. Обов'язкове працевлаштування зазначених жінок здійснюється також у випадках їхнього звільнення після закінчення строкового трудового договору. На період працевлаштування за ними зберігається середня заробітна плата, але не більше трьох місяців з дня закінчення строкового трудового договору.

Указана норма встановлює пряму заборону на розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця, проте така норма унеможлиблює припинення трудових відносин із зазначеною категорією працівників взагалі. Підстави для розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця визначені статтею 40 КЗпП України, а додаткові підстави розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця з окремими категоріями працівників за певних умов – статтею 41 КЗпП України. Отже, гарантії, передбачені законодавством щодо заборони звільнення вагітних жінок, не можуть бути поширені на випадки припинення трудового договору відповідно до пункту 1 статті 36 КЗпП України. Оскільки між працівником та роботодавцем є угода про розірвання трудових відносин, законом не допускається одностороння відмова працівника від досягнутої домовленості. Таким чином, звільнення позивачки відповідно до норм чинного законодавства з дотриманням процедури звільнення свідчить про відсутність підстав для поновлення на роботі.

За таких обставин колегія суддів погоджується з висновками судів першої та апеляційної інстанцій щодо відмови в задоволенні позову.

Враховуючи наведене, встановивши відсутність підстав для скасування оскаржуваних судових рішень, колегія суддів вважає, що касаційна скарга підлягає залишенню без задоволення, а оскаржувані судові рішення – без змін.

Національне трудове законодавство містить широкий спектр гарантій для захисту вагітних жінок, зокрема від звільнення, про що йшлося вище. Однак законодавство не містить такої спеціальної гарантії для вагітної жінки, як відкликання заяви про звільнення у разі припинення трудового договору за угодою сторін. Верховний Суд не може сформулювати правовий висновок і фактично створити нову, таку, що раніше не існувала, спеціальну гарантію для вагітних жінок, оскільки їхній правовий статус є врегульованим на високому рівні.

Гарантії, передбачені законодавством щодо заборони звільнення вагітних жінок, не поширюються на випадки припинення трудового договору відповідно до пункту 1 статті 36 КЗпП України, оскільки вказана підстава не є звільненням з ініціативи роботодавця в розумінні частини 3 статті 184 КЗпП України.

На відміну від українського законодавства, заборона припинення трудового договору з вагітною жінкою роботодавцем, зокрема під час відпустки за вагітністю та пологами, не поширюється на випадок припинення трудового договору з підстав, зазначених у статті 63 та статті 66 ТК Польщі (у випадку смерті роботодавця або арешту працівників). Таким чином, відповідно до зазначених положень, якщо трудовий договір припиняється під час вагітності працівниці, на роботодавця не покладається обов'язок щодо його продовження до закінчення періоду вагітності або відпустки за вагітністю та пологами. Також положення статей 41-1, 177 ТК Польщі щодо заборони припинення трудового договору з вагітними жінками не поширюються на випадок ліквідації або банкрутства роботодавця.

Слід зазначити, що хоча у трудовому законодавстві Польщі (стаття 177 ТК Польщі), порівняно із законодавством України, повніше регулюються процедурні питання, пов'язані з припиненням трудового договору з вагітними жінками і жінками, які мають дітей (§ 1 статті 185 ТК Польщі), однак КЗпП України все ж передбачає вищий рівень гарантованості трудових прав цієї категорії працівників. Це проявляється насамперед у тому, що законодавство України передбачає єдиний виняток з правила про заборону звільнення вагітних жінок і жінок, які мають дітей, – ліквідацію підприємства та забороняє проведення звільнення навіть у випадку винних дій працівниці. До того ж гарантії, передбачені КЗпП України, поширюються однаковою мірою на всіх працівниць, незалежно від виду трудового договору.

У 2016 році Олена Уварова та Марія Ясеновська підготували узагальнений огляд підсумків аналізу судових рішень щодо дотримання в них стандартів гендерної рівності та ефективності захисту від дискримінації за ознакою статі, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності тощо⁴⁷. Так-от цікавим прикладом того, як суд, не посилаючись на принцип рівності, дискримінацію за ознакою статі, міжнародні стандарти прав лю-

⁴⁷ Захист від гендерної дискримінації в судових рішеннях українських судів: звіт за результатами моніторингу/Підготовлено: Олена Уварова, Марія Ясеновська. Харків: ФОП Бровін О. В., 2016. 182 с.

дини в цій сфері, тим не менше, правильно вирішив справу по суті, автори наводять таку справу. Чоловіком було подано позов про поновлення на роботі у зв'язку з тим, що його було звільнено в період перебування у відпустці з догляду за дитиною до трьох років. У судовому рішенні вказано: «...як вбачається з матеріалів справи, наказом «Про надання соціальної відпустки ОСОБА_1» від 26.09.2014 № 598/к позивачу була надана відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку. Суд вважає безпідставними доводи відповідачів, що гарантії, закріплені в ч. 3 ст. 184 КЗпП України, не розповсюджуються на позивача, оскільки стосуються лише жінок, з огляду на наступне. Переважною кількістю працівників, які перебувають у відпустці з догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку у сучасному суспільстві, є жінки, тоді як знаходження чоловіка у вказаній соціальній відпустці є майже винятком. Приписами ст. 184 КЗпП окремо не врегульовані аналогічні правовідносини стосовно звільнення чоловіків, які мають дітей віком до трьох років. Втім ст. 18 Закону України «Про відпустки» (в редакції, чинній на час розгляду справи) передбачено, що після закінчення відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами за бажанням жінки їй надається відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку. Ця відпустка може бути використана повністю або частинами також батьком дитини, бабою, дідом чи іншими родичами, які фактично доглядають за дитиною, або особою, яка усиновила чи взяла під опіку дитину, та одним із прийомних батьків. Отже, сам факт надання відповідачем позивачу відпустки з догляду за дитиною свідчить про суперечливість та невідповідність вказаним вище законодавчим нормам його тверджень щодо нерозповсюдження норми ст. 184 КЗпП на позивача» (реєстр/49988505).

Автори наголошують, що суд правильно вирішив справу, надавши трудовим правам чоловіка, який перебуває у відпустці з догляду за дитиною, захист, аналогічний тому, який би в такій самій ситуації отримала жінка. Відмінне ставлення у даному разі було б зумовлено лише статтю працівника і не могло б бути належним чином обґрунтовано. В той же час відсутність посилань на спеціальне антидискримінаційне законодавство, на відповідні положення міжнародних документів, відсутність вказівки на те, що у цьому разі з боку роботодавця мала місце дискримінація, послаблює рішення в частині його обґрунтування⁴⁸.

⁴⁸ Op. cit. С. 71.

Водночас щодо відпустки для догляду за дитиною до трьох років довгий час спостерігалися яскраво виражені гендерні диспропорції. Прикладом є дослідження Ганни Герасименко «Гендерна рівність та відповідь на домашнє насильство в приватному секторі: заклик до дій», в якому розглядаються питання рівного ставлення до жінок і чоловіків, які працюють у компаніях в Україні, зокрема стосовно можливостей поєднання професійних і батьківських обов'язків. На підставі опитування чоловіків і жінок, офісних співробітників і співробітниць авторка констатує, що цією можливістю скористалися три чверті всіх опитаних, які мали дітей, однак абсолютну більшість із них становили жінки (95%). Значні відмінності спостерігалися й у тривалості такої відпустки: якщо жінки здебільшого повною мірою користувалися тими можливостями, які надає законодавство (3 роки), то чоловіки перебували в такій відпустці не більше 3 місяців⁴⁹.

Водночас з 2022 року Верховний Суд у своїх судових рішеннях почав вказувати, що національне та міжнародне законодавство визначає рівність прав і обов'язків обох батьків щодо виховання й утримання дитини, звертаючи увагу на резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи – № 1921 «Гендерна рівність, поєднання особистого та трудового життя, спільне виконання обов'язків», ухвалену 25 січня 2013 року, та № 2079 «Рівність і спільна батьківська відповідальність: роль батька» від 2 жовтня 2015 року.

До речі, в проєкті Трудового кодексу України, підготовленому Міністерством економіки України, № 4706-02/2838-03 (далі – Проєкт ТК) та поданому для обговорення зацікавленим сторонам на початку 2024 року, вік дитини, наявність якої надає право на заборону звільнення цієї категорії працівників, зменшено до півтора року й таке право надане не лише жінкам, а й чоловікам. Так, у статті 74 Проєкту ТК «Гарантії працівникам при розірванні трудового договору з ініціативи роботодавця» передбачено, що забороняється розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця з вагітними жінками, жінками, які перебувають у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами та з жінкою, чоловіком, іншим законним представником дитини, які мають дітей віком до півтора року,

⁴⁹ Гендерна рівність та відповідь на домашнє насильство в приватному секторі в Україні: заклик до дій. С. 49. [https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/%D0%93%D0%95%D0%9D%D0%94%D0%95%D0%A0%D0%9D%D0%90%20%D0%A0%D0%86%D0%92%D0%9D%D0%86%D0%A1%D0%A2%D0%AC%20%20\(1\).pdf](https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/%D0%93%D0%95%D0%9D%D0%94%D0%95%D0%A0%D0%9D%D0%90%20%D0%A0%D0%86%D0%92%D0%9D%D0%86%D0%A1%D0%A2%D0%AC%20%20(1).pdf).

крім випадків ліквідації юридичної особи – роботодавця, припинення фізичною особою виконання функцій роботодавця. Тобто, передбачено надання такої гарантії як жінці, так і чоловіку за наявності дитини віком до півтора року⁵⁰. Це прогресивна норма в контексті забезпечення рівних прав чоловіків і жінок у період догляду за дитиною.

Водночас хоча в цитованій вище частині 2 статті 33 ХОПЄС йдеться про право «кожного», вона фактично застосовується до жінок (незалежно від їхньої національності). Тобто, право на захист від звільнення з підстав, пов'язаних з батьківством, не гарантується ХОПЄС. Однак акти вторинного права також захищають батьків (чоловіків) від звільнення з причин догляду за дитиною (Директива 2019/1158).

Реалізація принципу юридичної рівності здійснюється з урахуванням загальноновизнаної соціальної ролі жінки у продовженні роду, що зобов'язує державу встановлювати додаткові гарантії для жінок у сфері трудових відносин, спрямовані на охорону материнства. До того ж, згідно з міжнародними правовими актами, вжиття спеціальних заходів, спрямованих на охорону материнства, не вважається дискримінаційним.

Як зазначає О. В. Павліченко, одним із аспектів прояву відмінностей у соціальній захищеності чоловіків і жінок є надання жінкам підвищених порівняно з чоловіками гарантій захисту, обумовлених виконанням материнських функцій, завдань щодо народження та виховання дитини і питаннями, які виникають у разі вирішення сімейних спорів (залишення дитини у одного з подружжя, визначення розміру аліментів тощо)⁵¹.

Юридичні гарантії трудових прав жінок, які поєднують трудові обов'язки з виконанням репродуктивної функції, за законодавством України можна оцінити як досить високі. Загалом трудові гарантії для таких жінок закріплені у законодавствах майже всіх держав світу, проте їхня кількість і якість суттєво відрізняються. Наприклад, в Угорщині на законодавчому рівні закріплені додаткові гарантії для жінок щодо можливостей підвищувати свій професійний рівень шляхом навчання, навіть перебуваючи у соціальній відпустці з догляду за дитиною⁵². Така жінка

⁵⁰ Проект Трудового кодексу України. URL. https://ips.ligazakon.net/document/view/nt4655?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01.

⁵¹ Павліченко О. В. Доктрина соціального захисту жінок в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Київ, 2020. С. 16.

⁵² Грекова М. М. Сучасні тенденції міжнародно-правового регулювання праці жінок. *Форум права*. 2012. № 3. С. 139–145.

не тільки не втрачає свої професійні якості під час догляду за дитиною, але й має змогу підвищувати їхній рівень.

Заразом існує проблема надмірності наданих жінкам правових гарантій у сфері трудових відносин, а також їхньої обов'язковості. Адже КЗпП України встановлює певні заборони та обмеження при застосуванні праці жінок загалом. Наприклад, забороняється застосування праці жінок на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах, крім деяких підземних робіт (нефізичних робіт або робіт із санітарного та побутового обслуговування), а також залучення жінок до підймання та переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми. Не допускається також залучення жінок до робіт у нічний час, за винятком тих галузей економіки України, де це зумовлюється особливою необхідністю та дозволяється як тимчасовий захід. Не допускається залучення до робіт у нічний час, до надурочних робіт і робіт у вихідні дні і направлення у відрядження вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років.

А. А. Тісецька висловлює позицію стосовно доцільності надання окремим гарантіям диспозитивного характеру, зокрема нормам, які обмежують жінок у роботі в нічний час та наднормово або можливість поїздок у відрядження жінок-матерів. У даному випадку, на думку вченої, застосування гарантій або відмова від них може здійснюватися за заявницьким принципом, тобто жінка самостійно відповідно до своїх можливостей визначатиме доцільність їхнього застосування. В той же час питання обмежень жінок у праці в шкідливих умовах повинно залишатись імперативним⁵³.

Поділяємо таку позицію, вважаючи, що доцільно дозволити залучення цих категорій жінок до робіт у вихідний день, понаднормово або в нічний час виключно за їхньою письмовою згодою.

І. С. Сахарук переконує, що на практиці наявність значної кількості додаткових пільг та гарантій для жінок не завжди забезпечує для них рівність можливостей, а, навпаки, іноді стає причиною дискримінації. Тому в ХХІ ст. у багатьох країнах Заходу та частково в міжнародному праві спостерігається тенденція переходу від захисного до антидискримінаційного законодавства щодо жінок, тобто поступове скасування правових норм, які встановлюють спеціальну охорону праці жінок, за винятком охорони праці вагітних жінок та жінок-матерів. Так, Конвенція

⁵³ Тісецька А. А. Правове регулювання праці жінок за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. С. 5-6.

ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Європейська соціальна хартія (переглянута), Директива ЄС 76/207 тощо відображають принцип, згідно з яким обмеження роботи жінок у нічний час виправдані тільки у випадку материнства⁵⁴.

О. В. Пожарова, досліджуючи охорону материнства за трудовим законодавством України, також зазначала, що в Скандинавських країнах чинне законодавство характеризується майже повною відсутністю спеціальних норм з охорони праці жінок. Головний аргумент на користь скасування спеціального законодавства з охорони праці жінок у зарубіжних країнах – його негативний вплив на їхню зайнятість і принципова неприйнятність у цей час гендерної охорони праці, що розвиває у жінок почуття неповноцінності. Проте це не стосується охорони праці вагітних жінок і жінок-матерів⁵⁵.

Варто зауважити, що чоловічому репродуктивному здоров'ю і його погіршенню у зв'язку зі шкідливими умовами праці приділяється менше уваги, і загалом гендерна політика насамперед спрямована на вирішення «жіночих» питань у трудовій сфері. Заразом в Україні середня тривалість життя чоловіків на 12 років менша, ніж жінок, і на 15 років менша, ніж жінок в розвинених країнах (це за опублікованими статистичними даними). Проте ці дані є ще доволі оптимістичними. Чоловіки частіше зазнають трудового каліцтва та стають жертвами нещасних випадків. Вони гірше за жінок адаптуються до соціального життя в умовах наявних кризових явищ, після певних скорочень, втрати частини заробітної плати, досить сильною є загроза зловживання алкоголем, вживання наркотичних засобів, втрата репродуктивного здоров'я тощо⁵⁶. Тому реалізація принципу гендерної рівності вимагає однакової уваги до проблем становища як жінок, так і чоловіків, не допускаючи надання їм необґрунтованого пріоритету чи обмеження прав і свобод.

Окремої уваги заслуговує питання забезпечення рівних можливостей матері та батька у догляді за дитиною шляхом надання відпустки при

⁵⁴ Сахарук І. С. Забезпечення гендерної рівності як напрям реалізації концепції гідної праці в Україні. *Актуальні проблеми трудового законодавства, законодавства про державну службу та службу в правоохоронних органах*: матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 16 листопада 2018 р.); за заг. ред. К. Ю. Мельника. Харків, 2018. С. 204-205.

⁵⁵ Пожарова О. В. Охорона материнства за трудовим законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2014. С. 10.

⁵⁶ Оніщенко Н., Львова О., Макаренко Л. Правові аспекти гендерної політики в умовах подолання кризових явищ. *Вісн.* 2009. № 9. С. 22-24.

народженні дитини. Тривалий час така відпустка вважалася частиною відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами, і її отримувала жінка, яка виносила та народила дитину. Проте Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення рівних можливостей матері та батька у догляді за дитиною» від 15.02.2021 року № 1401-IX було доповнено КЗпП України статтею 77-3 «Відпустка при народженні дитини» і Закон України «Про відпустки», в статті 4 якого окремим видом соціальних відпусток було виділено відпустку при народженні дитини (стаття 19⁻¹ цього Закону)⁵⁷.

Варто погодитись із О. В. Гоц-Яковлевою, що «слід впроваджувати заходи, спрямовані на забезпечення рівних можливостей матері та батька у догляді за дитиною та поєднання професійної діяльності з сімейними обов'язками; на усунення законодавчих прогалин, які обмежують права чоловіка на відпустку для догляду за дитиною; на створення передумови для посилення ролі батька у процесі виховання дітей та розвитку відповідального батьківства. Адже чоловік, який добросовісно ставиться до власних сімейних обов'язків, до власного батьківства, теж потребує соціального захисту в частині надання соціальних гарантій (відпустка при народженні дитини, для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, у зв'язку з усиновленням дитини тощо), соціальної допомоги (для вирішення соціально-побутових питань, пов'язаних з народженням дитини, лікуванням та оздоровленням дітей)»⁵⁸.

Відповідно до частини 1 статті 4 Директиви (ЄС) 2019/1158 Європейського парламенту та Ради від 20 червня 2019 року про збалансованість службових та сімейних обов'язків для батьків і опікунів та скасування Директиви Ради 2010/18/ЄС, держави-члени вживають необхідних заходів для забезпечення того, щоб батьки або, якщо це визнається національним законодавством, еквівалентні другі батьки мали право на батьківську відпустку тривалістю 10 робочих днів, яку необхідно використати у зв'язку з народженням дитини працівника(-ці)⁵⁹.

Тому надзвичайно позитивним варто визнати внесення законодавцем відповідних змін до Закону України «Про відпустки» та доповнення його у 2021 році статтею 19-1 «Відпустка при народженні дитини», яка

⁵⁷ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-20#Text>.

⁵⁸ Гоц-Яковлева О. В. Гендерні аспекти соціального захисту осіб із сімейними обов'язками з числа працівників Національної поліції України. *Право. UA*. 2023. № 3. С. 164.

⁵⁹ URL: <https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2023/09/EU-2019-1158.pdf>.

в нинішній редакції встановлює, що «одноразова оплачувана відпустка при народженні дитини тривалістю до 14 календарних днів (без урахування святкових і неробочих днів) надається не пізніше трьох місяців з дня народження дитини таким працівникам: 1) чоловіку, дружина якого народила дитину; 2) батьку дитини, який не перебуває у зареєстрованому шлюбі з матір'ю дитини, за умови, що вони спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки, що підтверджується заявою матері дитини та свідоцтвом про народження дитини, в якому зазначена відповідна інформація про батька дитини...»⁶⁰

Виключно позитивними є й зміни щодо відпустки для догляду за дитиною. Адже за чинною редакцією статті 179 КЗпП України, як і статті 18 Закону України «Про відпустки», за бажанням матері або батька дитини одному з них надається відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку з виплатою за ці періоди допомоги відповідно до законодавства. Раніше, до внесення змін у 2021 році, основним суб'єктом такого права була жінка. І лише за умови надання довідки з місця роботи матері дитини, згідно зі встановленими законодавством вимогами, статтею 2 Закону України «Про відпустки» було гарантовано право батька дитини, поряд із бабою, дідом чи іншими родичами, які фактично доглядають за дитиною, на отримання відпустки визначеної тривалості із збереженням на її період місця роботи (посади), допомоги у випадках, передбачених цим Законом⁶¹.

Позитивні зміни торкнулися й права на додаткову відпустку працівникам, які мають дітей або повнолітню дитину з інвалідністю з дитинства підгрупи А І групи, передбаченого статтями 182-1 КЗпП України та 19 Закону України «Про відпустки». Раніше таке право було надано лише жінці, яка працює і має двох або більше дітей віком до 15 років, лише матері особи з інвалідністю, а зараз – одному з батьків, матері (батьку) особи з інвалідністю.

У статті 5 «Відпустка по догляду за дитиною» згаданої вище Директиви (ЄС) 2019/1158 закріплено: 1. Держави-члени вживають необхідних заходів для забезпечення того, щоб кожен(-на) працівник(-ця) мав(-ла) індивідуальне право на відпустку з догляду за дитиною тривалістю чотири

⁶⁰ Про відпустки: Закон України від 15.11.1996 року № 504/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

⁶¹ Про надання роз'яснень щодо соціальних відпусток: лист Міністерства соціальної політики України від 05.08.2016 року № 438/13/116-16. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v6-16739-16#Text>.

місяці, яку необхідно використати до того, як дитина досягне визначеного віку, до восьми років, який визначається кожною державою-членом або колективним договором. Цей вік визначається з метою забезпечення того, щоб кожен із батьків міг ефективно та на рівних умовах реалізувати своє право на відпустку з догляду за дитиною. 2. Держави-члени забезпечують, щоб два місяці відпустки з догляду за дитиною не могли бути передані.

Отже, за цією Директивою працівникам(-цям), які є батьками, гарантується мінімальна чотиримісячна відпустка з догляду за дитиною. До речі, тривалість відпустки з догляду за дитиною у державах ЄС є різною, але не менше чотирьох місяців. Зазвичай мінімальна оплачувана тривалість відпустки становить два місяці для кожного з батьків, які не передаються іншому, тобто чотири місяці в цілому (Бельгія, Греція – 4 міс., Ірландія, Італія – 6 міс.).

Переконані, що положення Директиви щодо використання кожним із батьків свого права на відпустку з догляду за дитиною знайдуть гідне закріплення в новому ТК України. Адже робоча група з підготовки пропозицій до проекту Трудового кодексу України пропонувала закріпити в статті «Відпустка для догляду за дитиною» норму такого змісту: «Оплачувана відпустка для догляду за дитиною надається на прохання матері та/або батька дитини загальною тривалістю чотири місяці. Кожен із батьків має право використати половину такої відпустки в будь-який час до досягнення дитиною восьмирічного віку».

Таким чином, варто констатувати, що Україна на рівні чинного законодавства доволі якісно виконує свої зобов'язання у площині забезпечення гендерної рівності та недискримінації за гендерною ознакою.

Водночас серед практичних недоліків, прогалин і проблем соціального захисту жінок в Україні О. В. Павліченко виділяє, зокрема використання неактуальних методів забезпечення рівності, тобто методів, що не відповідають ринковим умовам і стають перешкодою для працевлаштування жінок, а також збільшують кількість соціальних ризиків (чинне законодавство не містить заохочень для чоловіків щодо участі в сімейному житті, із урахуванням покладання на роботодавців обов'язку щодо соціального забезпечення жінки після настання соціального ризику роботодавцям економічно не вигідно працевлаштовувати жінок, відсутність норм, що визначають чіткий розподіл жінок та чоловіків на різних посадах, встановлюють їхнє право на рівну оплату праці, охорону праці та підвищення кваліфікації і на посаді)⁶².

⁶² Павліченко О. В. *Op. cit.* С. 29.

Незважаючи на те, що в українському законодавстві передбачені трудові пільги, орієнтовані на захист материнства, фактично ці пільги реалізуються за рахунок роботодавця. Тому вірогідність реалізації можливих витрат роботодавця, пов'язаних із виконанням сімейних обов'язків жінок-працівниць, стає потужним фактором зниження попиту на цю категорію працівників і, як наслідок, результатом здешевлення жіночої робочої сили.

Роботодавці вказують на низьку ресурсовіддачу жінок-працівниць, зумовлену недостатньою залученістю до трудової діяльності з причини поєднання соціальних ролей матері і працівниці.

А. А. Тісецькою здійснено класифікацію проблем правового регулювання праці жінок за критерієм характеру прояву дискримінації: 1) позитивно-дискримінаційні проблеми, які пов'язані з наявністю у жінок більшого кола прав та гарантій у порівнянні із чоловіками, наданих їм у зв'язку з фізіологічними особливостями задля забезпечення рівності між статями. До даної групи віднесено проблеми надмірності наданих жінкам правових гарантій у сфері трудових відносин, а також обов'язковість наданих гарантій; 2) негативно-дискримінаційні проблеми, що пов'язані з проявами необґрунтованого, свавільного й упередженого ставлення до жінок, що призводить до порушення їхніх прав. Дану групу становлять проблема недооцінення жіночої праці та відсутності еквівалентної оплати у порівнянні із чоловіками, а також проблема відсутності впровадженої міри відповідальності за дискримінаційні дії⁶³.

У Рішенні Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок у справі Р. К. Б. проти Туреччини від 24 лютого 2012 року зазначалося, що за винятком біологічних причин або причин, пов'язаних із характером роботи, роботодавець не повинен піддавати жодній прямій або непрямій дискримінації будь-якого працівника при укладенні трудового договору, визначенні його умов, дотриманні його положень і припиненні його дії через стать працівника або через вагітність та пологи. Застосування різних ставок оплати на аналогічних роботах або за працю рівної цінності не дозволяється. Застосування особливих захисних положень через стать працівника не повинно слугувати підставою для виплати йому/їй нижчої зарплати⁶⁴.

⁶³ Тісецька А. А. *Op. cit.* С. 4.

⁶⁴ Судове вирішення справ у спорах, пов'язаних із гендерною дискримінацією: збірка кращих практик/Упорядники: Олена Уварова, Марія Ясеновська. Харків: ФОП Бровін О. В., 2016. С. 25.

У цьому ж рішенні Комітет підкреслив, що для повної реалізації Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 7 вересня 2000 року необхідно, щоб держави-учасниці не тільки вживали заходів щодо ліквідації прямої та непрямой дискримінації і реального поліпшення становища жінок, а й змінювали та трансформували гендерні стереотипи та ліквідували помилкові гендерні стереотипні уявлення, які є глибинною причиною і наслідком дискримінації по відношенню до жінок. І хоча правові позиції, висловлені Комітетом ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок в його рішеннях, не мають для України обов'язкової юридичної сили і носять суто рекомендаційний характер, вони мають враховуватися правозастосувачами.

Трудове право покликає реагувати на зміни, пов'язані з процесом цифровізації ринку праці, що викликає появу нових професій та нових типів комунікацій і водночас загострює проблему гендерного розриву⁶⁵. В Стратегії ЄС з гендерної рівності на 2020–2025 рр., затвердженій Європейською комісією 5 березня 2020 року, визначена необхідність набуття навичок у сфері інформаційних технологій особами жіночої статі задля майбутнього в умовах формування цифрового суспільства⁶⁶. Це документ, яким керується Європейський Союз у формуванні гендерної політики. Одним із напрямів дій такого документа є процвітання в гендерно рівній економіці. Це означає, що політика згуртованості ЄС підтримує підприємництво жінок, їхню (ре)інтеграцію на ринку праці та гендерну рівність у конкретних, стереотипно традиційних чоловічих галузях. Також планується, що цілеспрямовані заходи, які сприятимуть участі жінок в інноваціях, будуть розроблені для усунення гендерного розриву в оплаті праці та пенсіях⁶⁷.

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що в основі змісту рівності чоловіків і жінок повинна лежати не абсолютна рівність їхніх прав і обов'язків чи, тим паче, пріоритет жінок як найменш захищених членів суспільства, які виконують важливу репродуктивну функцію, а комплексний підхід, який враховує психофізичні особливості як чоловіків, так і

⁶⁵ Вишневецька С. Забезпечення рівності прав і можливостей працівників в умовах цифровізації. *Соціально-трудові права і виклики цифровізації*: монографія/кол. авт.; за ред. Я. В. Сімутиної, М. М. Шумила. Київ: Ніка-Центр, 2023. С. 45-77.

⁶⁶ A Union of Equality: Gender Equality Strategy 2020–2025. COM (2020) 152 final / European Commission. Brussels, 2020. 20 p.

⁶⁷ Коментар Аналітичного центру Юрфем. URL: <https://jurfem.com.ua/oglyad-rishen-yespl/>.

жінок, специфіку правового становища осіб із сімейними обов'язками (без статевої стратифікації), а також інші об'єктивні обставини. Тому не варто в рамках галузі трудового права вирішувати питання підвищення соціального захисту жінок, хоча це теж галузь соціального спрямування. Підвищений соціальний захист може бути збережений за вагітними жінками. Проте навіть щодо цієї категорії варто зауважити, що заборона залучення до роботи в нічний час вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до трьох років (пункт 1 частини 1 статті 55 КЗпП України), обмеження праці жінок на роботах у нічний час (стаття 175 КЗпП України) та заборона залучення вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до трьох років, до нічних, надурочних робіт, робіт у вихідні дні і направлення їх у відрядження (стаття 176 КЗпП України) є дискримінаційними, такими, що обмежують право жінок на працю, яку вони вільно обирають, доступ до певних видів робіт, тим самим порушуючи конституційні та міжнародно-правові гарантії рівності жінок і чоловіків. Тому як для жінок, так і для чоловіків підхід законодавця має ґрунтуватися виключно на ділових якостях працівника, тобто сукупності професійно-кваліфікаційних і особистісних якостей, необхідних для належного виконання працівником визначеної у трудовому договорі трудової функції.

Отже, жінки і чоловіки в Україні повинні мати рівні права та можливості у сфері трудових відносин. Задля підвищення конкурентоспроможності жінок, що пов'язана з професійною сегregaцією за ознакою статі, розривом в оплаті праці жінок і чоловіків, необхідно забезпечити комплексність і узгодженість трудового законодавства України, зокрема щодо подолання нерівності у розподілі сімейних обов'язків працівників.

Розділ 2.3.

ГЕНДЕРНА ДЕЗІНФОРМАЦІЯ ЯК ІНФОРМАЦІЙНИЙ ІНСТРУМЕНТ РФ У ВІЙНІ ПРОТИ УКРАЇНИ

Лук'янченко Євгенія Володимирівна,
аспірантка 4 курсу,

Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3586-1228>

Російська федерація є світовим лідером у використанні дезінформації для впливу на суспільство. Саме рф відповідальна за 62% втручань у внутрішні справи інших держав. Європейська служба зовнішньої діяльності у своєму першому в історії звіті про маніпулювання іноземною інформацією та загрози втручання, опублікованому в лютому 2023 року, на основі загальнодоступних даних дійшла висновку, що російські методи дезінформації стають дедалі досконалішими. Росія використовує своїх акторів в організаціях, яким довіряють, ЗМІ та окремих осіб, щоб впливати на медіа-простір України та ЄС¹.

Російська пропаганда намагається зруйнувати імідж України з часів Революції Гідності 2013-2014 років, яку кремль намагався подати як «нацистський переворот». З початком повномасштабної збройної агресії росії проти України поширення дезінформації різко зросло. Не стали винятком і маніпуляції щодо українок. Вони стосуються біженок, які були змушені залишити Україну, рятуючись від війни; жінок, які приєдналися до Збройних сил України; та жінок, які постраждали від сексуального насильства, пов'язаного із війною рф проти України. Жінок часто називають «повіями», «хохлушками» (принизлива назва українок, яка використовується росіянами), «божевільними феміністками». За російськими наративами, українські жінки порушують усі «традиційні цінності» і «не мають нічого святого»: їх цікавить лише секс і гроші.

Спираючись на парадигму так званих традиційних цінностей, кремль поширює гендерно спрямовану дезінформацію з метою дискредитації українок, створення іміджу легковажних жінок, які виїжджають за кордон заради наживи, торгують своїм тілом і не цікавляться долею зруй-

¹ European External Action Service. 1st EEAS Report on Foreign Information Manipulation and Interference Threats [Електронний ресурс]/European External Action Service. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: https://www.eeas.europa.eu/eeas/1st-eeas-report-foreign-information-manipulation-and-interference-threats_en.

нованої війною країни. Та й в цілому антигендерна політика є частиною широкої пропаганди росії проти західних держав. Це «збурювання» населення проти всього європейського і демократичного та свідомо сплановане спотворення реальії у рамках інформаційної війни.

Що таке гендерна дезінформація?

Термін *гендерна дезінформація* стосується оманливої або неточної інформації про жінок, яка базується на мізогінії та суспільних стереотипах, що зображують жінок ненадійними, нерозумними, емоційними/злими/божевільними тощо. Ця дезінформація спрямована на те, щоб дискредитувати жінок і заплутати чи ввести в оману інші сторони шляхом маніпулювання гендерною темою².

Національний демократичний інститут (NDI) вважає гендерну дезінформацію формою онлайн-насильства проти жінок. Згідно з дослідженням NDI, не всі випадки використання мови ненависті, погроз або нападів на жінок є випадками гендерної дезінформації. Проте всі вони підпадають під визначення насильства щодо жінок в Інтернеті³.

Ключові наративи гендерної дезінформації у контексті повномасштабного вторгнення⁴

«Хохлушки – не люди»

Користувачі російського сегменту соцмереж використовують різноманітні образливі слова на адресу жінок з України. Найпопулярнішим

² Gender-Based Disinformation: Advancing Our Understanding and Response [Електронний ресурс] // EU DisinfoLab. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.disinfo.eu/publications/gender-based-disinformation-advancing-our-understanding-and-response/>.

³ Jankowicz N. Addressing Online Misogyny and Gendered Disinformation: A How-To Guide [Електронний ресурс] / N. Jankowicz, S. Pepera, M. Middlehurst // NDI. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ndi.org/publications/addressing-online-misogyny-and-gendered-disinformation-how-guide>.

⁴ «Україну від дефолту врятує проституція». Досліджуємо російську гендерну дезінформацію в соцмережах [Електронний ресурс] / О. Білоусенко, О. Півторак, К. Ілюк, О. Сливенко // Детектор медіа. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://detector.media/monitorynh-internetu/article/203173/2022-09-27-ukrainu-vid-defoltu-vryatuie-prostyutsiya-doslidzhuemo-rosiysku-gendernu-dezinformatsiyu-v-sotsmerezakh/> («Україну від дефолту врятує проституція»).

серед них є «хохлушки». Проросійські автори коментарів та повідомлень називали біженок з України «ледачими хохлушками», «страшними хохлушками», «красивими хохлушками», «хохлушками-повіями», «хохлушками з тирсою в голові», «дурними хохлушками» тощо. Російська пропаганда намагається принизити українок, створивши образ неповноцінних та ні на що не здатних жінок.

«Українські жінки – повії»

Це один із найбільш повторюваних наративів проросійських користувачів соцмереж. Вони стверджують, що з початком повномасштабної війни в Україні багато українок виїхало за кордон і займалися секс-бізнесом. Наприклад, поширювалась інформація, що багато країн, зокрема Нідерланди, Румунія та інші, відкривають приватні публічні будинки, які наймають українок «на роботу». Низка російських ресурсів писала про те, що в Норвегії нібито заявили, що українським біженцям «доводиться виживати завдяки проституції»⁵. У таких повідомленнях стверджується, що українські жінки ні на що не здатні, а отже можуть лише або мити туалети або займатися секс-бізнесом і надають перевагу останньому. Більше того, деякі європейки їм нібито заздять і, щоб «влаштуватися на роботу до будинку розпусти», представляються українками.

Автори подібних повідомлень також стверджували, що проституція є прибутковим бізнесом, а тому «Зеленський і його соратники не проти продавати українок за кордон». У таких дописах стверджується, що «проституція врятує Україну від дефолту». Іншим прикладом є повідомлення про те, що бюджет України безнадійно порожній, а тому стурбовані громадяни шукають альтернативні шляхи його наповнення. Пропозицією альтернативного шляху є петиція щодо легалізації проституції, яка з'явилася на сайті Президента України. Проросійські джерела інформації використали той факт, що автори петиції аргументували свою пропозицію вигодою для бюджету через сплату податків.

Заразом російськими інформаційними ресурсами поширювалась публікація, в якій стверджувалося, що нібито українські жінки, які виїхали за кордон та займаються секс-роботою, відмовляються надавати сексуальні послуги афроамериканцям та азійцям, демонструючи таким чином

⁵ Маніпуляція: Українські біженці в Норвегії змушені виживати за рахунок проституції [Електронний ресурс]//StopFake. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.stopfake.org/uk/manipulyatsiya-ukrayinski-bizhentsi-v-norvegiyi-zmusheni-vizhivati-za-rahunok-prostitutitsiyi/>.

расизм. Про це писали SMNews, Mria.news, ZOV Придністров'є, телеграм-канали Україна.ру, «Gury_mood» та інші⁶.

У продовження наративу в листопаді 2023 року на російських телеграм-каналах та новинних ресурсах з'явилася новина, що українська порноакторка Майя Коноваленко, відома під сценічним псевдонімом Ненсі Ейс, нібито заявила, що українська економіка тримається на порномоделях, а сама вона збирається висунути свою кандидатуру на пост президентки. Публікації супроводжувалися відео з нібито інтерв'ю акторки британському таблоїду «The Sun», яке пропагандистські джерела назвали «передвиборчою промовою»⁷.

У межах наративу про неспроможність українок працювати у травні 2023 року в соціальних мережах та на російських сайтах масово поширювали інформацію про те, що українська біженка нібито обурена необхідністю заробляти гроші та скаржитися на життя в Європі. При цьому користувачі соцмереж посилаються на відео у «TikTok», в якому дівчина українською мовою розповідає про те, що їй потрібні гроші, а не робота. «Ви намагалися працювати, перш ніж пропонувати це іншим? Мені потрібні гроші, а не робота. Я працювала за своє життя два місяці, протягом яких переживала стрес та печію. Я не жартую зараз, мені було дуже важко. Я не можу на цих роботах із мізерними зарплатами», – каже дівчина в своєму ролику.

Крім того, російські новинні ресурси поширювали інформацію про те, що біженки з України нібито «займаються народженням дітей на продаж у спецбункерах Швейцарії». «Дітей купують як товар іноземці, а швейцарська компанія заробляє на цьому мільярди»⁸.

Водночас з'являлись повідомлення й іншого характеру: звинувачення у ситуації з масовою залученістю українок до секс-роботи не самих українських жінок, а європейців, які нібито не пропонують жінкам

⁶ Фейк: Українські біженки в ЄС – «нове обличчя європейського расизму» [Електронний ресурс]//StopFake. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.stopfake.org/uk/fejk-ukrayinski-bizhenki-v-yes-nove-oblichchya-yevropejskogo-rasizmu/>.

⁷ Фейк: Українська порноакторка заявила про бажання стати президенткою країни [Електронний ресурс]//StopFake. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.stopfake.org/uk/fejk-ukrayinska-pornoaktorka-zayavila-pro-bazhannya-stati-prezidentkoyu-krayini/>.

⁸ Фейк: Українські біженки народжують дітей «на продаж у спецбункерах Швейцарії» [Електронний ресурс]//StopFake. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.stopfake.org/uk/fejk-ukrayinski-bizhenki-narodzhuuyut-ditej-na-prodazhu-spetsbunkerah-shvejsariyi/>.

«нормальну» роботу і «вважають їх тваринами». Тому українки змушені «пропонувати себе європейцям». Деякі повідомлення наголошували на темі «поганої Європи та європейців», які знущаються з українок, не дають їм доступу до «серйозних» пропозицій роботи та організовують борделі.

Та загалом, поширюючи такі тези, російська пропаганда прагне створити образ «безнадійної», «ні на що не здатної» та «ледачої» українки, яка, тікаючи від війни, може займатися лише секс-роботою і надсилати «нюд фотографії», щоб вижити. Таким чином пропагандисти прагнуть принизити гідність української жінки та знецінити її досягнення, показуючи, що інакше вони не можуть соціально реалізуватись.

«Українські жінки поширюють інфекційні хвороби»

Цей наратив є продовженням попереднього. Наприклад, існує теза про те, що українські жінки займаються проституцією та поширюють різноманітні захворювання, що передаються статевим шляхом, зокрема, ВІЛ/СНІД, у Європі та за її межами. У схожих повідомленнях стверджувалося, що українки, які приїжджають до країн ЄС, заражають вірусами чи захворюваннями чоловіків і руйнують сім'ї, забираючи чоловіків від їхніх дружин. Такі заяви мають на меті принизити та дискредитувати українських жінок в очах громади, що їх приймає. Ключовий меседж – не варто чекати від українських жінок добра.

«Жінки на війні – це трофей»

«Поведінка російських військових по відношенню до українок є логічною», – один із російських наративів, який поширився в соцмережах у світлі новин про вчинення російськими військовими щодо українок злочинів сексуального насильства, пов'язаного з війною. Так само поширюється наратив, що це відбувалося під час усіх війн, і в цьому немає нічого дивного чи жакливого.

Повідомлення, що розповсюджуються, виправдовують, заперечують або перекладають відповідальність за сексуальне насильство на українців та українок. Повідомлення містять жарти, що російські військові можуть вчиняти будь-які злочини, зокрема сексуальні, або жарти щодо постраждалих від згвалтувань: «Якби вона не чинила опір згвалтуванню, її б не вбили». Інша категорія жартів – доведення до абсурду звинувачень у сексуальних злочинах проти росіян: «Зеленський на пресконференції

сказав: «Велична росія вкрала наші тролейбуси». Цікаво, чи встигли їх [тролейбуси] згвалтувати?».

Російські Телеграм-канали також розповсюджували інформацію із посиланням на українську благодійну організацію, що в Україні стали «промивати мозок українкам, щоб ті робили аборт, якщо завагітніли від росіянина». «Тобі не обов'язково берегти в собі маленького кацапа: це не аборт, а ліквідація москаля», – «цитую» рекламну кампанію однієї з організацій агітпроп⁹.

Теза про применшення жінок до трофею чи статевої функції українською владою та військовими також використовується російською пропагандою. Наприклад, у соцмережах поширювали фейковий документ, який нібито примушує жінок «підтримувати будь-якими засобами та силами моральний та фізичний дух чоловіків, які стримують військову агресію в Україні». Попри абсурдність формулювань, які нібито містяться в тексті «указу» Володимира Зеленського, зокрема необхідність «поступатися принципами», «задовольняти різні потреби», «вступати у близькість», документ також містив ряд грубих помилок у тексті¹⁰.

Та ці наративи поширюються не лише онлайн, але й на майданчиках великих міжнародних організацій. Так, 14 липня 2023 року під час щорічних відкритих дебатів Ради Безпеки ООН щодо сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, постійний представник російської федерації при ООН продовжував звичний наратив. Під час засідання Васілій Небензя поширював дезінформацію щодо безпідставності та абсурдності обвинувачень у скоєнні російськими військовослужбовцями злочинів СНПК в Україні.

Небензя заперечував висновки щорічної доповіді щодо СНПК, підготовленої Спеціальною представницею, називаючи звинувачення проти російських військовослужбовців у скоєнні злочинів СНПК «безпідставними та абсурдними». Він наголошував на тому, що всі обвинувачення є непідтвердженими та не підлягають перевірці, а звернення росії до РБ

⁹ Фейк: В Україні змушують зробити аборт, якщо вагітність – «від росіянина» [Електронний ресурс]//StopFake. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.stopfake.org/uk/fejk-v-ukrayini-zmushuyut-zrobiti-abort-yakshho-vagitnist-vid-rosiyanina/>.

¹⁰ Фейк: Указ Володимира Зеленського про «підтримання жінками морального стану чоловіків, які стримують військову агресію в Україні» [Електронний ресурс]//StopFake. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.stopfake.org/uk/fejk-ukaz-volodimira-zelenskogo-pro-pidtrimannya-zhinkami-moralnogo-stanu-cholovikiv-yaki-strimuyut-vijskovu-agresiyu-v-ukrayini/>.

ООН щодо верифікації фактів були нібито проігноровані¹¹. Ці заперечення є невід'ємною частиною російської пропагандистської політики та неодноразово повторюються різними посадовими та публічними особами.

Крім того, видається, що впевненість керівництва рф у тому, що Постійний представник при ООН вживатиме заходів для приховування злочинів СНПК, заохочує їхнє подальше скоєння. До того ж той факт, що Небензя постійно заперечує злочини військових рф, достеменно знаючи про них, свідчить про його намір сприяти подальшому їхньому вчиненню. Факти свідчать про непохитне прагнення Постійного представника зберегти легітимність росії як постійного члена РБ ООН. Відтак він не лише намагається заперечити скоювані злочини СНПК та приховати їх від міжнародної спільноти, але й впливати на тлумачення й розвиток норм міжнародного права щодо цього питання.

Зокрема, за його словами, російському керівництву «незрозуміло, чому необхідно посилатися, як це зроблено в щорічній доповіді Генерального секретаря щодо сексуального насильства, пов'язаного із конфліктом, за 2022 рік, на звичаєві норми міжнародного права під час кримінального переслідування сексуального насильства». Росія виступає й проти використання самого терміну СНПК, оскільки він нібито не є юридичним та не схвалений Радою Безпеки. Далі Небензя поставив під питання необхідність формулювання індикаторів виникнення та провокування СНПК, назвавши таку діяльність РБ ООН «умозрітельними упражнєніями». Продовжуючи заперечувати вчинення СНПК російськими військовими в Україні, він наголошував на тому, що винуватці у скоєнні таких злочинів переважно належать до недержавних утворень, а отже реагування та переслідування таких злочинів є виключною прерогативою та обов'язком національних держав. Це вочевидь є намаганням змінити дискурс щодо злочинів СНПК на міжнародній арені та запобігти притягненню росіян за скоєння цих злочинів в Україні¹².

Намаганнями зберегти легітимність рф на міжнародній арені та одночасно дискредитувати інформацію, що надається Урядом України, можна пояснити й неправдиві обвинувачення Постійним представником рф українських військових у скоєнні злочинів, включаючи катування та сек-

¹¹ Security Council Seventy-eighth year 9378th meeting, 14 July 2023, S/PV.9378 [Електронний ресурс]//United Nations. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/2023.07.14%20S_PV.9378.pdf.

¹² Те саме джерело, стор. 16.

суальне насильство відносно тих, хто підтримує самопроголошені луганську та донецьку народні республіки: «Після звільнення днр і лнр Слідчий комітет російської федерації зміг провести масштабні розслідування злочинів українських націоналістів і військовослужбовців, які перебували на території двох республік з 2014 року й надалі. Російські слідчі встановили та записали свідчення мирних жителів, які зазнали знущань з боку неонацистів та неонаціоналістів». Заявивши про відсутність дій з боку Української влади та ігнорування цих злочинів з боку ООН, Небензя наголосив, що росія проводить ретельне розслідування¹³. Відтак Постійний представник рф при ООН поширює дезінформацію та сприяє подальшому вчиненню злочинів СНПК російськими військовослужбовцями в Україні.

«Українська армія слабка, бо доводиться мобілізувати навіть жінок»¹⁴

У консервативній культурі, зокрема російській, жінку прийнято вважати слабкою. Цим стереотипом російська пропаганда намагається дискредитувати українську армію. З одного боку, вони стверджують, що втрати з українського боку настільки значні, що в українську армію потрібно брати «навіть» жінок. Розповсюджуються наративи, що жінки не можуть бути адекватними військовослужбовцями; єдині посади, які жінка може обіймати в армії, – це посади обслуговуючого персоналу, як-от приготування їжі, лікування тощо.

З іншого боку, пропагандисти спекулюють на небажанні чоловіків йти на війну. Наприклад, вони поширюють наратив про те, що чоловіки нехтують своїм обов'язком, а українська влада не має іншого вибору, як мобілізувати жінок. Вони стверджують: «Місцевих бійців не вистачає на весь фронт, а багато найманців або знищено, або втекло з країни. Тому настав час українських жінок і нових казок про «мирних українок, згвалтованих злими росіянами». Так, у зв'язку із процесом прийняття нового закону про мобілізацію російські ЗМІ створили фейк про те, що в Україні нібито збираються мобілізувати 3 мільйони бездітних жінок на тлі безупинної війни. Це викликало велике обурення та активне обговорення серед користувачів соцмереж¹⁵. Поширювали інформацію й про

¹³ Те саме джерело, стор. 17.

¹⁴ «Україну від дефолту врятує проституція».

¹⁵ Маніпуляція: Київ збирається мобілізувати 3 мільйони бездітних жінок [Електронний ресурс] // StopFake. – 2024. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.stopfake.org/uk/manipulyatsiya-kiyiv-zbirayetsya-mobilizuvati-3-miljoni-bezditnih-zhinok/>.

протилежне. У вересні 2023 року проросійські медіа та користувачі соціальних мереж поширювали фото- і відеоматеріали про те, що в Україні нібито презентували бронезилет для «вагітних жінок на полі бою». Російські ЗМІ стверджували, що через «провал контрнаступу» українське керівництво «ухвалило рішення» відправляти на фронт навіть вагітних жінок. Прокремлівські медіа запевняли, що представлені у Києві бронекостюми для жінок нібито свідчать, що «вагітність не стане поважною причиною для відстрочки від служби»¹⁶.

Іншим прикладом є поширення у соціальних мережах і на російських сайтах інформації про те, що Україна нібито відправить своїх жінок на розмінування «серед перших на особливо небезпечні території», а Канада профінансує це. «У новому пакеті допомоги від Канади під «гендерно-інклюзивним розмінуванням» мається на увазі надання жінкам та «іншим особам жіночої статі» особливого права переваги у розмінуванні та їхньої відправки «серед перших» на особливо небезпечні території»¹⁷. Низка російських ЗМІ, а також користувачі в соцмережах також активно поширювали інформацію про те, що в Україні нібито почалася посилена мобілізація жінок, насамперед із хімічною та біологічною освітою. Джерелом такої інформації виступили представники так званої лнр і розвідка рф¹⁸.

Російська пропаганда також використовує тезу про мобілізацію та відправку на фронт неповнолітніх або дуже молодих дівчат. У березні 2024 року проросійські телеграм-канали активно розповсюджували неправдиву інформацію про те, що на фронті загинула українська військовослужбовиця 2006 року народження, якій на момент смерті не було навіть 18 років. Схожим фейком також була «новина», поширювана

¹⁶ Фейк: Україна створила бронезилети «для вагітних» – мам «відправлять на фронт» [Електронний ресурс] // StopFake. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.stopfake.org/uk/fejk-ukrayina-stvorila-bronezhileti-dlya-vagitnih-mam-vidpravlyat-na-front/>.

¹⁷ Маніпуляція: Канада фінансує «відправлення українських жінок одними з перших на розмінування особливо небезпечних територій» [Електронний ресурс] // StopFake. – 2024. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.stopfake.org/uk/manipulyatsiya-kanada-finansuye-vidpravlennya-ukrayinskih-zhinok-odnimi-z-pershih-na-rozminuvannya-osobливо-nebezpechnih-teritorij/>.

¹⁸ Фейк: Українські центри комплектування посилено вербують жінок-хіміків та біологів [Електронний ресурс]//StopFake. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.stopfake.org/uk/fejk-ukrayinski-tsentri-komplektuvannya-posileno-verbuyut-zhinok-himikiv-ta-biologiv/>.

російськими ЗМІ та користувачами соцмереж, де стверджується, що в Чернігівській області нібито оголосили про набір жіночого батальйону «Білосніжок», який складатиметься з дівчат віком від 16-ти до 30-ти років. Такі публікації супроводжуються коментарями про те, що в Україні більше нема кому воювати, і тому на фронт почали масово відправляти жінок¹⁹.

Низка проросійських джерел також публікувала інформацію про корупцію і сексуальну експлуатацію у лавах ЗСУ. За їхніми твердженнями, командування 44-ої окремої механізованої бригади нібито примушує жінок-військових збирати донати на бригаду відвертими фото, а тих, хто відмовляється, примушують евакуювати тіла полеглих з лінії фронту²⁰.

Іншим поширеним наративом є те, що військовослужбовиць ЗСУ нібито «кидають на забій» та «відправляють на нуль» без підготовки. Наприклад, у соціальних мережах та на проросійських сайтах розповсюджувався відеоролик, знятий нібито від імені жінки з передової. Військовослужбовиця розмовляє по радіо і знімає окоп, у якому перебуває. Вона просить надіслати їй машину для евакуації загиблих і поранених, але отримує відмову. При цьому на відео не припиняються звуки артилерійського обстрілу. За повідомленнями в проросійських телеграм-каналах, відео було знято на «запорізькому фронті»²¹.

«Українські феміністки відмовляються йти на війну»²²

Одночасним і протилежним наративом є те, що українські феміністки відмовляються йти на війну. Наприклад, існує наратив про те, що феміністки можуть лише постійно кричати про свої права, про їхні

¹⁹ Фейк: У Чернігівській області оголосили про набір жіночого батальйону, який складатиметься з дівчат віком від 16 до 30 років. [Електронний ресурс]// StopFake. – 2024. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.stopfake.org/uk/fejk-u-chernigivskij-oblasti-ogolosili-pro-nabir-zhinochogo-bataljonu-yakij-skladatimetsyaz-divchat-vikom-vid-16-do-30-rokiv/>.

²⁰ Фейки про жінок та мобілізацію: добірка тижня https://ye.ua/sypilstvo/68151_Feyki_pro_zhinok_ta_mobilizaciyu_dobirka_tizhnya.html [Електронний ресурс]. – 2024. – Режим доступу до ресурсу: Фейки про жінок та мобілізацію: добірка тижня https://ye.ua/sypilstvo/68151_Feyki_pro_zhinok_ta_mobilizaciyu_dobirka_tizhnya.html.

²¹ Фейк: Відео з передової показує, що «київський режим почав активно кидати жінок на забій» [Електронний ресурс]//StopFake. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.stopfake.org/uk/fejk-video-z-peredovoyi-pokazuye-shho-kiyivskij-rezhim-pochav-aktivno-kidati-zhinok-na-zabij/>.

²² «Україну від дефолту врятує проституція».

порушення та прагнення до рівності. Але, коли мова заходить про оборону країни, вони не готові захищати її зі зброєю в руках. Наприклад, одне із повідомлень у соцмережах стверджує: «Всі вже розуміють, що нещасним 16% жінок у Збройних силах не варто нічим пишатись, аж допоки представлення жінок в армії не досягне 50%, як того хотіли феміністки. Хоча ні, жінки не здатні воювати нарівні з чоловіками». Поширюючи такі наративи, пропаганда створює враження, що люди, які борються за рівні права чоловіків і жінок, насправді рівності не хочуть. Але, навпаки, хочуть мати привілеї, наприклад, можливість не служити в армії тощо.

«Українські жінки повинні рятувати своїх чоловіків»

Деякі дописи в російському сегменті соцмереж стверджували, що українкам не варто їхати за кордон, рятуючись від війни, а, навпаки, треба залишатися, щоб рятувати своїх чоловіків від мобілізації та фронту. У деяких дописах навіть згадувалося, що жінки повинні помститися за смерть своїх чоловіків. Щоправда, автори таких повідомлень не уточнюють, від кого чоловіків мають рятувати жінки, а кому помститися за смерть.

Одночасно існує й протилежний наратив. Наприклад, у квітні 2024 року у мережі поширювалося повідомлення про те, що на Харківщині воєнком нібито вручив нагороди жінкам, які «здали» своїх чоловіків до Територіального центру комплектування та соціальної підтримки. У численних публікаціях йдеться про те, що дружини нібито «не могли більше продовжувати покривати ухиянтів і почали вимагати від них іти захищати свою країну». Після того, як їхні чоловіки відмовилися, жінки самостійно викликали воєнкомів додому. Публікації проілюстровано фотографією, на якій можна побачити на тлі напису «Лозівська міська рада» сімох жінок, які тримають грамоти та квіти²³. А в лютому 2024 року поширювалась інформація, що співробітники територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки Івано-Франківська нібито розсилають жінкам повідомлення із пропозицією підробітку – «здавати місцевих чоловіків ТЦК». На підтвердження цього деякі користувачі поширюють 6-секундне відео, в яко-

²³ Фейк: Харківські воєнкомки «нагородили дружин, які здали своїх чоловіків ТЦК» [Електронний ресурс]//StopFake. – 2024. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.stopfake.org/uk/fejk-harkivski-voyenkomi-nagorodili-druzhin-yaki-zdali-svoyih-cholovikiv-ttsk/>.

му жінка демонструє «пропозицію роботи», яку їй нібито відправили співробітники ТЦК²⁴.

Російська пропаганда і Стамбульська конвенція

Стамбульська конвенція також стала темою для пропаганди в рамках гібридної війни – росія доклала багато зусиль, щоб Україна її тривалий час не ратифіковувала. Конвенція має важливе значення для демократичної трансформації та європейської інтеграції України, тоді як росія дискредитує цей міжнародний договір, вбачаючи в ньому загрозу авторитарному режиму. Російські пропагандисти почали вигадувати фейки про Стамбульську конвенцію, починаючи ще з 2011 року, так само як і про будь-які закони в Україні, які стосувались врегульованих у ній питань.

Вплив на українське законодавство до ратифікації Стамбульської конвенції²⁵

Першим прикладом російської дезінформації став процес внесення змін до Трудового кодексу України, який розпочався у 2011 році, але зміни були ухвалені лише у 2015 році. Прийнята поправка закріпила заборону будь-якої дискримінації на робочому місці, зокрема за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності.

У 2011 році дві третини проросійської «Партії регіонів», що на той час становила більшість у парламенті, погрожували вийти з фракції, якщо на голосування буде винесений цей закон. Позиція членів партії, яким вдалося потрапити до парламенту після Революції Гідності, не змінилася до листопада 2015 року. Тоді парламент мав прийняти зазначену поправку в межах так званого «Європейського пакету законів», ухвалення якого було необхідне для підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Однак під тиском Президента Петра Порошенка, який змушений був особисто прибути до парламенту, поправка була ухвалена з п'ятої спроби.

²⁴ Фейк: ТЦК Івано-Франківська пропонує жінкам здавати ухиливців за гроші [Електронний ресурс]//StopFake. – 2024. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.stopfake.org/uk/fejk-ttsk-ivano-frankivska-proponuye-zhinkam-zdavati-uhilyantiv-za-groshi/>.

²⁵ Гриценко Г. Гендерна дезінформація і культура згвалтування [Електронний ресурс]//Ганна Гриценко//Гендер в деталях. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: https://genderindetail.org.ua/library/osobiste-yak-politichne/genderne-nasilstvo/genderna-dezinformatsiya-i-kultura-z-valtuvannya.html#_ftn22.

РФ також проводила кампанію недопущення ухвалення законопроекту № 2342 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії дискримінації в Україні» і подальшого розширення сфери дії закону «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». В російських і українських медіа було помічено близькі за змістом наративи з маніпулятивним уживанням понять «сексуальна орієнтація», «нетрадиційна орієнтація», «європейські цінності», «гендер» як таких, що зумовлюють розпад інституту сім'ї в Україні. Була здійснена також спроба сформуванню думку, нібито цей законопроект – це крок до панування «фашистської» ідеології в Україні²⁶.

Під тиском суспільства в 2016 році Верховна Рада України намагалася ратифікувати Стамбульську конвенцію, але голосів не вистачило. Попри це було прийнято довгоочікуваний закон «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Однак положення про те, що особа має право на захист від домашнього насильства незалежно від статі та сексуальної орієнтації партнера, було вилучено із закону. Підтримуючи наративи російської пропаганди про «традиційні цінності», деякі депутати заявили, що це призведе до легалізації одностатевих шлюбів, хоча ці речі не пов'язані між собою.

Насправді за «традиційними цінностями» та «підтримкою сім'ї» росія просуває наративи, які зменшують права жінок. Групи, які пропагують цю ідеологію в Україні, повторювали ті самі фрази, що звучали в Грузії, Вірменії та Молдові. Спільним для цих країн є те, що в момент появи таких антигендерних рухів вони щойно заявили про своє прагнення до європейської інтеграції. Усі подібні тексти були складені російською мовою і за ними стояли російські структури, російська православна церква і конкретні російські організації.

Найпоширенішими фейками щодо Стамбульської конвенції, які розповсюджуються російською пропагандою та маскуються під релігійні інтереси, є наступні²⁷.

²⁶ Гендер чи антигендер: хто атакує демократію в Україні?//К., 2020. – С. 63-65.

²⁷ Дезінформація про Стамбульську конвенцію та статус кандидата України в ЄС: підбірка фейків тижня https://ye.ua/syspilstvo/59662_Deinformaciya_pro_Stambulsku_konvenciyi_ta_status_kandidata_Ukrayini_v_yeS_pidbirka_feykiv_tizhnya.html [Електронний ресурс]. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: https://ye.ua/syspilstvo/59662_Deinformaciya_pro_Stambulsku_konvenciyi_ta_status_kandidata_Ukrayini_v_yeS_pidbirka_feykiv_tizhnya.html.

(1) Ратифікація Стамбульської конвенції посилює насильство, сприяє сексуальним збоченням, таким як педофілія та інцест, і руйнує сімейні цінності.

(2) Будь-що може і буде визнаватися гендерно зумовленим насильством. Всі рішення ухвалюватимуться громадськими організаціями, які складаються з випадкових людей, переважно феміністок. Такі ГО нікому не підзвітні. Водночас Уряд зобов'язаний їх фінансувати та змінювати закони відповідно до будь-яких побажань таких ГО.

(3) Радикальна феміністична ідеологія має стати державною ідеологією. Це означає, що кожен чоловік оголошується ворогом, а діти будуть власністю держави.

(4) Освіта дітей має бути гендерно нейтральною та феміністично орієнтованою з раннього дитинства. Це означає, що радикальні феміністки вирішуватимуть, що є популярним на той час, і відповідним чином плануватимуть навчання дітей. Головне – уникати стереотипних уявлень про стать.

(5) Держава має бути безумовно відкритою для будь-яких мігрантів, які постраждали від насильства. Що таке насильство і де воно відбувається, вирішуватимуть радикальні феміністки.

Які цілі переслідуює росія?

Поширюючи гендерну дезінформацію, російська пропаганда спекулює на чутливих і часто стигматизованих темах і проблемах, щоб дискредитувати Україну та українців. Часто ці питання вже були оточені стигмою, наприклад, звинувачення постраждалих від насильства, припущення винних до відповідальності тощо.

Багато репортажів російських пропагандистів були присвячені оцінці зовнішності українок. Таким чином, говорячи чи пишучи про жінку, незалежно від її походження, основна увага приділяється її зовнішності. У багатьох випадках жінку вважали виключно товаром або особою, яка служить лише чоловікові, наприклад, через секс-бізнес. Автори не звертали уваги на освіту, здібності та досвід роботи жінки. Проте вони стверджували, що українські жінки можуть заробляти на життя в країнах ЄС, виключно працюючи секс-працівницями.

Крім того, цей наратив підтверджується заявами про неспроможність жінок до військової служби та презирство до такого сценарію. Наприклад, якщо жінок мобілізують в українську армію, то не буде армії, щоб

воювати, оскільки армія з жінками некомпетентна і слабка. Усі ці наративи демонструють російське упереджене та стереотипне ставлення до жінок, яке лише поглибилося в умовах повномасштабної війни.

Російська пропаганда ідентифікує подібні гострі питання в демократичних суспільствах і прагне перетворити їх на глибокі розколи. Вона намагається налаштувати українських жінок, які виїхали за кордон, проти тих, хто залишився в Україні, дискредитувати українських жінок-біженок в очах громадян приймаючих країн, унормувати злочини сексуального насильства, пов'язаного із війною, скоювані росіянами, та дискредитувати зусилля України на шляху до гендерної рівності як неодмінної умови демократичного розвитку.

Можна видаватися, що фрази на кшталт «місце жінки на кухні» або «б'є – значить любить» перегукуються зі старим суспільним порядком і не мають нічого спільного з кремлівською пропагандистською машиною. Та це не так. Якщо поглянути на російську пропаганду комплексно, можна побачити, що дезінформація, яка експлуатує гендер і сексуальність, є наріжним каменем «руського міра». Російські політики та пропагандисти стверджують, що для прихильників «традиційних цінностей» бажаний стан справ є святим. А тому він потребує захисту та збереження.

Однак цим росія прагне досягти своїх геополітичних цілей, розпалюючи протистояння між «колективним Заходом» і росією. Тим самим систематично дискредитує демократичну систему і радо пропонує альтернативу так званому «загниваючому Заходу» у вигляді «традиційних цінностей», які супроводжують «руській мір».

Зусилля України щодо боротьби з гендерною дезінформацією

Національні ініціативи

За останні кілька років Україна зробила низку кроків у боротьбі з російською дезінформацією. Було внесено відповідні зміни до деяких стратегічних документів, таких як Стратегія національної безпеки України та Доктрина інформаційної безпеки України; обмежено доступ до російських телеканалів та соціальних медіаплатформ, зокрема «ВКонтакте» та «Однокласники»; накладено економічні санкції на певних російських громадян, які пропагують неправдиві антиукраїнські наративи; здійснено регулювання розповсюдження фільмів і друкованих матеріалів, вироблених у росії.

У травні 2021 року в Україні створили Центр протидії дезінформації (ЦПД). ЦПД є органом Ради національної безпеки і оборони (РНБО), що забезпечує моніторинг та аналіз інформаційних загроз національній безпеці України. З початку повномасштабного вторгнення росії в Україну в лютому 2022 року вона проводила перевірку фактів і боротьбу з пропагандою в «Telegram» і «Twitter». ЦПД забезпечує Уряду України офіційний експертний засіб протидії російським дезінформаційним кампаніям. На сьогоднішній день більша частина діяльності Центру зосереджена на представленні прикладів маніпулятивного або неправдивого змісту, оновленні відомостей про військові події та розвиток медіа й інформаційної грамотності населення шляхом пояснення, як розробляються інформаційні та психологічні операції.

Міністерство культури та інформаційної політики України також перебуває в процесі розробки національної системи протидії дезінформації та маніпулятивної інформації. До процесу залучено широке коло експертів, зокрема представників громадянського суспільства та правозахисних інституцій. Очікується, що серед інших заходів основна увага приділятиметься підвищенню медіакультури та медіаграмотності суспільства через скоординовані просвітницькі кампанії, розвиток національної платформи медіаграмотності, поширення різноманітних інформаційно-методичних матеріалів/посібників (з прикладами способів проводити фактчекінг, ідентифікувати інтернет-ботів тощо).

Один із національних проєктів, спрямованих на підвищення медіакультури суспільства, вже діє. Це безкоштовний відеокурс «Медіаграмотність: як не піддатися маніпуляціям», який був розроблений Національним проєктом медіаграмотності «Фільтр» і Міністерством культури та інформаційної політики. Він дозволяє ознайомитися з ключовими наративами та тактиками російської пропаганди для протидії їм; навчитися розпізнавати маніпулятивний медіаконтент і розрізняти дезінформацію, шкідливі пропагандистські наративи.

Україна також націлена на боротьбу із гендерно викривленою пропагандою. Так, Національний план дій щодо імплементації Резолюції 1325 «Жінки, мир і безпека» на 2021-2025 роки передбачає забезпечити підвищення обізнаності та сприяння культурі абсолютної нетерпимості до насильства за гендерною ознакою. Ця мета включає, серед іншого, такі завдання:

- створення та розповсюдження інформаційних та освітніх матеріалів для сприяння толерантності, культурі миру, нульовій терпи-

мості до гендерно зумовленої дискримінації та попередженню й боротьбі з гендерно зумовленим насильством;

- просвітницьку діяльність щодо попередження та реагування на насильство (зокрема шляхом розміщення інформації на інтернет-ресурсах та в мобільних додатках);
- інформаційно-просвітницькі кампанії з метою подолання гендерних стереотипів, сприяння абсолютній нетерпимості до насильства за гендерною ознакою та сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, із використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій та залученням ЗМІ, використанням голосів офіційних/неформальних соціальних та воєнних лідерів, зокрема молоді.

Очікується, що зазначені заходи, проведені системно, значно зменшать вплив дезінформації на суспільство. Ці заходи будуть реалізовані в суворій відповідності до законодавства України та її міжнародних зобов'язань у сфері прав людини. Це передбачає набір необхідних запобіжників, які забезпечать баланс між боротьбою з дезінформацією та дотриманням права на свободу вираження поглядів.

*Зусилля союзників та друзів України
для боротьби з російською дезінформацією*

Одним із прикладів спільних ініціатив України з партнерами є так званий Люблінський трикутник – Україна, Литва та Польща, який об'єднався для протистояння глобальній дезінформаційній кампанії рф проти України та її держав-партнерів на майданчику ООН. Так, напередодні Міжнародного дня протидії мові ворожнечі, що відзначається 18 червня, постійні представництва України, Литви та Польщі при ООН провели паралельний захід, на якому презентували спільну доповідь «Стійкість до дезінформації: перспектива Люблінського трикутника». Цей документ був підготовлений громадськими організаціями трьох країн: Ініціатива громадянської стійкості (Литва), Інститут Костюшка (Польща) та Детектор медіа (Україна).

Під час заходу представники згаданих організацій – Галина Петренко (Детектор медіа) та Лукас Андрюкайтис (Ініціатива громадянської стійкості) – разом із представником МЗС Польщі Паулом Рейкевичем ознайомили дипломатів місій країн-членів ООН із доповіддю та її висновками. Це допомогло підвищити їхню обізнаність про загрози дезінформації, спричинені агресивними діями росії, на прикладі країн Люблінського

трикутника. Захід також став майданчиком для обговорення шляхів підвищення стійкості до дезінформації та протидії інформаційним маніпуляціям і втручанням²⁸.

Іншою подією, яку варто відзначити, був виступ відомого журналіста й громадського діяча Джареда Коена на засіданні Ради Безпеки ООН 22 червня 2022 року. Він висвітлив широку присутність російської пропаганди в соціальних мережах, які російські «боти» і «тролі» активно використовують для створення спотвореної громадської думки про українців за кордоном. Наприклад, у Польщі російські боти поширюють дезінформацію про вимушено переселених українок, що нібито не тікають від війни, а приїхали «забирати» польських чоловіків. Такі дії є прикладом цинічних спроб грати на почуттях людей з метою розхитати підтримку українців серед польського суспільства.

Та найголовнішою позицією, висловленою на цьому засіданні, є те, що дезінформація може кваліфікуватись як воєнний злочин. Посилаючись на приклад Нюрнберзького трибуналу, коли пропагандистів судили нарівні з політиками та військовими, було підкреслено, що винуватці будуть притягнені до міжнародної кримінальної відповідальності. Відтак офіційні особи рф, включаючи особисто президента путіна, не зможуть користуватись посадовими чи персональними імунітетами у випадку переслідування за свідоме та навмисне поширення дезінформації, використання мови ворожнечі та ненависті²⁹.

Останній час відзначився значним посиленням співпраці між країнами у боротьбі з маніпулюванням іноземною інформацією через підписання Меморандумів про взаєморозуміння. Наприклад, 9 травня 2023 року США та Північна Македонія визначили рамки співпраці між двома союзниками по НАТО для боротьби з інформаційним маніпулюванням. Цей Меморандум про взаєморозуміння став результатом зустрічей, що відбулися 11 квітня 2023 року в Скоп'є, які підкреслили стурбованість щодо зусиль росії та інших поширювати дезінформацію.

²⁸ Люблінський трикутник: Комплексний звіт щодо поширення російської дезінформації в Україні, Польщі й Литві [Електронний ресурс]. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://detector.media/infospace/article/209504/2023-04-03-lyublinsky-trykutnyk-kompleksnyy-zvit-shchodo-poshyrennya-rosiyskoi-dezinformatsii-v-ukraini-polshchi-y-litvi/>.

²⁹ Російські інтернет-боти поширюють брехню про українок, що «зваблюють» у Польщі чужих чоловіків [Електронний ресурс]. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://tsn.ua/exclusive/rosiyski-internet-boti-poshiryuyut-brehyu-pro-ukrayinok-scho-zvablyuyut-u-polschi-chuzhih-cholovikiv-2092795.html>.

США також розширили свою співпрацю з іншими країнами, такими як Болгарія, Японія, Латвія та Фінляндія, за допомогою аналогічних меморандумів, що зміцнюють міжнародну позицію проти інформаційних загроз. Кожен із цих меморандумів підкреслює важливість створення стійких інформаційних екосистем, заснованих на фактах та взаємодії національних стратегій і політик, підтримки громадянського суспільства та залучення медіа.

Ці меморандуми свідчать про загальну тенденцію зміцнення міжнародного співробітництва у сфері протидії дезінформації, що є критично важливим у контексті збереження стійкості демократій до інформаційного маніпулювання.

Розділ 2.4.
ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПЕРЕКЛАДУ
МІЖНАРОДНИХ ДОКУМЕНТІВ З ПРАВ ЖІНОК
ТА ҐЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ НА ПРИКЛАДАХ КОНВЕНЦІЇ ООН
ПРО ЛІКВІДАЦІЮ ВСІХ ФОРМ ДИСКРИМІНАЦІЇ
ЩОДО ЖІНОК І КОНВЕНЦІЇ РАДИ ЄВРОПИ
ІЗ ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬСТВУ СТОСОВНО ЖІНОК
І ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ
ТА БОРОТЬБУ ІЗ ЦИМИ ЯВИЩАМИ

Дунебабіна Ольга Андріївна,
аспірантка Національної академії Служби безпеки України
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3242-2377>

Актуальність тематики дослідження. Міжнародні документи, ратифіковані Верховною Радою України в чинному порядку, є частиною українського законодавства та джерелом національного права. Це стосується, в першу чергу, документів Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи, повноправним членом яких є Україна. Документи цих організацій готуються робочими мовами, якими для Генеральної Асамблеї ООН та Ради Європи є англійська та французька. Тож коректність перекладів міжнародних документів, зокрема з питань прав жінок та ґендерної рівності, має велику практичну значущість для формування та вдосконалення національного законодавства, а також розвитку терміносистеми державної політики забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

Становлення терміносистеми відбувається паралельно і у взаємодії із процесом реалізації ґендерної політики. Ця тематика перебуває у фокусі уваги багатьох українських дослідників у галузі лінгвоґендерології, а питання становлення поняттєвого апарату лінгвоґендерології, який «потребує всебічного унормування і стандартування»¹, визначається як

¹ Чусшкова О. Становлення терміносистеми ґендерної лінгвістики // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2016. – № 842. – С. 161-164. <https://science.lpnu.ua/uk/terminologiya/vsi-vypusky/visnyk-no-842-2016/stanovlennya-terminosystemy-gendernoyi-lingvistyky>.

надактуальне. Його досліджують, зокрема, О. Чуєшкова², В. Патріарх³, М. Скорик⁴ та інші. Разом із тим, не можна не погодитися з М. Скорик у тому, що «питання термінологічного забезпечення гендерних студій в Україні як дисциплінарного і як міждисциплінарного проекту за весь час їх існування, як не дивно, ні разу не ставали предметом розгляду науковців, і ми не маємо публікацій з цього питання»⁵.

У даній публікації гендерні терміни використовуються в значенні і змістовному наповненні, як вони визначені в базовому для гендерної політики Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»⁶, в інших нормативно-правових документах, прийнятих Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України або центральними органами виконавчої влади, в Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок⁷, Конвенції Ради Європи із запобі-

² Чуєшкова О. В. Термін гендер і його похідні як ядро терміносистеми гендерної лінгвістики [Електронний ресурс] / О. В. Чуєшкова // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Філологія. – 2018. – Вип. 2. – С. 237-239. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2018_2_64; Чуєшкова О. Синонімія в терміносистемі гендерної лінгвістики. // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2017. – № 869. – С. 105-108 <https://science.lpnu.ua/uk/terminologiya/vsi-vypusky/visnyk-no-869-2017/synonimiya-v-terminosystemi-gendernoyi-lingvistyky>; Чуєшкова О. Становлення терміносистеми гендерної лінгвістики // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2016. – № 842. – С. 161-164. <https://science.lpnu.ua/uk/terminologiya/vsi-vypusky/visnyk-no-842-2016/stanovlennya-terminosystemy-gendernoyi-lingvistyky>; Чуєшкова О. Термінологія гендерної лінгвістики як система. / Оксана Чуєшкова // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2018. – № 890. – С. 81-84. <https://science.lpnu.ua/uk/terminologiya/vsi-vypusky/visnyk-no-890-2018/terminologiya-gendernoyi-lingvistyky-yak-systema>.

³ Патріарх В. О. Поняття сексизму в термінологічній системі гуманітаристики та гендерної лінгвістики [Електронний ресурс] / В. О. Патріарх // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філологія. – 2022. – Вип. 13. – С. 311-315. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2022_13_69.

⁴ Скорик М. Гендер без мови: презентація українського перекладу Глосарію й тезаурусу Європейського інституту з гендерної рівності. – Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. Випуск 3, 2022. С. 71-77. URL: <https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/download/217/190>.

⁵ Те саме джерело, с. 72.

⁶ Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>.

⁷ Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.

гання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами⁸, а також україномовному перекладі Глосарію і тезаурусу Європейського інституту з гендерної рівності⁹.

Попри той факт, що з 2015 року в лінгвогендерології починають з'являтися наукові дослідження, пов'язані з перекладацькою діяльністю М. Стріхи¹⁰, Д. Засекіна і С. Засекіна¹¹, В. Грекова¹², питання коректності перекладів міжнародних документів у галузі прав людини і гендерної рівності практично постало в процесі здійснення публічних експертних читань Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, здійснених до її 40-річчя в 2019-2020 рр. Воно є предметом наукового інтересу авторки та напрямком практичної співпраці з програмами Ради Європи в Україні.

На основі здійснення компаративного дискурс-аналізу англомовних, російськомовних та україномовних текстів таких документів, як Конвенція ООН з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок¹³, Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека»¹⁴, а також її сестринських резолюцій, зокрема, 1888¹⁵, 1960¹⁶, 2467¹⁷, 2493¹⁸, Рекомендацій

⁸ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, офіційний текст. Сайт Ради Європи – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text.

⁹ Глосарій і тезаурус Європейського інституту з гендерної рівності / М. Ю. Бабак та ін. ; за заг. ред. О. Давліканової. Київ: «Вістка», 2021. 170 с. – <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/18%20-%20Department/18%20-%20PDF/12.2021/slovník.pdf>.

¹⁰ Стріха М. (2020). Український переклад і перекладачі: між літературою та націєтворенням, К.: Дух і Літера.

¹¹ Засекіна Д., Засекін С. Гендерна когнітивна та поведінкова асиметрія в перекладі. Східноєвропейський журнал психолінгвістики. Том 3 № 2. / 2016 с.121-131.

¹² Греков В. О. Роль гендерної лінгвістики у навчанні та вдосконаленні навиків перекладу [Електронний ресурс] / В. О. Греков // Молодий вчений. – 2017. – № 9. – С. 241-246. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2017_9_57.

¹³ Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.

¹⁴ Резолюція РБ ООН 1325 «Жінки. Мир. Безпека». (б. д.). Взято з http://www.wicc.net.ua/media/realizatsiya_NPD_1325_2016.pdf.

¹⁵ Resolution of UN Security Council 1888 (б. д.). Взято з <https://daccess-ods.un.org/tmp/9345476.62734985.html>.

¹⁶ Resolution of UN Security Council 1960 (б. д.). Взято з <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n10/698/34/pdf/n1069834.pdf?token=igXAExlslolyonHBGX&fe=true>.

¹⁷ Resolution of UN Security Council 2467 (б. д.). Взято з <https://www.un.org/shestandsforspeace/content/united-nations-security-council-resolution-2467-2019-sres24672019>.

¹⁸ Resolution of UN Security Council 2493 (б. д.). Взято з <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N19/339/37/PDF/N1933937.pdf?OpenElement>

Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо захисту прав жінок і дівчат-мігранток, біженок та шукачок притулку¹⁹ щодо їхньої відповідності оригіналу авторкою були сформульовані рекомендації щодо запобігання некоректному перекладу міжнародних документів з питань забезпечення гендерної рівності²⁰. До них належать, зокрема, відмова від використання російських перекладів міжнародних документів як основи для здійснення українських перекладів та здійснення перекладів українською мовою з робочих мов міжнародних організацій (ООН, Ради Європи – англійська, французька); розробка рекомендації для перекладачів та коректорів щодо коректного перекладу гендерної термінології в текстах міжнародних документів, а також програма тренінгів та проведення навчання для перекладачів і коректорів з зазначеної тематики тощо²¹.

У статті авторки «Лінгвістичні інструменти маніпуляцій в російськомовних перекладах Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 та її «сестринських» резолюцій» запропонована авторська класифікація інструментів, які застосовуються при російськомовних перекладах документів (на прикладі російськомовного та оригінального, англomовного, тексту Резолюції РБ ООН 1325 та суміжних резолюцій). До них належать: «1. Втрата частини тексту при перекладі та/або заміна пропущеного тексту іншими параграфами оригінального тексту. 2. Підміна гендерної термінології, яка має різноманітні наслідки – від непрофесійності перекладу до спотворення подальшої політики або інтерпретації змісту першоджерела документів. 3. Підміна понять, не пов'язаних із гендерною термінологією, які мають серйозні наслідки для передачі змісту документу. 4. Одночасне використання зазначених маніпулятивних інструментів та «помилки» при перекладі. 5. «Звуження» змісту поняття при здійсненні перекладу. 6. Використання свідомо маргіналізованих у культурному та соціально-політичному контексті термінів для зниження «цінності» або

¹⁹ Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо захисту прав жінок і дівчат-мігранток, біженок та шукачок притулку (Ухвалено Комітетом міністрів на 132-му засіданні Комітету міністрів 20 травня 2022 року). – <https://rm.coe.int/recommendation-cm-rec-2022-17-ukr/1680a76356>.

²⁰ Дунебабіна О. Рекомендації щодо запобігання некоректному перекладу міжнародних документів з питань забезпечення гендерної рівності. Рекомендації та кращі кейси реалізації стратегічних комунікацій в умовах війни: практичний довідник / [В. Азарова та ін.; за заг. ред. Л. Компанцевої]. Київ: 7БЦ, 2023. 232 с. С 116-123 URL: https://academy.ssu.gov.ua/uploads/n_526_52833748.pdf.

²¹ Те саме джерело, с. 123.

дискредитації тексту. 7. Використання різних варіантів перекладу одних і тих самих гендерних термінів»²².

Разом із тим, дослідницька робота в напрямку аналізу україномовних перекладів міжнародних документів з питань прав жінок та гендерної рівності триває, до наукового кола дослідження вводяться нові документи або їхні частини, а також франкомовні тексти документів, що дає можливість не лише виявити нові помилки та маніпуляції, але й розширити та конкретизувати практичні рекомендації.

Тому, впроваджуючи запропоновані рекомендації в практику, авторка обрала об'єктом поглибленого дискурс-аналізу дві міжнародні Конвенції: Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (далі – Конвенція²³, ратифікована Україною в грудні 1980 року) та Конвенцію Ради Європи із запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами²⁴ (далі – Стамбульська Конвенція, ратифікована Україною в червні 2022 року), які формують основні стандарти політики забезпечення прав жінок та гендерної рівності як на глобальному та регіональному (європейському) рівнях, так і на рівні країн-членів Конвенцій. До аналізу включені англomовний²⁵, франкомовний²⁶, російськомовний²⁷ та україномовний²⁸ тексти Конвенцій.

²² Дунебабіна О. А. Лінгвістичні інструменти маніпуляцій в російськомовних перекладах Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 та її «сестринських» резолюціях». – Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, Серія «Іноземна філологія. Методика викладання іноземних мов», Випуск 99, 2024 р. – с. 63-75. – DOI: <https://doi.org/10.26565/2786-5312-2024-99>.

²³ Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.

²⁴ The Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (Istanbul Convention) URL: <https://www.coe.int/en/web/gender-matters/council-of-europe-convention-on-preventing-and-combating-violence-against-women-and-domestic-violence>.

²⁵ Convention on the elimination all forms of discrimination against women. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women>.

²⁶ Convention sur l'élimination de toutes les formes de discrimination à l'égard des femmes URL: <https://www.ohchr.org/fr/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women>.

²⁷ Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин. URL: <https://www.ohchr.org/ru/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women>.

²⁸ Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.

Предметом дослідження є виявлення проблемних питань перекладу цих документів і основних перекладацьких помилок для подальшого уточнення їхньої класифікації та формулювання рекомендацій щодо шляхів їхнього виправлення.

Виклад основного матеріалу. Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Конвенція лежить в основі українського законодавства та практичної політики в сфері гендерної рівності. Незважаючи на розв'язану російською федерацією війну проти України, яка триває вже понад десять років, Україна продовжує виконувати чинне законодавство, міжнародні зобов'язання в реалізації державної гендерної політики. Будучи сумлінним членом Конвенції, Україна підготувала та подала на розгляд Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок дев'ять періодичних доповідей щодо виконання Конвенції, а делегація Уряду України взяла участь у 83-й сесії Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок (далі – Комітет), яка відбулася 18-19 жовтня 2022 року в Женеві²⁹. Попри понад сорокарічний досвід впровадження Конвенції, в Україні відсутній її україномовний офіційний переклад.

Водночас відсутність офіційного перекладу (як у випадку із Конвенцією ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок, Резолюцією Ради Безпеки ООН 1325 та її «сестринськими резолюціями»), а також неточності та помилки перекладу (як у випадку з низкою міжнародних документів українською мовою, зокрема Конвенцією Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами) призводять до різночитань між оригінальними текстами та наявними українськими перекладами. До чинників наявності помилок і різночитань віднесемо наступні: 1. Використання російськомовних документів як основи для здійснення україномовних перекладів замість англomовних або франкомовних оригіналів зумовлює спотворення змісту документів українською мовою. 2. Некоректність у використанні гендерної термінології перекладачами, намагання знайти заміну наявним термінам з огляду на несталість самої терміносистеми гендерних досліджень та гендерної науки в Україні призводить до спотворення поняттєвої парадигми. Зазначені проблеми потребують ілюстрування при-

²⁹ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08 жовтня 2022 року № 884-р «Про делегацію Уряду України для захисту дев'ятої періодичної доповіді про виконання Конвенції Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (у змішаному форматі)» – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/884-2022-%D1%80#Text>.

кладами щодо неточності перекладів міжнародних документів з питань гендерної рівності, що буде зроблено далі.

Одним із інструментів маніпуляцій довкола гендерної тематики є припущення помилок завдяки здійсненню перекладів міжнародних документів і досліджень з робочих мов міжнародних організацій на російську мову, які потім використовуються як основа для здійснення українських перекладів. Станом на сьогодні в Україні ще існує значна кількість документів, переклади яких українською були здійснені з російської мови, зокрема документи ООН, де російська мова є офіційною, але не робочою.

К. Левченко в статті «Звідки походять маніпуляції навколо гендерної політики, і терміну «гендер» зокрема», яка була опублікована в «Українській правді» 30.06.2020 року, вперше звернула увагу на маніпулятивність російськомовного перекладу Записки Генерального Секретаря ООН, складений за підсумками тридцятої сесії Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок. Вона дослідила, що в російськомовному перекладі термін «гендер» та всі похідні від нього замінені на термін «стать» (російською мовою – «пол»), внаслідок чого викривлено суть документа. Дослідниця зробила висновок, що це не випадковість, а свідомий хід, який адепти «руського міра» використовують для просування своєї ідеології, в якій права людини не відіграють суттєвої ролі, а гендерна рівність є маргіальною та такою, від якої потрібно відмовитися в інтересах зберегання «традиційної родини»³⁰. Таких висновків доходять й інші дослідниці гібридних інформаційних загроз, пов'язаних з агресією російської федерації проти України (Л. Компанцева³¹,

³⁰ Левченко К. «Звідки походять маніпуляції навколо гендерної політики, і терміну «гендер» зокрема». Катерина Левченко. «Українська правда» 30.06.2020. Електронний ресурс – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/columns/2020/06/30/241498/>.

³¹ Компанцева Л. Ф. Гендерна перспектива інформаційної безпеки [Електронний ресурс] / Л. Ф. Компанцева // Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. – 2019. – № 2. – С. 115-125. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iblsd_2019_2_16; Компанцева, Л. Ф. (2019). Гендерна перспектива інформаційної безпеки. Інформаційна безпека людини, суспільства, держави, (2), с. 115-125; Методичні рекомендації з інтеграції гендерних підходів у систему підготовки фахівців для сектору безпеки і оборони України/Олена Волобуєва, Алла В'яткіна, Світлана Ганаба та ін. Київ: ФОП Клименко Ю. Я., 2021. 292 с.; Лариса Компанцева, Катерина Левченко. Російська агресія крізь призму антигендерних рухів. У кн.: Стратегічні комунікації в умовах гібридної війни: погляд від волонтера до науковця: монографія./[В. Азарова та ін.; за заг. ред. Л. Компанцевої]. Київ: НА СБУ, 2021, 24-273 <https://ekmair.ukma.edu.ua/bitstreams/4620ab20-66b3-4388-83f8-0d0b014bba3f/download>.

О. Суслова³², К. Левченко³³, Ю. Лапутіна³⁴, Г. Яворська³⁵, Л. Якубова³⁶ та інші). На перший погляд, «невинні» помилки є не випадковістю, а свідомим ходом, який адепти «руського міра» використовують для просування своєї ідеології, в якій права людини не відіграють суттєвої ролі, а гендерна рівність є маргіальною та такою, від якої потрібно відмовитись в інтересах зберігання авторитарного суспільства. Питання важливості здійснення офіційного україномовного перекладу міжнародних документів також актуалізувалися під час проведення експертних читань, які були присвячені сорокаріччю з дня прийняття Конвенції ООН з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок (грудень 2019 – травень 2020 рр.), в організації яких дисертантка брала безпосередню участь. Експертні читання були організовані Апаратом Урядової уповноваженої з питань гендерної політики спільно з Державним комітетом з питань телебачення

³² Суслова О. Протиріччя в гендерній політиці. Експліцитні та імпліцитні моделі. У кн.: Стратегічні комунікації в умовах гібридної війни: погляд від волонтера до науковця: монографія. . / [В. Азарова та ін.; за заг. ред. Л. Компанцевої]. Київ: НА СБУ, 2021. – с. 274-286. – <https://ekmair.ukma.edu.ua/bitstreams/4620ab20-66b3-4388-83f8-0d0b014bba3f/download>.

³³ Левченко К. Гендерне тяжіння: виклики та рішення. Науково-публіцистичне видання. – Харків: Фоліо, 2019. – 320 с.; Левченко К. Гендерна рівність у системі стратегічних (конструктивних/деструктивних) комунікацій. У кн.: Стратегічні комунікації в умовах гібридної війни: погляд від волонтера до науковця: монографія. Київ: / [В. Азарова та ін.; за заг. ред. Л. Компанцевої]. Київ: НА СБУ, 2021, с. 190-223 <https://ekmair.ukma.edu.ua/bitstreams/4620ab20-66b3-4388-83f8-0d0b014bba3f/download>.

³⁴ Лапутіна Ю. Кризові комунікації представників сектору безпеки і оборони в умовах неконвенційної війни. У кн. Стратегічні комунікації в умовах гібридної війни: погляд від волонтера до науковця: монографія./[В. Азарова та ін.; за заг. ред. Л. Компанцевої]. Київ: НА СБУ, 2021, с. 318-332. <https://ekmair.ukma.edu.ua/bitstreams/4620ab20-66b3-4388-83f8-0d0b014bba3f/download>.

³⁵ Яворська Г. М. Гібридна війна як дискурсивний конструкт. – Strategic Priorities № 4 (41), 2016. – с. 41-48; Яворська, Г. (2018). Когнітивна теорія гібридної війни: конфлікт інтерпретацій. Стратегічні комунікації в умовах гібридної війни: погляд від волонтера до науковця: монографія. Київ: НА СБ України. С. 50-80; Яворська Г. Кризові комунікації представників сектору безпеки і оборони в умовах неконвенційної війни. У кн. Стратегічні комунікації в умовах гібридної війни: погляд від волонтера до науковця: монографія. Київ: НА СБ України, 2021, с. 26-37. – <https://ekmair.ukma.edu.ua/bitstreams/4620ab20-66b3-4388-83f8-0d0b014bba3f/download>.

³⁶ Якубова, Л. (2018). «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Київ: ТОВ Видавництво «КЛІО».

та радіомовлення України та громадськими організаціями (Національна Рада Жінок України, Інформаційно-консультативний жіночий центр). До участі в них запрошувалися науковці, експертки, практики громадських організацій. Інформація про їхнє проведення розміщена на сайті Укрінформу та розповсюджена учасниками через соціальні мережі та медіа³⁷. При проведенні читань використовувалася чинна україномовна версія Конвенції ООН з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок, яка розміщена на сайті Верховної Ради України в розділі «Законодавство» і своїм джерелом визначає «Бібліотечку голови профспілкового комітету», № 5-6, травень-червень, 2005 р.³⁸, що означає відсутність тексту офіційного перекладу Конвенції.

У рамках читань науковицею та правозахисницею О. Уваровою та Урядовою уповноваженою з питань гендерної політики К. Левченко, експерткою і активісткою жіночого українського та міжнародного руху О. Суисловою було порушене питання про невідповідність українського перекладу Конвенції оригінальному англomовному тексту документа.

Для з'ясування джерел невідповідності авторкою здійснено компаративний дискурс-аналіз англomовної, франкомовної, російськомовної та україномовної версій Конвенції. Результати компаративного аналізу відповідності текстів англomовного оригіналу, а також російськомовного та україномовного перекладів частково було висвітлено авторкою в публікації «Рекомендації щодо запобігання некоректному перекладу міжнародних документів з питань забезпечення гендерної рівності»³⁹. Франкомовні тексти додані до аналітичної роботи вперше. В результаті проведеного дослідження було виявлено, що українська версія документа в значній кількості статей має відповідність російськомовному перекладу, зокрема, дублюючи помилки, які викривляють деякі положення Конвенції.

³⁷ Конвенція ООН про ліквідацію дискримінації щодо жінок: історія, структура та загальні принципи. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2839126-konvencia-onn-pro-likvidaciu-diskriminacii-sodo-zinok-istoria-struktura-ta-zagalni-principi.html>.

³⁸ Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.

³⁹ Дунебабіна О. Рекомендації щодо запобігання некоректному перекладу міжнародних документів з питань забезпечення гендерної рівності. Рекомендації та кращі кейси реалізації стратегічних комунікацій в умовах війни: практичний довідник / [В. Азарова та ін.; за заг. ред. Л. Компанцевої]. Київ: 7БЦ, 2023. 232 с. С 116-123 URL: https://academy.ssu.gov.ua/uploads/n_526_52833748.pdf.

У березні 2024 року під час участі в 68 сесії Комісії ООН зі статусу жінок на прохання української офіційної делегації була організована зустріч за участі авторки публікації з представниками відділу перекладів ООН для привернення уваги до питань некоректності перекладу. Саме тоді пролунала пропозиція зробити порівняльний аналіз україномовного та російськомовного текстів не лише з англкомовною оригінальною версією, але й з франкомовною, яка нарівні з англійською є робочою мовою ООН.

Наведемо результати здійсненого нами компаративного дискурс-аналізу на прикладі текстів низки статей Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок чотирма мовами: англійською, французькою, українською та російською.

Надамо коментарі до запропонованого оновленого перекладу статті 1. Оскільки «термін» – це поняття, якому дане наукове визначення або визначення в законодавчому акті (нормативно-правовому документі), а в статті 1 надається визначення того, що таке «дискримінація за ознакою статі», то англійське слово «**the term**» доцільно перекласти як «*термін*», а не «*поняття*». Термін «**exclusion**» коректно перекласти як «виключення», а не «виняток», як застосовується в чинному тексті, що також вказує на усвідомлення дії, а не на її випадковість.

Англкомовний та франкомовний тексти статті 1 Конвенції відповідають один одному – фраза «**has the effect or purpose**» в англійському тексті має повний відповідник у французькому – «**qui a pour effet ou pour but**», що можна перекласти українською мовою як «**мають наслідком або призводять**». Водночас російською мовою цей вислів перекладено як «**направленные**» (**спрямовані**). В українському тексті, викладеному на сайті Верховної Ради України, спостерігається повна відповідність російському аналогу, але не англійському оригіналу. Через це втрачається важливий елемент поняття. Чинний текст Конвенції в цьому місці повністю дублює російськомовний текст («которое направлено»).

В чому суть різниць між «спрямовані» та «мають своїм наслідком»? У тому, що в першому випадку йдеться про свідомі дії, цілеспрямовані. А в другому – незалежно від того наміру, який мали суб'єкти дій. Відповідно, оскільки часто дискримінація є неусвідомленою, і, тим паче, мало хто розраховує свідомо дискримінаційні наслідки тих чи інших дій, то така термінологічна різниця є важливою. У цьому контексті доречно згадати як приклад наказ Міністерства внутрішніх справ України часів правління «януковича-могильова», яким з 2011 року запроваджувалася

Таблиця 1. Порівняння текстів перекладу статті 1 Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок англійською, французькою, українською та російською мовами

Англомовний текст	Російськомовний переклад	Франкомовний текст	Україномовний переклад (чинний)	Україномовний переклад (пропонований)
Article 1 For the purposes of the present Convention, the term «discrimination against women» shall mean any distinction, exclusion or restriction made on the basis of sex which has the effect or purpose of impairing or nullifying the recognition, enjoyment or exercise by women, irrespective of their marital status, on a basis of equality of men and women, of human rights and fundamental freedoms in the political, economic, social, cultural, civil or any other field.	Стаття 1 Для целей настоящей Конвенции понятие «дискриминация в отношении женщин» означает любое различие, исключение или ограничение по признаку пола, которое направлено на ослабление или сводит на нет признание, пользование или осуществление женщинами, независимо от их семейного положения, на основе равноправия мужчин и женщин, прав человека и основных свобод в политической, экономической, социальной, культурной, гражданской или любой другой области.	Article premier Aux fins de la présente Convention, l'expression «discrimination à l'égard des femmes» vise toute distinction, exclusion ou restriction fondée sur le sexe qui a pour effet ou pour but de compromettre ou de détruire la reconnaissance, la jouissance ou l'exercice par les femmes, quel que soit leur état matrimonial, sur la base de l'égalité de l'homme et de la femme, des droits de l'homme et des libertés fondamentales dans les domaines politique, économique, social, culturel et civil ou dans tout autre domaine.	Стаття 1 Для цілей цієї Конвенції поняття «дискримінація щодо жінок» означає будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за ознакою статі, спрямовані на ослаблення чи зведення нанівець визнання, користування або здійснення жінками, незалежно від їхнього сімейного стану, на основі рівності чоловіків і жінок, прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській або будь-якій іншій галузі.	Стаття 1 Для цілей цієї Конвенції термін «дискримінація щодо жінок» означає будь-яке розрізнення, виключення або обмеження за ознакою статі, що має своїм наслідком або метою послабити або звести нанівець визнання, користування або здійснення прав жінок, незалежно від їхнього сімейного стану, на основі рівності чоловіків і жінок, прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській та будь-якій іншій сфері.

наступна схема навчання в закладах вищої освіти системи МВС: 1 курс – курсант, 2 курс – строкова служба в армії, 3 та 4 курси – знов курсант. Такі зміни пояснювалися бажанням наблизити навчання до практики. Але в реальності це призводило до того, що дівчат не приймали до закладів вищої освіти системи МВС, бо, відповідно до норм Конституції, лише чоловіки проходять строкову службу в армії. Громадська організація «Ла Страда-Україна» підготувала та подала судовий позов за фактом дискримінації за ознакою статі. За результатами судового розгляду суд дискримінації в таких діях керівництва МВС не знайшов. Разом із тим, наступного року наказ відмінили.

Також варто звернути увагу на вислів **«on a basis of equality of men and women»**, який якраз і визначає фундаментальний принцип Конвенції – принцип фактичної рівності. І тому коректним буде застосування поняття *«рівності жінок і чоловіків»*, а не *«рівноправності»*, як використано в чинному тексті Конвенції, що звужує його зміст і обмежує виключно формальною правовою рівністю без включення рівних можливостей, відповідальності та доступу. В цілому чинний переклад призводить до послаблення змістовного наповнення статті 1 Конвенції, а, відповідно, і трактування того, що є дискримінацією по відношенню до жінок.

Ще один приклад некоректного перекладу українською мовою демонструє стаття 4 Конвенції. Наведемо порівняння текстів частини 1 цієї статті англійською, французькою, російською та українською мовами (чинного тексту та запропонованих змін) у таблиці 2.

Прокоментуємо запропоновані зміни в україномовному перекладі статті 4 Конвенції. Фраза *«не вважається дискримінацією, як вона визначена в цій Конвенції»*, є коректним перекладом оригінального англійського тексту **«shall not be considered discrimination as defined in the present Convention»**. Чинний переклад не має логічного змісту. Наведемо текст параграфу 1 статті 4 в чинній редакції *«Вжиття державами-сторонами тимчасових спеціальних заходів, спрямованих на прискорення встановлення фактичної рівності між чоловіками та жінками, не вважається, як це визначено цією Конвенцією, дискримінаційним»*. У Конвенції надано визначення «дискримінації», а не оцінка того, чи є встановлення тимчасових заходів дискримінаційним. Уточнення перекладу робить україномовний текст Конвенції автентичним оригінальним англійському та французькому текстам.

Як ми бачимо, в англійському тексті вживається термін **«treatment»**. В українсько-англійському словнику переклад терміну «treatment» ви-

Таблиця 2. Порівняння текстів частини 1 статті 4 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок англійською, російською та українською мовами

Англomовний текст	Російськомовний переклад	Франкомовний текст	Україномовний переклад (чинний)	Україномовний переклад (пропонований)
Article 4 1. Adoption by States Parties of temporary special measures aimed at accelerating de facto equality between men and women shall not be considered discrimination as defined in the present Convention, but shall in no way entail as a consequence the maintenance of unequal or separate standards; these measures shall be discontinued when the objectives of equality of opportunity and treatment have been achieved.	Стаття 4 1. Принятие государствами-участниками временных специальных мер, направленных на ускорение установления фактического равенства между мужчинами и женщинами, не считается, как это определяется настоящей Конвенцией, дискриминационным, однако оно ни в коей мере не должно влечь за собой сохранение неравных или дифференцированных стандартов; эти меры должны быть отменены, когда будут достигнуты цели равенства возможностей и равноправного отношения.	Article 4 L'adoption par les Etats parties de mesures temporaires spéciales visant à accélérer l'instauration d'une égalité de fait entre les hommes et les femmes n'est pas considérée comme un acte de discrimination tel qu'il est défini dans la présente Convention, mais ne doit en aucune façon avoir pour conséquence le maintien de normes inégales ou distinctes; ces mesures doivent être abrogées dès que les objectifs en matière d'égalité de chances et de traitement ont été atteints.	Стаття 4 1. Вжиття державами-сторонами тимчасових спеціальних заходів, спрямованих на прискорення встановлення фактичної рівності між чоловіками і жінками, не вважається дискримінацією, як вона визначена в цій Конвенції, але в жодному разі не повинно призводити до збереження нерівних або окремих стандартів; ці заходи повинні бути скасовані, коли будуть досягнуті цілі рівних можливостей і рівноправних відносин.	1. Вжиття державами-сторонами тимчасових спеціальних заходів, спрямованих на прискорення встановлення фактичної рівності між чоловіками і жінками, не вважається дискримінацією, як вона визначена в цій Конвенції, але в жодному разі не повинно призводити до збереження нерівних або окремих стандартів; ці заходи повинні бути скасовані, коли цілі рівності та ставлення будуть досягнуті.

значається як «поводження», «ставлення». У французькому тексті вживається термін «**traitement**», що також перекладається як «поводження», «ставлення». Тобто переклад виділеної частини статті з англійської на українську мову має подаватися як: **«цілі рівних можливостей та рівного ставлення»**, а маємо **«цілі рівних можливостей і рівноправних відносин»**. З нашої точки зору, термін «ставлення» більше стосується дій держави та суспільства, ніж термін «відносини» і, відповідно, апелює до її (держави) проактивної позиції, що важливо в контексті імплементації Конвенції.

Чинний україномовний переклад статті 5 Конвенції, з нашої точки зору, наочно демонструє, як можна одним словом змінити змістовне наповнення міжнародного документу (таблиця 3).

Зміна слова, яка призводить до зміни змісту, спостерігається при використанні слів «загальна відповідальність» замість «спільна відповідальність». Загальне – це те, що стосується, торкається всіх, усього, поширюється на всіх, на все в цілому. Спільний – належить всім або багатьом. Тож говорячи про «спільну відповідальність», ми від початку розуміємо, що вона стосується і жінок, і чоловіків, є внутрішньою сутністю і принципом батьківства. Говорячи про «загальну відповідальність», ми звертаємося не до глибинних, базових характеристик, а більш поверхневих. Тому англійське слово «common», яке в перекладі українською має декілька значень – «спільний», «загальний», «звичайний», доцільно в контексті статті перекладати як «спільний».

Дискурс-аналіз тексту статті 6 Конвенції, яка стосується заборони торгівлі людьми та використання проституції жінок, чотирма зазначеними вище мовами також виявляє неточність перекладу. Англійською мовою стаття подається як: «States Parties shall take all appropriate measures, including legislation, to suppress all forms of traffic in women and **exploitation** of prostitution of women».

В російськомовному перекладі, розміщеному на сайті ООН, стаття 6 перекладена наступним чином: «Государства-участники принимают все соответствующие меры, включая законодательные, для пресечения всех видов торговли женщинами и **эксплуатации** проституции женщин».

У франкомовному перекладі читаємо: «Les Etats parties prennent toutes les mesures appropriées, y compris des dispositions législatives, pour supprimer, sous toutes leurs formes, le trafic des femmes **et l'exploitation** de la prostitution des femmes».

Таблиця 3. Порівняння текстів статті 5 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок англійською, французькою, російською та українською мовами

Англомовний текст	Франкомовний текст	Російськомовний переклад	Україномовний переклад (чинний)	Україномовний переклад (пропонований)
<i>Article 5</i> States Parties shall take all appropriate measures:	Article 5 Les Etats parties prennent toutes les mesures appropriées pour :	Стаття 5 Государства-участники принимают все соответствующие меры с целью:	Стаття 5 Держави-сторони вживають усіх відповідних заходів з метою:	Стаття 5 Держави-сторони вживають усіх відповідних заходів з метою:
(a) To modify the social and cultural patterns of conduct of men and women, with a view to achieving the elimination of prejudices and customary and all other practices which are based on the idea of the inferiority or the superiority of either of the sexes or on stereotyped roles for men and women;	a) Modifier les schémas et modèles de comportement socio-culturel de l'homme et de la femme en vue de parvenir à l'élimination des préjugés et des pratiques coutumières, ou de tout autre type , qui sont fondés sur l'idée de l'infériorité ou de la supériorité de l'un ou l'autre sexe ou d'un rôle stéréotypé des hommes et des femmes;	a) изменить социальные и культурные модели поведения мужчин и женщин с целью достижения искоренения предрас-судков и упрямле-ния обычаев и всей прочей практики , которые основаны на идее неполноценности или превосходства одного из полов или стереотипности роли мужчин и женщин;	а) змінити соціальні та культурні моделі поведінки чоловіків і жінок для досягнення викорінення забобів , звичаїв та всіх інших проявів , що ґрунтуються на ідеї неповноцінності чи зверхності однієї із статей або стереотипності ролі чоловіків і жінок;	(а) змінити соціальні та культурні моделі поведінки чоловіків і жінок з метою досягнення викорінення упереджень , звичаїв та всіх інших видів практики, які ґрунтуються на ідеї неповноцінності або вишесті однієї зі статей або на стереотипних ролях чоловіків і жінок;

Продовження таблиці 3

Англомовний текст	Франкомовний текст	Російськомовний переклад	Україномовний переклад (чинний)	Україномовний переклад (пропонований)
(b) To ensure that family education includes a proper understanding of maternity as a social function and the recognition of the common responsibility of men and women in the upbringing and development of their children, it being understood that the interest of the children is the primordial consideration in all cases.	b) Faire en sorte que l'éducation familiale contribue à faire bien comprendre que la maternité est une fonction sociale et à faire reconnaître la responsabilité commune de l'homme et de la femme dans le soin d'élever leurs enfants et d'assurer leur développement, étant entendu que l'intérêt des enfants est la condition primordiale dans tous les cas.	b) обеспечить, чтобы семейное воспитание включало в себя правильное понимание материнства как социальной функции и признание общей ответственности мужчин и женщин за воспитание и развитие своих детей при условии, что во всех случаях интересы детей являются преобладающими.	b) забезпечити, щоб сімейне виховання включало правильне розуміння материнства як соціальної функції і визначення загальної відповідальності чоловіків і жінок за виховання і розвиток своїх дітей, розуміючи, що найкращі інтереси дітей є першочерговими в усіх випадках.	(b) забезпечити, щоб сімейне виховання включало правильне (належне) розуміння материнства як соціальної функції та визнання спільної відповідальності чоловіків і жінок за виховання і розвиток своїх дітей, розуміючи, що найкращі інтереси дітей є першочерговими в усіх випадках.

Українською мовою стаття 6 виглядає наступним чином: «Держави-сторони вживають усіх відповідних заходів, включаючи законодавчі, щодо припинення всіх видів торгівлі жінками та **використання** проституції жінок». Як можна побачити термін «**exploitation**» українською перекладений як «**використання**». Тому його доцільно замінити на «**експлуатація**», що буде відповідати як англomовному, так і франкомовному текстам Конвенції.

У російськомовному перекладі статей 10 (параграф h), 12 (параграф 1) та 14 (параграф 2.b) вислів «**advice on family planning**» представлений не як «консультації з планування сім'ї», що буде автентичним перекладом, а як «консультации о планировании размера семьи». Слово «розмір» з'являється з волі перекладача і робить увесь вислів достатньо сенситивним, оскільки він стає тісно пов'язаним з поняттями сексуальних та репродуктивних прав. Ну і взагалі це слово відсутнє в оригінальному тексті. Україномовний чинний переклад копіює російськомовну версію. І ми читаємо в ньому також про «консультації з питань планування розміру сім'ї» (дивись таблицю 4). Цей приклад є яскравою ілюстрацією висновку про те, що системною проблемою українських перекладів є використання в якості основи не оригінальних текстів, а їхніх російськомовних перекладів (М. Лукаш, М. Стріха)⁴⁰, які здійснені як несвідомо, так і свідомо з «помилками» та коригуваннями, які потім потрапляють до україномовних текстів.

У статті 11, присвяченій питанням права на охорону здоров'я, вислів «function of reproduction» перекладається не як «репродуктивна функція», що, зрештою, стосується комплексних аспектів життя та здоров'я, а звужується до російськомовного перекладу «функция продолжения рода».

Інший приклад – стаття 14 Конвенції, параграф g, де в російськомовному варіанті вислів «**land resettlement schemes**» – це не «схемы землеотвода» (тут вказується, що йдеться про російськомовний варіант – ред.), а «планы переселения земель», такі близькі совєцькій та російській ментальності. І «теплі» згадки про радянські молодіжні поїздки на «підняття целіни» тут точно недоречні, адже не перекривають жахів масових депортацій українців, німців, естонців, латишів, литовців, чеченців, інгушів та кримських татар до Сибіру, за Урал та в Середню Азію. І це – не згадуючи величезної шкоди, якої завдали природі ці агросоці-

⁴⁰ Стріха М. (2020). Український переклад і перекладачі: між літературою та націєтворенням, К.: Дух і Літера.

Таблиця 4. Порівняння текстів статті 10.н. Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок англійською, французькою, російською та українською мовами

Англомовний текст	Франкомовний текст	Російськомовний переклад	Україномовний переклад (чинний)	Україномовний переклад (пропонований)
Article 10 (h) Access to specific educational information to help to ensure the health and well-being of families, including information and advice on family planning .	Article 10 h) L'accès à des renseignements spécifiques d'ordre éducatif tendant à assurer la santé et le bien-être des familles, y compris l'information et des conseils relatifs à la planification de la famille .	Стаття 10 h) Доступ к специальной информации образовательного характера в целях содействия обеспечению здоровья и благосостояния семей, включая информацию и консультации о планировании размера семьи .	Стаття 10 h) Доступ до спеціальної інформації освітнього характеру для сприяння забезпеченню здоров'я і добробуту сімей, включаючи інформацію та консультації з питань планування сім'ї .	Стаття 10 (h) Доступ до спеціальної освітньої інформації, яка допомагає забезпечити здоров'я і добробут сімей, включаючи інформацію та консультації з питань планування сім'ї .

о-експерименти. До речі, в україномовному перекладі цей пасаж взагалі відсутній.

Стаття 14 Конвенції, параграф d. англійською мовою подається як **«benefit of all community and extension services, in order to increase their technical proficiency»**. Але перекладаються – *«пользоваться услугами всех средств **общинного** обслуживания, консультативных служб по сельскохозяйственным вопросам, в частности для повышения их технического уровня»*. Тобто виходить так, що положення Конвенції спрямовані не на права жінок, а на підвищення технічного рівня служб. Мало б бути: *«скористатися послугами всіх громадських та дорадчих служб, щоб підвищити свої технічні навички (свої технічні компетенції)»*. У чинному україномовному тексті цієї статті Конвенції перекладачі також залишили традиційно російське слово **«община»**, говорячи: «всіх засобів общинного обслуговування» – слово в слово з російської мови, а не з оригіналу.

Наведеними прикладами не обмежуються перекладацькі помилки та неточності в україномовному перекладі Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Тож необхідним є здійснення системної роботи для уточнення українського перекладу цієї Конвенції ООН та оновлення її тексту на сайті Верховної Ради України.

Чому важливо звертати увагу на питання коректності перекладу? Тому що це питання професійності перекладача та репутації перекладацької професії. Але крім цього за некоректними перекладами криється глибинний політичний підтекст: помилки в перекладі міжнародних документів з питань прав жінок та гендерної рівності є одним із інструментів маніпуляцій довкола гендерної тематики, прикладами яких така багата історія сучасної росії. Подібні маніпулювання перекладами міжнародних документів з гендерної тематики заважають повноцінному впровадженню гендерної рівності й відкидають здобутки роботи Комісії ООН зі становища жінок, Комітету ООН з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок та інших органів і структур з прав жінок та гендерної рівності, бо спотворюють суть документів і впровадження його положень до національного законодавства. Крім цього, подібні неточності грають на руку антигендерним рухам та їхнім ідеологам.

Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. Що стосується Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, наразі

відбувається процес приведення українського законодавства у відповідність до неї. Триває робота над законопроектами, які спрямовані на вдосконалення механізму реагування на випадки домашнього та гендерно зумовленого насильства щодо громадян України за кордоном; зміни в процедурі надання доказів у суді – зменшення тягаря доказування на жертву і, як наслідок, зменшення ризику повторної травматизації; посилення імунітету працівників поліції при винесенні термінового заборонного припису та визначення їхніх повноважень при виконанні обов'язків у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; встановлення відповідальності за сексуальні домагання; внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення (законопроект № 8048 від 19.09.2022, Ляшенко А. О.); встановлення відповідальності за неповідомлення про вчинення домашнього насильства відносно дитини (№ 8329 від 02.01.2023, Михайлюк Г. О.); також внесення змін до Кримінального процесуального кодексу (№ 9093). Тож робота з впровадження положень та стандартів Стамбульської конвенції триває.

Здійснення компаративного дискурс-аналізу цього документу також надало можливість виявити помилки та невідповідності україномовного перекладу оригінальному англomовному тексту Стамбульської конвенції, виявити помилки, які представлені в таблиці 5.

Тож можемо побачити, що термін **«gender-based violence against women»** перекладається як **«насильство стосовно жінок за гендерною ознакою»**, а не «гендерно-зумовлене насильство стосовно жінок», що є коректним перекладом. Використання терміну зумовлено дискримінацією та різним становищем жінок і чоловіків, а також визначено в Конвенції Ради Європи саме як **«gender-based violence»**. Також коректним є використання поняття «постраждала від насильства», а не «жертва насильства». Такою термінологією оперує, зокрема Закон «Про запобігання та протидію домашньому насильству»⁴¹ і всі нормативно-правові акти, які були в подальшому прийняті на його виконання.

На нашу думку, поява зазначених помилок у перекладах україномовних текстів документів базується на недостатній обізнаності перекладачами щодо гендерної тематики та термінології. Саме тому є необхідним не лише уточнення офіційних перекладів усіх документів у галузі прав людини і використання саме їх в практичній роботі, але й розробка та

⁴¹ Про запобігання та протидію домашньому насильству. Закон України від 07.12.2017 року № 2229-VIII. Редакція від 31.12.2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 15.05.2024).

Таблиця 5. Порівняльний аналіз перекладів статей 1, 2, 3, 4, 6 та 14 Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами

Англомовний текст	Чинний українськомовний переклад	Рекомендований українськомовний переклад
Preamble Recognising that women and girls are exposed to a higher risk of gender-based violence than men;	Препамбула визнаючи те, що жінки й дівчата піддаються більшому ризикові насильства за гендерною ознакою , ніж чоловіки;	Препамбула визнаючи те, що жінки й дівчата частіше наражаються на ризик гендерно-зумовленого насильства , ніж чоловіки;
Article 1 c design a comprehensive framework, policies and measures for the protection of and assistance to all victims of violence against women and domestic violence;	Стаття 1 с) розробка всюсяжних рамок, політики та заходів для захисту всіх жертв насильства стосовно жінок і домашнього насильства та надання їм допомоги;	Стаття 1 с) розробка комплексних засад, політики та заходів для захисту всіх постраждалих осіб від насильства стосовно жінок і домашнього насильства та надання їм допомоги;
Article 2 Parties are encouraged to apply this Convention to all victims of domestic violence. Parties shall pay particular attention to women victims of gender-based violence in implementing the provisions of this Convention.	Стаття 2 2. Сторони заохочуються застосовувати цю Конвенцію до всіх жертв домашнього насильства. Під час виконання положень цієї Конвенції Сторони звертають особливу увагу на жінок – жертв насильства за гендерною ознакою.	Стаття 2 2. Сторони заохочуються застосовувати цю Конвенцію до всіх постраждалих від домашнього насильства. Під час виконання положень цієї Конвенції Сторони звертають особливу увагу на жінок – постраждалих осіб від гендерно зумовленого насильства .
Article 3 d “ gender-based violence against women ” shall mean violence that is directed against a woman because she is a woman or that affects women disproportionately;	Стаття 3 d) « насильство стосовно жінок за гендерною ознакою » означає насильство, яке спрямоване проти жінки через те, що вона є жінкою, або яке зачіпає жінок непропорційно;	Стаття 3 d) « гендерно-зумовлене насильство стосовно жінок » означає насильство, яке спрямоване проти жінки через те, що вона є жінкою, або яке зачіпає жінок непропорційно;

Англомовний текст	Чинний україномовний переклад	Рекомендований україномовний переклад
Article 4 4 Special measures that are necessary to prevent and protect women from gender-based violence shall not be considered discrimination under the terms of this Convention.	Стаття 4 4. Спеціальні заходи, які є необхідними для запобігання насильству за гендерною ознакою та захисту жінок від насильства за гендерною ознакою, не розглядаються як дискримінація згідно з положеннями цієї Конвенції.	Стаття 4 4. Спеціальні заходи, які є необхідними для запобігання гендерно зумовленому насильству та захисту жінок від гендерно зумовленого насильства, не розглядаються як дискримінація згідно з положеннями цієї Конвенції.
Article 6 Gender-sensitive policies	Стаття 6 Політика, яка враховує гендерні аспекти	Стаття 6. Гендерно-чутлива політика
Article 14 1 Parties shall take, where appropriate, the necessary steps to include teaching material on issues such as equality between women and men, non-stereotyped gender roles, mutual respect, non-violent conflict resolution in interpersonal relationships, gender-based violence against women and the right to personal integrity, adapted to the evolving capacity of learners, in formal curricula and at all levels of education.	Стаття 14 1. Сторони здійснюють, де це доречно, необхідні кроки для включення адаптованого до рівня розвитку учнів навчального матеріалу з таких питань, як рівність між жінками та чоловіками, нестереотипні гендерні ролі, взаємна повага, вирішення конфліктів у міжособистісних стосунках без застосування насильства, насильство стосовно жінок за гендерною ознакою та право на особисту цілісність, у формальні навчальні плани на всіх рівнях навчання.	Стаття 14 1. Сторони здійснюють, де це доречно, необхідні кроки для включення адаптованого до рівня розвитку учнів навчального матеріалу з таких питань, як рівність між жінками та чоловіками, нестереотипні гендерні ролі, взаємна повага, вирішення конфліктів у міжособистісних стосунках без застосування насильства, гендерно зумовлене насильство стосовно жінок та право на особисту цілісність, у формальні навчальні плани на всіх рівнях навчання.

проведення спеціальних тренінгових курсів та модулів для перекладачів, перш за все, з англійської та французької мов як робочих мов ООН та Ради Європи.

Ще одним інструментом, який спричинює появу помилок при перекладах, є намагання зробити кращий (більш літературний) переклад, що веде до змістовних змін при перекладі оригінального тексту документу. Так, у таблиці 6 представлені приклади літературного «доповнення» оригінального тексту Стамбульської конвенції.

Як наслідок – неточний текст впроваджується до національного законодавства та практики й некоректно комунікується із суспільством в Україні та на міжнародному рівні.

Додатково нами було зроблено дискурс-аналіз російськомовного перекладу Стамбульської конвенції та його порівняння з англomовним оригіналом. Було виявлено, що в російськомовному перекладі в статті 3 «Визначення» термін «гендер» («gender») змінено на «гендерный» (тут написано українською – ред.), а в статті 4, пункт 3 термін «гендер» взагалі випущений. При цьому в українському перекладі Конвенції ці статті перекладені коректно. На нашу думку, стратегія російськомовного перекладу полягає в девізуалізації гендерної термінології в російському правовому дискурсі через спотворення оригінального тексту документу.

Незважаючи на те, що російська федерація не лише не ратифікувала, але й не підписала Стамбульську конвенцію, а після виключення російської федерації в 2022 році з Ради Європи це питання взагалі не стоїть в її політичному порядку денному, вона підживлює маніпуляції довкола цього документа. Приклади спотворення тексту Конвенції за рахунок перекладу наведені в таблиці 7.

У процесі здійснення компаративного дискурс-аналізу англomовного, російськомовного та україномовного текстів Стамбульської конвенції авторкою було виявлено певну кореляцію між українськими та російськими перекладами, а саме ідентичні переклади терміну «gender-based violence» не як «гендерно зумовлене насильство», а як «насильство за гендерною ознакою» та «насилие по гендерному признаку», відповідно. Також термін «gender-sensitive policies» перекладено не як «гендерно чутлива політика», а як «політика, яка враховує гендерні аспекти» та «политика, учитывающая гендерные аспекты», відповідно. Приклади таких некоректних перекладів термінології представлені в таблиці 8.

Таблиця 6. Порівняльний аналіз перекладів Прембули, статей 1, 7, 12 та 16 Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами англійською та українською мовами

Англomовний текст	Чинний українськомовний переклад	Рекомендований українськомовний переклад
Preamble Recognising that children are victims of domestic violence, including as witnesses of violence in the family ;	Прембула визнаючи те, що діти є жертвами домашнього насильства, у тому числі як свідки насильства в лоні сім'ї;	Прембула визнаючи те, що діти є постраждалими особами від домашнього насильства, зокрема насильства в сім'ї;
Article 16 Preventive intervention and treatment programmes	Стаття 16 Профілактичне втручання та лікувальні програми	Стаття 16 Превентивне втручання та корекційні програми
Preamble Recognising that violence against women is a manifestation of historically unequal power relations between women and men, which have led to domination over, and discrimination against, women by men and to the prevention of the full advancement of women;	Прембула визнаючи те, що насильство стосовно жінок є проявом історично нерівного співвідношення сил між жінками та чоловіками, яке призвело до домінування над жінками та дискримінації жінок чоловіками та до недопущення повноцінної емансипації жінок;	Прембула визнаючи те, що насильство стосовно жінок є проявом історично нерівного співвідношення сил між жінками та чоловіками, яке призвело до домінування над жінками та дискримінації жінок чоловіками та до перешкоджання повноцінному просуванню жінок;

Продовження таблиці 6		
Англomовний текст	Чинний українomовний переклад	Рекомендований українomовний переклад
Preamble Recalling the following recommendations of the Committee of Ministers to member States of the Council of Europe: Recommendation Rec(2002)5 on the protection of women against violence, Recommendation CM/Rec(2007)17 on gender equality standards and mechanisms, Recommendation CM/Rec(2010)10 on the role of women and men in conflict prevention and resolution and in peace building, and other relevant recommendations; Article 1 b contribute to the elimination of all forms of discrimination against women and promote substantive equality between women and men, including by empowering women;	Прембула відзначаючи такі рекомендації Комітету міністрів державам – членам Ради Європи: Рекомендацію Rec(2002)5 про захист жінок від насильства, Рекомендацію CM/Rec(2007)17 про стандарти та механізми гендерної рівності, Рекомендацію CM/Rec(2010)10 про роль жінок та чоловіків у запобіганні й вирішенні конфліктів та в зміцненні миру, а також інші відповідні рекомендації;	Прембула відзначаючи такі рекомендації Комітету міністрів державам – членам Ради Європи: Рекомендацію Rec(2002)5 про захист жінок від насильства, Рекомендацію CM/Rec(2007)17 про стандарти та механізми гендерної рівності, Рекомендацію CM/Rec(2010)10 про роль жінок та чоловіків у запобіганні й вирішенні конфліктів та в миробудуванні, а також інші відповідні рекомендації;
Article 1 b contribute to the elimination of all forms of discrimination against women and promote substantive equality between women and men, including by empowering women;	Стаття 1 b) сприяння ліквідації всіх форм дискримінації стосовно жінок та заохочення дійсної рівності між жінками та чоловіками, у тому числі шляхом надання жінкам самостійності;	Стаття 1 b) сприяння ліквідації всіх форм дискримінації жінок та заохочення справжньої рівності між жінками та чоловіками, зокрема й через зміцнення прав та можливостей жінок;
Article 7 Comprehensive and co-ordinated policies	Стаття 7 Усеосяжна та скоординована політика	Стаття 7 Комплексна та скоординована політика
Chapter III Prevention	Глава III Недопущення	Глава III Запобігання
Article 12 6 Parties shall take the necessary measures to promote programmes and activities for the empowerment of women.	Стаття 12 6. Сторони вживають необхідних заходів для заохочення програм та діяльності для надання жінкам самостійності.	Стаття 12 6. Сторони вживають необхідних заходів для заохочення програм та діяльності для надання розширення прав і можливостей жінок.

Таблиця 7. Порівняльний аналіз перекладів статей 3 і 4 Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами англійською, російською та українською мовами

Англomовний текст Конвенції	Російськомовний переклад	Україномовний переклад
Article 3 с) “gender” shall mean the socially constructed roles, behaviours, activities and attributes that a given society considers appropriate for women and men;	Стаття 3 с) «гендерний» означает социально-закрепленные роли, поведение, деятельность и характеристики, которые определенное общество рассматривает как соответствующие женщинам и мужчинам;	Стаття 3 с) «гендер» означає соціально закріплені ролі, поведінку, діяльність і характерні ознаки, які певне суспільство вважає належними для жінок та чоловіків;
Article 4 3 The implementation of the provisions of this Convention by the Parties, in particular measures to protect the rights of victims, shall be secured without discrimination on any ground such as sex, gender, race, colour, language, religion, political or other opinion, national origin, association with a national minority, property, birth, sexual orientation, gender identity, age, state of health, disability, marital status, migrant or refugee status, or other status.	Стаття 4 3. Соблюдение положений настоящей Конвенции Сторонами, в частности путем принятия мер по защите прав жертв, должно быть обеспечено без какой бы то ни было дискриминации по признаку пола, расы, цвета кожи, языка, религии, политических или иных убеждений, национального или социального происхождения, принадлежности к национальным меньшинствам, имущественного положения, рождения, сексуальной ориентации, гендерной идентичности, возраста, состояния здоровья, инвалидности, семейного положения, статуса мигранта или беженца или по иным признакам.	Стаття 4 3. Виконання положень цієї Конвенції Сторонами, зокрема вжиття заходів для захисту прав жертв, забезпечується без дискримінації за будь-якою ознакою, як-от: статі, гендеру, раси, кольору шкіри, мови, релігійних, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, належності до національної меншини, майнового стану, народження, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, віку, стану здоров'я, інвалідності, сімейного стану, статусу мігранта чи біженця або іншого статусу.

Таблиця 8. Порівняльний аналіз перекладів статей 3, 4, 6, 14, 16 Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами

Англomовний текст	Російськомовний переклад	Чинний українкомовний переклад	Рекомендований українкомовний переклад
Article 3 a «violence against women» is understood as a violation of human rights and a form of discrimination against women and shall mean all acts of gender-based violence that result in, or are likely to result in, physical, sexual, psychological or economic harm or suffering to women, including threats of such acts, coercion or arbitrary <i>deprivation</i> of liberty, whether occurring in public or in private life;	Стаття 3 а) «насилие в отношении женщин» понимается как нарушение прав человека и форма дискриминации в отношении женщин и означает все акты насилия по гендерному признаку , которые приводят или могут привести к физическому, сексуальному, психологическому или экономическому ущербу или страданиям в отношении женщин, включая угрозы таких актов, принуждение или произвольное лишение свободы, независимо от того, происходит ли это в публичной или частной жизни;	Стаття 3 а) «наси́льство стосовно жінок» розуміється як порушення прав людини й дискримінації стосовно жінок та означає всі акти насильства стосовно жінок за гендерною ознакою , результатом яких є або може бути фізична, сексуальна, психологічна або економічна шкода чи страждання, яких завдано жінкам, зокрема й погрози таких дій, примус або свавільне позбавлення волі, незалежно від того, чи відбувається це в публічному або приватному житті;	Стаття 3 а) «наси́льство стосовно жінок» розуміється як порушення прав людини й форма дискримінації жінок та означає всі акти гендерно зумовленого насильства стосовно жінок, результатом яких є або може бути фізична, сексуальна, психологічна або економічна шкода чи страждання, яких завдано жінкам, зокрема й погрози таких дій, примус або свавільне позбавлення волі, незалежно від того, чи відбувається це в публічному або приватному житті;
Article 3 d «gender-based violence against women» shall mean violence that is directed against a woman because she is a woman or that affects women disproportionately;	Стаття 3 д) «наси́лие в отношении женщин по гендерному признаку» означает насилие, которое направлено на женщину, потому что она является женщиной, или же несопропорционально затрагивает женщин;	Стаття 3 д) «наси́льство стосовно жінок за гендерною ознакою» означає насильство, яке спрямоване проти жінки через те, що вона є жінкою, або яке зачіпає жінок непропорційно;	Стаття 3 д) «гендерно зумовлене насильство стосовно жінок» означає насильство, яке спрямоване проти жінки через те, що вона є жінкою, або яке зачіпає жінок непропорційно;

Продовження таблиці 8				
Англomовний текст	Російськомовний переклад	Чинний українкомовний переклад	Рекомендований українкомовний переклад	
Article 4 4 Special measures that are necessary to prevent and protect women from gender-based violence shall not be considered discrimination under the terms of this Convention.	4 Специальные меры, которые необходимы для предупреждения и защиты женщин от насилия по гендерному признаку, не должны рассматриваться как дискриминация в соответствии с данной Конвенцией.	Стаття 4 4. Спеціальні заходи, які є необхідними для запобігання насильству за гендерною ознакою та захисту жінок від насильства за гендерною ознакою, не розглядаються як дискримінація згідно з положеннями цієї Конвенції.	Стаття 4 4. Спеціальні заходи, які є необхідними для запобігання гендерно зумовленому насильству та захисту жінок від гендерно зумовленого насильства, не розглядаються як дискримінація згідно з положеннями цієї Конвенції.	
Article 14 1 Parties shall take, where appropriate, the necessary steps to include teaching material on issues such as equality between women and men, non-stereotyped gender roles, mutual respect, non-violent conflict resolution in interpersonal relationships, gender-based violence against women and the right to personal integrity, adapted to the evolving capacity of learners, in formal curricula and at all levels of education.	Статья 14 1 Стороны предпринимают, когда это целесообразно, необходимые шаги по включению педагогического материала по таким вопросам, как равенство между женщинами и мужчинами, нестереотипные гендерные роли, взаимное уважение, урегулирование конфликтов в межличностных отношениях без применения насилия, насилие по гендерному признаку в отношении женщин и право на личную неприкосновенность, адаптированного к развивающимся способностям обучающихся, в официальных учебных программы и на всех уровнях образования.	Стаття 14 1. Сторони здійснюють, де це доречно, необхідні кроки для включення адаптованого до рівня розвитку учнів навчального матеріалу з таких питань, як рівність між жінками та чоловіками, нестереотипні гендерні ролі, взаємна повага, вирішення конфліктів у міжособистісних стосунках без застосування насильства, насильство стосовно жінок за гендерною ознакою та право на особисту цілісність, у формальні навчальні плани на всіх рівнях навчання.	Стаття 14 1. Сторони здійснюють, де це доречно, необхідні кроки для включення адаптованого до рівня розвитку учнів навчального матеріалу з таких питань, як рівність між жінками та чоловіками, нестереотипні гендерні ролі, взаємна повага, вирішення конфліктів у міжособистісних стосунках без застосування насильства, гендерно зумовлене насильство стосовно жінок та право на особисту цілісність, у формальні навчальні плани на всіх рівнях навчання.	

<i>Продовження таблиці 8</i>				
Англomовний текст	Російськомовний переклад	Чинний українськомовний переклад	Рекомендований українськомовний переклад	
Article 6 Gender-sensitive policies	Стаття 6 Політика, учитывающая гендерные аспекты	Стаття 6 Політика, яка враховує гендерні аспекти	Стаття 6 Гендерно чутлива політика	
Article 16 – Preventive intervention and treatment programmes	Стаття 16 Профилактическое вмешательство и лечебные программы	Стаття 16 Профілактичне втручання та лікувальні програми	Стаття 16 Превентивне втручання та корекційні програми	

Результати проведеного компаративного аналізу текстів Конвенції англійською, російською та українською мовами можуть бути використані в практичній роботі, зокрема в інформаційних та адвокаційних кампаніях, спрямованих на поширення знань про Стамбульську конвенцію, яка була ратифікована Верховною Радою України 22 червня 2022 року. Одразу ж окремі політики розпочали кампанії з адвокації денонсації цієї Конвенції, зокрема лідерка «Батьківщини» Ю. Тимошенко, яка оприлюднила в липні 2022 року петицію на сайті Президента України з вимогою денонсувати Стамбульську конвенцію. Петиція у визначений термін набрала необхідні 25 000 підписів. Президентом було надано відповідь, в якій обґрунтовано недоцільність денонсації Конвенції та її відповідність Конституції України.

Наведені приклади наочно свідчать про те, що при перекладі українською мовою необхідно за основу брати англійські або французькі тексти документів ООН, оскільки саме англійська та французька мови є робочими мовами ООН, а російська, арабська, китайська та іспанська є не робочими, а офіційними мовами ООН. Для коректного використання гендерної термінології та висвітлення гендерної тематики в стратегічній комунікації до вже сформованих раніше рекомендацій додамо наступні:

1. Для пошуку та добору коректного українського терміна використовувати одночасно англійську та французьку (в разі наявності) версії документів.

2. Зробити офіційний переклад Конвенції ООН з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок з урахуванням зауважень та коментарів, представлених в даному розділі.

3. Зробити уточнений переклад Конвенції Ради Європи із запобігання насильству стосовно жінок та домашньому насильству та боротьбу із цими явищами з урахуванням зауважень та коментарів, представлених у даному розділі.

4. Робити обов'язковий гендерний лінгвістичний чекінг усіх міжнародних документів, які перекладаються українською мовою, запровадивши наявний досвід Офісу Ради Європи в Україні.

Висновки. Задля ефективного впровадження гендерної політики необхідно проаналізувати всі міжнародні документи, які ратифікувала Україна, та зробити коректний переклад з першоджерела, а не з російських перекладів. До таких документів, зокрема належать Факультативний протокол до Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації

щодо жінок, загальні рекомендації до цієї Конвенції, які готує Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок (ухвалено тридцять дев'ять рекомендацій і наразі Комітет підготував проєкт сорокової рекомендації, присвяченої питанням забезпечення ефективної участі жінок в системах прийняття рішень), а також рекомендація номер один до Стамбульської конвенції щодо протидії насильству у віртуальному просторі.

3. ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ПОЛОЖЕНЬ КОНВЕНЦІЇ РАДИ ЄВРОПИ ПРО ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬСТВУ СТОСОВНО ЖІНОК І ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ ТА БОРОТЬБУ ІЗ ЦИМИ ЯВИЩАМИ ДО НОРМ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Розділ 3.1. НАУКОВО-АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ ТА ЗАКОНОДАВЧИХ ІНІЦІАТИВ, СПРЯМОВАНИХ НА ІМПЛЕМЕНТАЦІЮ ПОЛОЖЕНЬ КОНВЕНЦІЇ РАДИ ЄВРОПИ ПРО ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬСТВУ СТОСОВНО ЖІНОК І ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ ТА БОРОТЬБУ ІЗ ЦИМИ ЯВИЩАМИ

Легенька Марина Миколаївна,
докторка філософії в галузі права,
віцепрезидентка ГО «Ла Страда-Україна»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5413-2696>

Конвенція із запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами, яка також відома під назвою Стамбульської конвенції, є винятково прогресивним міжнародним правозахисним документом Ради Європи, який на міжнародному рівні закріплює стандарти стосовно попередження та боротьби з такими видами насильства і є фактично законодавчою базою Ради Європи для боротьби з насильством щодо жінок і дівчат.

Роль та значення Стамбульської конвенції високо оцінюється міжнародною спільнотою. В якості прикладу варто послатися на характеристи-

ку, надану їй Лакшмою Пурі – колишньою заступницею Виконавчого директора організації ООН Жінки, яка визначила вказаний документ як першорядний серед інструментів, спрямованих на викорінення насильства щодо жінок¹. Верховний представник Євросоюзу із закордонних справ і політики безпеки Жозеп Боррель підкреслив: «Стамбульська конвенція – перший міжнародний юридично обов’язковий інструмент боротьби з насильством проти жінок та домашнім насильством. Вона спрямована на забезпечення суттєвого правового захисту жінок та дівчат у всьому світі»².

Конвенція є міжнародною нормативно-правовою базою, яка визначає організаційно-правові інструменти боротьби з насильством щодо жінок і дівчат та пропонує урядам країн необхідний перелік заходів із запобігання насильству, захисту постраждалих і притягнення до відповідальності винних осіб. Вона є результатом узагальнення багаторічного досвіду, напрацьованого окремими країнами та міжнародними спільнотами у визначенні найоптимальніших шляхів попередження та подолання гендерно обумовленого насильства. Конвенція має юридичну силу, тому будь-яка країна, яка її ратифікує (надає силу закону), повинна дотримуватися її положень та імплементувати стандарти в національне законодавство.

Актуальність і суспільна значимість Конвенції полягає в тому, що вперше в міжнародному документі, який обов’язковий до виконання країнами, котрі його ратифікували, йдеться не лише про дискримінацію жінок, але й про домашнє насильство, про різні прояви насильства стосовно жінок (сексуальне насильство, зокрема зґвалтування, примусовий шлюб, примусовий аборт, примусова стерилізація, каліцтво жіночих статевих органів, злочини заради так званої «честі», переслідування, сексуальні домагання).

Всі визначені в Конвенції види насильства розглядаються не як приватні питання особи, що постраждала, або внутрішні проблеми родини,

¹ Lakshmi Puri. Remarks at CSW57 side event : “Violence against Women – Our Concern, Our Response”. Monday, 4 March 2013. URL: <https://www.unwomen.org/en/news/stories/2013/3/remarks-by-lakshmi-puri-at-csw57-side-event> (дата звернення: 18.07.2024).

² Statement by High Representative/Vice-President Josep Borrell on Turkey’s withdrawal of the Istanbul Convention. 20.03.2021. Brussels. An official website of the European Union. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/turkey-statement-high-representativevice-president-josep-borrell-turkey%E2%80%99s-withdrawal-istanbul_en (дата звернення: 18.07.2024).

а як злочини та порушення прав людини, відповідальність за реагування на які покладається на державу.

Вагоме значення Стамбульської конвенції виявилось і в активній спрямованості держав на її ратифікацію. Так, станом на серпень 2024 року Стамбульську конвенцію ратифікували 39 із 47 держав-членів Ради Європи. Ще 6 підписали її, але поки що не ратифікували. До Стамбульської конвенції можуть долучатися й країни, які не є членами Ради Європи, але які визнають її стандарти та заходи щодо їхнього втілення на національному рівні³.

Широта і масштабність проблем, пов'язаних з імплементацією положень Стамбульської конвенції до норм національного законодавства, потребує як глибокого теоретичного та практичного осмислення вказаної проблематики, так і вивчення та врахування досвіду подібних заходів, напрацьованого європейськими країнами, його узагальнення та систематизації.

У першу чергу доцільно відзначити конструктивізм та системність, якими характеризуються політики країн Північної Європи у сфері протидії гендерно обумовленому насильству. При цьому визначальним у діяльності країн Скандинавії є принцип нульової толерантності до насильства щодо жінок і домашнього насильства та визначення свободи від насильства необхідною умовою суспільства рівності. Головною ознакою, яка об'єднує гендерні політики вказаних країн, є визначення профілактики насильства за ознакою статі ключовим напрямком цих політик. Головними ж відмінностями, на думку Elisabeth Stubberud, Karin Hovde and Mari Helenedatter Aarbakke, є різні підходи до державно-управлінського забезпечення вказаної політики, оскільки в цих країнах управління протидією домашньому насильству поділене щонайменше на три частини: сексуальним здоров'ям опікується Міністерство охорони здоров'я, протидія насильству закріплена за Міністерством юстиції, а попередження насильства значною мірою покладено на Міністерство освіти. Така ситуація може спричиняти проблеми у координації вказаної діяльності⁴.

³ Chart of signatures and ratifications of Treaty 210. Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (CETS No. 210). Status as of 13/08/2024. URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?-module=signatures-by-treaty&treatyenum=210> (дата звернення: 13.08.2024)].

⁴ Elisabeth Stubberud, Karin Hovde and Mari Helenedatter Aarbakke THE ISTANBUL CONVENTION THE NORDIC WAY. The Nordic Countries' Implementation of a selection of paragraphs in The Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence. Forlaget Nora 2018. URL: https://ntnuopen.ntnu.no/ntnu-xmlui/bitstream/handle/11250/2633543/stubberud_hovde_and_aarbakke_-the_istanbul_convention_the_nordic_way_2018.pdf?sequence=2 (дата звернення: 04.08.2022)].

Реалізація Стамбульської конвенції в таких країнах, як Данія, Фінляндія та Австрія, має достатньо спільних рис, оскільки здійснювалася шляхом запровадження неурядової спеціалізованої та високоякісної системи підтримки для жінок, потерпілих від різних форм насильства, фінансування та часткове регулювання якої здійснюється на різних рівнях державного управління (національний, регіональний та місцевий).

Водночас дослідники вказаної проблематики звертають увагу і на певну специфіку, притаманну кожній з перелічених країн. Так, у Фінляндії всі притулки для постраждалих осіб координуються, фінансуються та контролюються державою, а в Данії та Австрії такими притулками опікуються організації громадянського суспільства. Всі притулки у Фінляндії та Австрії функціонують цілодобово і без вихідних, а Данія в цьому плані помітно обмежена⁵.

Перспективним є досвід Італії в імплементації положень Стамбульської конвенції – вона відбувалася шляхом оновлення освітнього законодавства, яке було здійснене у 2015 році. В подальшому Міністерство освіти розгорнуло систему відповідних заходів, зокрема пов'язаних із затвердженням відповідних освітніх програм, фінансової підтримки та створення спеціалізованого веб-сайту. Італійські школи долучалися до освітніх проєктів з тематики Стамбульської конвенції, зокрема в співпраці з жіночими громадськими організаціями. Однак через сильну опозицію з боку «антигендерних» рухів, які підтримувалися місцевою владою та медіа, школи згодом змушені були відмовлятися від відповідних ініціатив⁶. Даючи оцінку цим подіям, ГРЕВІО нагадав про обов'язок Міністерства освіти Італії втрутитись у ситуацію, оскільки відповідно до чинного законодавства саме цей орган був уповноважений затверджувати навчальні програми та забезпечувати їхнє виконання на місцях⁷.

⁵ Katrin Lange, Sarah Molter, Marie Wittenius (2020): Violence against Women. On the implementation of the Istanbul Convention in Denmark, Finland and Austria. Working Paper No. 21 of the Observatory for Sociopolitical Developments in Europe. URL: <https://beobachtungsstelle-gesellschaftspolitik.de/f/7abbc5163.pdf> (дата звернення: 03.08.2022).

⁶ Council of Europe, Mid-term Horizontal Review of GREVIO baseline evaluation reports (2022). URL: <https://rm.coe.int/prems-010522-gbr-grevio-mid-term-horizontal-review-rev-february-2022/1680a58499>, para. 171. (дата звернення: 03.08.2022).

⁷ [Council of Europe, GREVIO Baseline Evaluation Report Italy (2019). URL: <https://rm.coe.int/grevio-report-italy-first-baseline-evaluation/168099724e>, para. 93-96. (дата звернення: 03.08.2022).

Гармонізація національного законодавства Румунії до положень Стамбульської конвенції здійснюється відповідно до Національної стратегії, яка, зокрема диференціює законодавчі норми, пов'язані з імплементацією Конвенції, на норми первинного, вторинного та третинного законодавства, які в цілому спрямовані на забезпечення якісної допомоги всім постраждалим, вжиття заходів реагування щодо винних, налагодження ефективної співпраці між внутрішніми партнерами та румунською державою, а також досягнення мети «нульової терпимості» до домашнього насильства⁸.

Координація заходів, пов'язаних із запобіганням насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбою із цими явищами, в Румунії покладена на Національне агентство з питань рівноправності.

Системністю характеризується робота щодо імплементації Стамбульської конвенції у Швейцарії. При цьому ця робота розпочалася задовго до ратифікації Конвенції і здійснювалася у формі так званої процедури «передпарламентських консультацій», вона високо оцінена дослідниками як така, що дає узагальнити і врахувати думку щодо вказаної проблеми різних політичних сил і консолідувати їх в подальшому на забезпечення ефективної публічної політики у цій галузі⁹. Відповідно імплементація положень Стамбульської конвенції до законодавства Швейцарії характеризувалася помітною децентралізацією, яка здійснювалася передусім на місцевому кантональному рівні.

Певні протиріччя між положеннями Стамбульської конвенції і національним законодавством Болгарії призвели до винесення вказаної проблеми на розгляд Конституційного суду країни, який врешті-решт виніс рішення про суперечність Конвенції Конституції Болгарії, головним аргументом якого стала позиція суддів про ширшу сферу застосування Конвенції у порівнянні з її назвою, що може поставити під загрозу верховенство права в Болгарії, та несумісність її окремих положень із Конституцією країни, стаття 46 якої визначає шлюб як добровільний союз

⁸ Calin Stanciu. Transposing the Istanbul Convention Preventions into Romanian Legislation. Good Practice Examples in the Implementation of Public Policies in the DV and EO Field / The International Conference «The European Integration – Realities and Perspectives» (Print), 2022. С. 458 – 462. URL: <https://proceedings.univ-danubius.ro/index.php/eirp/article/viewFile/2054/2111> (дата звернення: 03.08.2022).

⁹ Matthieu Niederhauser. Governmental human rights focal points in federal contexts: The implementation of the Istanbul Convention in Switzerland as a case study / Netherlands Quarterly of Human Rights, 2021. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/09240519211016947> (дата звернення: 04.08.2022).

між чоловіком і жінкою. Radosveta Vassileva, негативно оцінюючи вказане рішення, послалася на окрему думку частини суддів щодо наявності неюридичних чинників політичного та громадсько-консервативного характеру, які призвели до видання такої ухвали¹⁰.

Також на рівні конституційного суду розглядалося питання відповідності положень Стамбульської конвенції законодавству Латвії. Однак у цьому випадку вищим органом конституційної юрисдикції Латвії визнано, що положення Стамбульської конвенції відповідають Конституції Латвії¹¹.

Україною Стамбульську конвенцію ратифіковано 20.06.2022 року. При цьому законодавцем визнано, що метою Конвенції є захист жінок від усіх форм насильства, недопущення, кримінальне переслідування та ліквідація насильства стосовно жінок і домашнього насильства, яке вчинено також стосовно чоловіків та дітей (хлопців та дівчат), і підкреслено, що Конвенція є правовою підставою для співробітництва з питань надання взаємної правової допомоги в кримінальних справах, екстрадиції або виконання судових рішень у цивільних або кримінальних справах у разі надходження запиту від держави-учасниці Конвенції, з якою Україна не має договору про надання взаємної правової допомоги у кримінальних справах, екстрадицію або виконання судових рішень у цивільних або кримінальних справах¹².

Наступним кроком після ратифікації Конвенції є імплементація її стандартів і положень до норм національного законодавства. Одразу необхідно зазначити, що в Україні розробка, ухвалення та запровадження

¹⁰ Radosveta Vassileva. Bulgaria's Constitutional Troubles with the Istanbul Convention / Verfassungsblog On matters constitutional, 2018. URL: <https://verfassungsblog.de/bulgarias-constitutional-troubles-with-the-istanbul-convention/> (дата звернення: 09.08.2022).

¹¹ Information regarding the judgment of the Constitutional Court of the Republic of Latvia in case no. 2020-39-02 on the compliance of the Istanbul Convention with the Constitution of Latvia. Constitutional Court of the Republic of Latvia. Official website, 04.06.2021. URL: <https://www.satv.tiesa.gov.lv/en/press-release/information-regarding-the-judgment-of-the-constitutional-court-of-the-republic-of-latvia-in-case-no-2020-39-02-on-the-compliance-of-the-istanbul-convention-with-the-constitution-of-latvia/> (дата звернення: 16.08.2022).

¹² Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: Закон України від 20.06.2022 року № 2319-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20> (дата звернення: 18.07.2024).

законодавчих норм, які тією чи іншою мірою передбачені Конвенцією, розпочалася задовго до її ратифікації, проте системна робота, спрямована на приведення чинних законодавчих норм до європейських принципів запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, розпочалася саме у 2022 році та триває сьогодні¹³.

Запровадження основних положень Стамбульської конвенції до національних законодавств, зокрема передбачає:

- зміну ставлення, гендерних ролей та стереотипів, які роблять насильство щодо жінок прийнятним;
- навчання фахівців відповідних спеціальностей для роботи з постраждалими;
- підвищення обізнаності суспільства про різні форми насильства та їхню травматичну природу;
- включення до курсів навчання всіх освітніх рівнів навчального матеріалу щодо питань гендерної рівності;
- співпрацю з громадськістю, засобами масової інформації та приватним сектором з метою доведення до широких верств суспільства об'єктивної інформації про суть, цілі та інструменти Конвенції;
- забезпечення спрямування відповідних заходів виключно на потреби постраждалих та їхню безпеку;
- організацію спеціалізованих служб підтримки, які надаватимуть медичну, психологічну та правову допомогу постраждалим від насильства та їхнім дітям;
- організацію достатньої кількості притулків та безкоштовних цілодобових телефонів довіри;
- забезпечення того, щоб насильство щодо жінок законодавчо визнавалося правопорушенням та каралося відповідним чином;
- забезпечення неприйнятності виправдання будь-якого акту насильства культурою, звичаями, релігією або так званім «принципом честі»;

¹³ Levchenko K. B., Legenkyi M. I., Lehen'ka M. M., Dunebabina O. A. Scientific and Practical Problems of Implementation of the Provisions of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence in the National Legislation of Ukraine /Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». – К.: НАУ, 2024. – № 2 (71), с. 58-70.

- забезпечення можливостей постраждалих щодо необхідного доступу до спеціальних заходів захисту впродовж розслідування та судових розглядів;
- забезпечення того, що правоохоронні органи невідкладно реагуватимуть на виклики про допомогу;
- забезпечення системності загальної та скоординованої політики, метою якої є комплексне реагування на насильство щодо жінок та домашнє насильство¹⁴.

Широта та масштабність завдань імплементації і запровадження норм та принципів Стамбульської конвенції до суспільних відносин вимагає і широкомасштабності змін, які належним чином мають бути внесені до законів, що регулюють відповідні сфери життя суспільства. Зазначеним обумовлено значний інтерес та помітну активність законодавців щодо розроблення проєктів законів та інших нормативно-правових актів, які тією чи іншою мірою забезпечують імплементацію стандартів Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами до національного правового поля. Так, станом на серпень 2024 року у Верховній Раді України зареєстровано 21 проєкт нормативно-правових актів, які тією чи іншою мірою спрямовані на приведення законодавства України до вимог Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція).

У пояснювальній записці до 9 проєктів нормативно-правових актів прямо зазначено, що проєкт нормативно-правового акту спрямований на приведення законодавства України до вимог Стамбульської конвенції.

Із 21 проєкту НПА:

- 4 – прийнято;
- 5 – прийнято за основу;
- 2 – надано висновок про розгляд;
- 3 – надано висновок Комітету про включення до ПД;
- 6 – передано на ознайомлення
- 1 – надано висновок Комітету про відхилення.

Узагальнені дані щодо законопроектної роботи, спрямованої на приведення законодавства України до вимог Стамбульської конвенції, наведені в

¹⁴ Ірина Поліщак. PRO Стамбульську конвенцію: переваги та ризик для України. URL: <https://pravokator.club/news/pro-stambulsku-konventsuyu-perevagy-ta-ryzykdlya-ukrayiny/> (дата звернення: 28.07.2024).

Таблиця 1.

**Узагальнена інформація про стан законопроектної роботи
Верховної Ради України щодо приведення національного
законодавства у відповідність до положень Конвенції Ради
Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому
насильству та боротьбу із цими явищами**

№ і дата реєстр.	Ініціатор	Назва проекту закону	Стан проходження
<u>5485</u> 13.05.21	Шмигаль Д. А. та ін. (КМУ)	Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання питання реагування, запобігання та протидії проявам дискримінації за ознакою статі та сексуальних домагань серед військовослужбовців	17.06.2022 – надано висновок про розгляд
<u>5488</u> 13.05.21	Шмигаль Д. А. та ін. (КМУ)	Проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо боротьби з проявами дискримінації	17.06.2022 – надано висновок про розгляд
<u>5492</u> 14.05.21	Бардіна М. О. та ін.	Проект Закону про внесення змін до статті 110 та 111 Сімейного кодексу України	10.08.2023 – прийнято за основу із доопрацюванням
<u>5629</u> 07.06.21	Бакумов О. С. та ін.	Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо застосування обмежувальних заходів протидії домашньому насильству	21.11.2023 – прийнято за основу
<u>3908-1</u> 01.06.21	Бардіна М. О. та ін.	Проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за вчинення домашнього насильства та насильства за ознакою статі	01.07.21 – закон прийнято
<u>1604-IX</u> 29.07.21		Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за вчинення домашнього насильства та насильства за ознакою статі	01.07.21 – закон прийнято

Продовження таблиці 1

№ і дата ресстр.	Ініціатор	Назва проєкту закону	Стан проходження
<u>6074</u> 20.09.21	Яценко А. В.	Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» щодо вдосконалення механізму запобігання та протидії домашньому насильству	23.09.21 – надано на ознайомлення
<u>6325-1</u> 06.12.21	Совсун І. Р.	Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення їх у відповідність до Конституції для протидії прямій чи непрямій дискримінації та нетерпимості щодо окремих осіб та їх груп	08.12.21 – надано на ознайомлення
<u>7290</u> 05.04.22	Шмигаль Д. А.	Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України	18.04.22 – надано для ознайомлення
<u>2319-IX</u> 18.06.22	Зеленський В. О.	Проект Закону про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами	20.06.2022 – прийнято
<u>8048</u> 19.09.22	Ляшенко А. О.	Проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення (щодо удосконалення адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства)	20.09.22 – надано на ознайомлення
<u>8329</u> 02.01.23	Михайлюк Г. О.	Проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція)	22.05.2024 – прийнято 17.06.2024 –

Продовження таблиці 1

№ і дата реєстр.	Ініціатор	Назва проєкту закону	Стан проходження
<u>9093</u> 13.03.23	Совсун І. Р.	Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо укладення угоди про примирення та кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція)	26.04.2023 – висновок Комітету про відхилення
<u>9340</u> 29.05.23	Шмигаль Д. А.	Проект Закону про внесення змін до Дисциплінарного статуту Національної поліції України щодо врегулювання питання запобігання випадкам дискримінації за ознакою статі та сексуальних домагань на робочому місці	09.06.23 – надано висновок Комітету про включення до порядку денного
<u>9351</u> 05.06.23	Бардіна М. О.	Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення досудового розслідування та судового розгляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, які пов'язані із сексуальним насильством, яке вчинене в умовах збройного конфлікту	13.07.23 – надано висновок Комітету про включення до порядку денного
<u>9501</u> 17.07.23	Дмитрук А. Г.	Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення в частині врегулювання відповідальності за протиправні діяння, які можуть визначатися як насильство за ознакою статі у зв'язку з ратифікацією Стамбульської конвенції	08.08.23 – надано висновок Комітету про включення до порядку денного

Продовження таблиці 1

№ і дата реєстр.	Ініціатор	Назва проєкту закону	Стан проходження
<u>10132</u> 09.10.23	Бардіна М. О.	Проект Закону про статус осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України, та невідкладні проміжні репарації	19.06.24 – прийнято за основу
<u>10133</u> 09.10.23	Бардіна М. О.	Проект Закону про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо створення Фонду виплати невідкладних компенсацій особам, постраждалим від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України	10.10.23 – надано для ознайомлення
<u>11270</u> 17.05.24	Бардіна М. О.	Проект Закону про внесення змін до деяких законів України з метою вдосконалення механізму реагування на випадки домашнього насильства та насильства за ознакою статі стосовно громадян України за кордоном	22.05.2024 – надано для ознайомлення
<u>10249</u> 10.11.23	Шмигаль Д. А. та ін. (КМУ)	Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення механізму запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі	09.05.24 – прийнято за основу із доопрацюванням положень
<u>10420</u> 22.01.24	Совсун І. Р.	Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо проведення освідування та експертизи, укладення угоди про примирення та кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція)	22.05.2024 – прийнято за основу

Серед ухвалених законів необхідно, в першу чергу, відзначити Закон України «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами». Ратифікуючи Стамбульську конвенцію, законодавець зазначив, що її метою є захист жінок від усіх форм насильства, недопущення, кримінальне переслідування та ліквідація насильства стосовно жінок і домашнього насильства, яке вчинено також стосовно чоловіків та дітей (хлопців та дівчат), і визначив Конвенцію у якості правової підстави для співробітництва з питань надання взаємної правової допомоги в кримінальних справах, екстрадиції або виконання судових рішень у цивільних або кримінальних справах у разі надходження запиту від держави-учасниці Конвенції, з якою Україна не має договору про надання взаємної правової допомоги у кримінальних справах, екстрадицію або виконання судових рішень у цивільних або кримінальних справах. У той же час аналізованим Законом підкреслено, що Україна не розглядає жодне з положень Конвенції як таке, що зобов'язує її до зміни Конституції України та Сімейного кодексу України, інших законів України щодо інститутів шлюбу, сім'ї та усиновлення, а також таке, що втручається в право батьків виховувати своїх дітей відповідно до власних переконань¹⁵.

Законом України від 01.07.2021 року № 1604-IX «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за вчинення домашнього насильства та насильства за ознакою статі» забезпечено вдосконалення правового регулювання притягнення до відповідальності за вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування, а також практичної реалізації права постраждалої особи на відшкодування матеріальних збитків і моральної шкоди, завданих внаслідок домашнього насильства.

Зокрема передбачена відповідальність на загальних підставах за вчинення домашнього насильства серед військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів, а також осіб начальницького складу Національного антикорупційного бюро України, рядового і начальницького складу Державної кримінально- вико-

¹⁵ Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: Закон України від 20.06.2022 року № 2319-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#Text> (дата звернення: 08.08.2024).

навчої служби України, служби цивільного захисту, Державного бюро розслідувань, Національної поліції України. Встановлена можливість призначення санкції за вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування у вигляді суспільно корисних робіт з одночасним спрямуванням коштів за виконання таких робіт постраждалій особі, збільшення строку адміністративного арешту як санкції за вищевказане порушення, збільшення строків накладення стягнення, можливості розгляду справ про такі адміністративні правопорушення без присутності особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, та притягнення військовослужбовців та інших осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів, до адміністративної відповідальності на загальних підставах¹⁶. На початковому етапі законотворчої діяльності над проектом вказаного Закону подавалося два окремі законопроекти – про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо зміни встановленого порядку притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства та насильства за ознакою статі (реєстраційний номер 4149 від 24.09.2020 року)¹⁷ та про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за вчинення домашнього насильства та насильства за ознакою статі (реєстраційний № 3908-1 від 03.08.2020 року)¹⁸. Перший законопроект пропонував врегулювати питання відповідальності військовослужбовців та інших осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів, за вчинення домашнього насильства та насильства за ознакою статі, а другий мав забезпечити правове регулювання притягнення до відповідальності

¹⁶ Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за вчинення домашнього насильства та насильства за ознакою статі: Закон України від 01.07.2021 року № 1604-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1604-20#Text2> (дата звернення: 08.08.2024).

¹⁷ Проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо зміни встановленого порядку притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства та насильства за ознакою статі № 4149 від 24.09.2020 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/4151> (дата звернення: 08.08.2024).

¹⁸ Проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за вчинення домашнього насильства та насильства за ознакою статі № 3908-1 від 03.08.2020 року. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69632 (дата звернення: 08.08.2024).

за вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування, а також процедури відшкодування матеріальних збитків і моральної шкоди, завданих внаслідок домашнього насильства. В подальшому з огляду на спільність об'єктів правового регулювання ці два законопроекти були об'єднані та ухвалені як один Закон.

Законом України від 22.05.2024 року «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших Законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами» передбачено:

- внесення змін у частині направлення особи на проходження програми для кривдників;
- виокремлення відповідальності за вчинення насильства за ознакою статі та сексуальні домагання в окремі статті КУпАП;
- визнання малолітніх та неповнолітніх дітей потерпілими, якщо у їхній присутності було вчинено правопорушення, передбачені статтями 173-2 (Вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування) або 173-6 (Насильство за ознакою статі) КУпАП;
- унеможливлення звільнення кривдника від відповідальності на підставі малозначності вчиненого правопорушення;
- встановлення строків адміністративного затримання щодо осіб, які вчинили домашнє насильство, насильство за ознакою статі або не виконали терміновий заборонний припис. Зокрема передбачено, що таких осіб може бути затримано на строк до трьох годин для складення протоколу, а в необхідних випадках для встановлення особи або з'ясування обставин правопорушення – до дванадцяти годин.

Цей Закон набирає чинності через шість місяців з дня його опублікування, тобто 19.12.2024 року¹⁹.

¹⁹ Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: Закон України від 22.05.2024 року № 3733-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3733-20#Text> (дата звернення: 08.08.2024).

Законопроекти, прийняті за основу, присвячені питанням усунення перешкод у реалізації права на шлюб та права на його розірвання, застосування обмежувальних заходів протидії домашньому насильству, визначення статусу осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією російської федерації проти України, та забезпечення невідкладних проміжних репарацій, вдосконалення механізму запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі, а також проведення освідування та експертизи, укладення угоди про примирення та кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення у справах щодо насильства стосовно жінок і домашнього насильства.

Проект Закону про внесення змін до статті 110 та 111 Сімейного кодексу України (реєстраційний № 5492) підготовлено з метою забезпечення усунення перешкод у реалізації права на шлюб та права на його розірвання, що матиме наслідком, зокрема усунення порушення прав людини та випадків можливої дискримінації, а також попередження та захист осіб, які страждають від домашнього насильства.

Для досягнення вищезначеної мети пропонується виключити частини другу, третю та четверту статті 110 СК України, які регулюють питання неможливості пред'явлення позову про розірвання шлюбу протягом вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини.

Також законопроектом пропонується доповнити статтю 111 СК України, якою регулюються питання заходів суду щодо примирення подружжя, частиною другою наступного формулювання: «У випадку, коли причиною розірвання шлюбу є ознаки вчинення домашнього насильства, незалежно від результатів розгляду цивільних, кримінальних чи адміністративних справ щодо домашнього насильства, заходи, передбачені частиною першою цієї статті, судом не застосовуються».

Законопроект прийнято за основу з умовою доопрацювання²⁰.

Проектом Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо застосування обмежувальних заходів протидії домашньому насильству (реєстраційний № 5629) пропонується внести зміни до низки законодавчих актів у частині застосування електронних засобів контролю, які відстежують виконання кривдником вимог обмежувальних при-

²⁰ Проект Закону про внесення змін до статті 110 та 111 Сімейного кодексу України № 5492 від 14.05.2021 року. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71898 (дата звернення: 08.08.2024).

писів та обмежувальних заходів, а також заборони наблизитися до потерпілої особи. Проект закону прийнято за основу²¹.

Проектом Закону про статус осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України, та невідкладні проміжні репарації (реєстраційний № 10132) пропонується на законодавчому рівні визначити правовий статус осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією російської федерації проти України, та членів сімей загиблих (померлих) таких осіб, та правові основи надання їм невідкладних проміжних репарацій.

До основних принципів захисту прав постраждалих осіб і членів сімей загиблих (померлих) таких осіб пропонується віднести принципи дотримання прав людини і основоположних свобод; забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків та врахування непропорційного впливу сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією російської федерації проти України, на жінок і чоловіків, дітей та хлопців; поваги і неупередженого ставлення до постраждалих осіб і членів сімей загиблих (померлих) постраждалих осіб; належної уваги до кожного випадку сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією російської федерації проти України, а також пріоритетності прав та інтересів кожної постраждалої особи у всіх діях, спрямованих на надання невідкладних проміжних репарацій; добровільності звернення по допомогу постраждалими особами і членами сімей загиблих (померлих) постраждалих осіб, крім дітей та недієздатних осіб; попередження повторної травматизації постраждалих осіб і членів сімей загиблих (померлих) постраждалих осіб, а також урахування їхніх особливих потреб та інтересів; надання повної та достовірної інформації постраждалим особам і членам сімей загиблих (померлих) постраждалих осіб про належні їм невідкладні проміжні репарації та засоби правового захисту, зокрема щодо звернення до суду та правоохоронних органів; конфіденційності інформації про постраждалих осіб та членів сімей загиблих (померлих) постраждалих осіб на всіх етапах взаємодії з ними, а також принцип презумпції добросовісності заявника.

²¹ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо застосування обмежувальних заходів протидії домашньому насильству № 5629 від 07.06.2021 року. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72162 (дата звернення: 08.08.2024).

З метою фіксації завданої шкоди персональні дані та інформація про постраждалих осіб та членів сім'ї загиблої (померлої) постраждалої особи визначається порядок обліку інформації про таких осіб та захист їхніх персональних даних, зокрема інформації про особисте та сімейне життя, зокрема шляхом внесення до Державного реєстру осіб, постраждалих внаслідок збройної агресії російської федерації проти України, який пропонується створити на підставі окремого закону.

Пропонується створити Комісію з розгляду питань, пов'язаних з визнанням осіб постраждалими, та визначити повноваження такої Комісії, порядок діяльності та порядок прийняття рішень про визнання особи постраждалою або членом сім'ї загиблої (померлої) такої особи. Також пропонується створити Фонд виплати невідкладних компенсацій особам, постраждалим від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією рф проти України. 19.06.2024 року законопроект прийнято за основу²².

Проектом Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення механізму запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі, реєстраційний номер 10249, пропонується внести зміни до Сімейного кодексу України, законів України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», «Про охорону дитинства», «Про медіацію» в частині приведення їх у відповідність до статей 2, 7, 10, 48 Стамбульської конвенції. Зокрема обґрунтовується необхідність внесення змін до Сімейного кодексу, а також до Закону України «Про медіацію», які спрямовані на встановлення неможливості застосування заходів щодо примирення, якщо одна зі сторін подружжя вчиняла або вчиняє домашнє насильство, а також проведення медіації у випадках домашнього насильства та насильства за ознакою статі.

Пропонується розмежувати повноваження між Міністерством соціальної політики України та Національною соціальною сервісною службою України у сфері запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі. Також визначається необхідність заміни в нормативно-правових документах формулювання «державна устано-

²² Проект Закону про статус осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України, та невідкладні проміжні репарації № 10132 від 09.10.2023 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42862> (дата звернення: 10.08.2024).

ва «кол-центр з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей» на формулювання «спеціалізована гаряча лінія з питань протидії торгівлі людьми, запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі, зокрема сексуальному, пов'язаному зі збройним конфліктом, та насильству стосовно дітей». Причиною запропонованих змін є те, що на сьогодні кол-центр не функціонує, а його функції виконує Урядова гаряча лінія з питань протидії торгівлі людьми, домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей (короткий номер 1547) на базі державної установи «Урядовий контактний центр».

Також, виходячи з того, що Стамбульська конвенція застосовується і в мирний час, і в ситуаціях збройного конфлікту, а внаслідок повномасштабного збройного вторгнення російської федерації на територію України фіксуються випадки сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, проектом Закону пропонується внести відповідні зміни до законодавства з питань запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі, а також додати до переліку спеціалізованих служб спеціалізовані центри для роботи з дітьми, які постраждали від насильства або стали його свідками (за моделлю «Барнахус»), які сьогодні створюються за підтримки міжнародних організацій та громадських об'єднань. 09.05.2024 року законопроект прийнято за основу із доопрацюванням окремих положень²³.

Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо проведення освідування та експертизи, укладення угоди про примирення та кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 22.01.2024 року № 10420 розроблено з метою імплементації положень Стамбульської конвенції до законодавства України та задля поліпшення системи захисту від гендерно зумовленого та домашнього насильства. Він, зокрема передбачає:

- розширення переліку випадків, у яких сторона кримінального провадження має право звернутися до слідчого судді із клопотанням провести допит в судовому засіданні під час досудового розслідування;

²³ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення механізму запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі № 10249 від 10.11.2023 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43184> (дата звернення: 10.08.2024).

- закріплення механізму забезпечення проведення освідчування та (або) судово-медичної експертизи за клопотанням потерпілого, його представника або законного представника, що здійснюється невідкладно після внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань у кримінальних провадженнях, щодо таких кримінальних правопорушень, як зґвалтування без обтяжуючих обставин, сексуальне насильство, вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку та розбещення неповнолітніх;
- розширення переліку категорій справ, у яких угода про примирення може бути укладена лише за ініціативою потерпілого, його представника або законного представника;
- виключення з переліку статей, провадження за якими відбувається у формі приватного обвинувачення, провадження за такими кримінальними правопорушеннями, як домашнє насильство, примушування до абортів та стерилізації, примушування до шлюбу, зґвалтування, сексуальне насильство та примушування до вступу в статевий зв'язок;
- впровадження додаткового механізму захисту для малолітніх, неповнолітніх, недієздатних чи обмежено дієздатних осіб, щодо яких вчинено правопорушення, провадження за яким відбувається у формі приватного обвинувачення.

Прийняття законопроекту дозволить привести окремі норми чинного законодавства у відповідність до норм Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, сприятиме забезпеченню належного реагування органами державної влади на вчинення насильства стосовно жінок, зокрема домашнього насильства, та вжиттю належних заходів захисту потерпілих від насильства. 22.05.2024 року законопроект прийнято за основу²⁴.

До порядку денного включено законопроекти, присвячені питанням врегулювання реагування, запобігання та протидії проявам дискриміна-

²⁴ Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо проведення освідчування та експертизи, укладення угоди про примирення та кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) № 10420 від 22.01.2024 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43531> (дата звернення: 10.08.2024).

ції за ознакою статі та сексуальних домагань серед військовослужбовців, запобігання випадкам дискримінації за ознакою статі та сексуальних домагань на робочому місці в Національній поліції, боротьбі з проявами дискримінації, удосконалення порядку здійснення досудового розслідування та судового розгляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, які пов'язані із сексуальним насильством, вчиненим в умовах збройного конфлікту, а також врегулювання відповідальності за протиправні діяння, які можуть визначатися як насильство за ознакою статі.

13.05.2021 року на розгляд Верховної Ради було подано проєкт Закону про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання питання реагування, запобігання та протидії проявам дискримінації за ознакою статі та сексуальних домагань серед військовослужбовців (реєстраційний № 5485). Законопроєкт визначає дотримання принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у своїй діяльності в якості важливого засобу забезпечення військової дисципліни, пропонує доповнити перелік зобов'язань військовослужбовців стосовно дотримання військової дисципліни принципом забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії дискримінації за ознакою статі та сексуальних домагань і визначає процедуру реагування командирів (начальників) у разі проявів дискримінації за ознакою статі та сексуальних домагань серед військовослужбовців. Ухвалення Закону дозволить на законодавчому рівні визначити правові засади щодо врегулювання питання реагування, запобігання та протидії проявам дискримінації за ознакою статі та сексуальних домагань серед військовослужбовців. Однак вказаний законопроєкт, який фактично спрямований на імплементацію норм Стамбульської конвенції, не містить у пояснювальній записці відповідного посилання. 06.02.2024 року законопроєкт включено до порядку денного²⁵.

13.05.2021 року Верховною Радою зареєстровано проєкт Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо боротьби з проявами дискримінації (реєстраційний № 5488). Законопроєкт передбачає вдосконалення правового механізму протидії порушенню прав людини і громадянина

²⁵ Проєкт Закону про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання питання реагування, запобігання та протидії проявам дискримінації за ознакою статі та сексуальних домагань серед військовослужбовців № 5485 від 13.05.2021 року. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71888 (дата звернення: 08.08.2024).

з мотивів нетерпимості за такими ознаками, як раса, колір шкіри, політичні, релігійні та інші переконання, статевая приналежність, вік, інвалідність, етнічне та соціальне походження, громадянство, сімейний і майновий стан, сексуальна орієнтація, гендерна ідентичність, місце проживання, мова або за іншими ознаками.

Законопроектом передбачено наділити уповноважених осіб Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та представників Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини правом складати протоколи, а суддів районних, районних у місті, міських чи міськрайонних судів – повноваженнями з розгляду справ про адміністративні правопорушення в сфері запобігання та протидії дискримінації, а також визначення вчинення правопорушення з мотивів нетерпимості такою обставиною, що обтяжує відповідальність. Законопроектом передбачається уніфікація термінології, пов'язаної з використанням терміну «нетерпимість». Пропонується також передбачити відповідальність за публічні заклики до насильства на ґрунті нетерпимості, а також інші умисні дії, спрямовані на розпалювання ворожнечі та ненависті на ґрунті нетерпимості, а також за ті самі дії, вчинені службовою особою з використанням службового становища.

Головним Комітетом, яким є Комітет Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності, надано позитивний висновок щодо законопроекту, який включено до порядку денного²⁶.

Проектом Закону про внесення змін до Дисциплінарного статуту Національної поліції України щодо врегулювання питання запобігання випадкам дискримінації за ознакою статі та сексуальних домагань на робочому місці передбачається внести зміни до частини третьої статті 1, частини першої статті 3 та частини другої статті 15 Дисциплінарного статуту Національної поліції України, якими зобов'язати поліцейських не допускати дискримінації, зокрема за ознакою статі, чи сексуальних домагань, а керівника – організувати службову діяльність підлеглих з неухильним дотриманням принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

Окремо передбачаються особливості формування дисциплінарної комісії, якою проводиться службове розслідування, пов'язане з дискри-

²⁶ Проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо боротьби з проявами дискримінації № 5488 від 13.05.2021 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/26573> (дата звернення: 08.08.2024).

мінацією за ознакою статі чи сексуальним домаганням, зокрема призначення до її складу представників обох статей у рівному співвідношенні. 09.06.2023 року надано висновок Комітету Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності про включення законопроекту до порядку денного²⁷.

Метою законопроекту про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення досудового розслідування та судового розгляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, які пов'язані із сексуальним насильством, яке вчинене в умовах збройного конфлікту, (реєстраційний № 9351), є вдосконалення порядку розслідування та судового розгляду справ щодо сексуального насильства, вчиненого в умовах збройної агресії РФ проти України; забезпечення конфіденційності потерпілих під час досудового розслідування та судового розгляду вказаної категорії справ.

Законопроектом пропонується передбачити судовий розгляд справ про кримінальне правопорушення, пов'язане із сексуальним насильством, вчиненим в умовах збройного конфлікту, у закритому судовому засіданні, за винятком випадків письмового клопотання потерпілого про відкрите судове засідання. Також планується запровадження альтернативної підслідності щодо злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством, вчиненим в умовах збройного конфлікту, розслідування яких здійснюватимуть слідчі органів Національної поліції або слідчі органів безпеки. Надається можливість для встановлення розумних строків для досудового розслідування у відповідних кримінальних провадженнях.

Перелік осіб, яким повідомляється особа потерпілого та свідка у кримінальному провадженні про кримінальне правопорушення, пов'язане із сексуальним насильством, вчиненим в умовах збройного конфлікту, обмежується суддею, судовим розпорядником та секретарем судового засідання. При цьому передбачається виняток, обумовлений виключно письмовим клопотанням потерпілого про кримінальне провадження у відкритому судовому засіданні. Окрім того визначено, що опублікування повідомлення про підозру у засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження та на офіційному веб-сайті Офісу

²⁷ Проект Закону про внесення змін до Дисциплінарного статуту Національної поліції України щодо врегулювання питання запобігання випадкам дискримінації за ознакою статі та сексуальних домагань на робочому місці № 9340 від 29.05.2023 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42010> (дата звернення: 08.08.2024).

Генерального прокурора здійснюється без зазначення імені, по батькові, прізвища потерпілого, його близьких родичів та членів сім'ї, а також інших осіб, до яких застосовані заходи безпеки, місця їхнього проживання чи перебування, місцевості вчинення кримінального правопорушення та інших відомостей, що дають можливість ідентифікувати особу. Також передбачена можливість участі в судовому розгляді при дистанційному судовому провадженні поза межами приміщення суду із застосуванням власних технічних засобів.

Комітетом Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності 13.07.2023 року надано висновок про включення законопроекту до порядку денного²⁸.

Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення в частині врегулювання відповідальності за протиправні діяння, які можуть визначатися як насильство за ознакою статі, у зв'язку з ратифікацією Стамбульської конвенції (реєстраційний № 9501) пропонує доповнити Кримінальний кодекс України такими кримінально караними діяннями, як каліцтво жіночих статевих органів та переслідування (сталкінг), примусовий аборт/стерилізація, криміналізувати таке протиправне діяння, як сексуальні домагання, а також встановити адміністративну відповідальність за сексуальні домагання.

Рішенням Комітету Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності від 07.08.2023 року рекомендовано включення законопроекту до порядку денного дев'ятої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання²⁹. Однак варто зауважити, що адміністративна відповідальність за сексуальні домагання вже встановлюється прийнятим Законом про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопору-

²⁸ Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення досудового розслідування та судового розгляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, які пов'язані із сексуальним насильством, яке вчинене в умовах збройного конфлікту № 9351 від 05.06.2023 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41960> (дата звернення: 08.08.2024).

²⁹ Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення в частині врегулювання відповідальності за протиправні діяння, які можуть визначатися як насильство за ознакою статі, у зв'язку з ратифікацією Стамбульської конвенції № 9501 від 17.07.2023 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42296> (дата звернення: 08.08.2024).

шення у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція), р. н. 8329.

Значна кількість законопроектів з аналізованої тематики надана для ознайомлення, причому на цьому етапі деякі з них перебувають достатньо давно – з 2021 року. Серед наданих для ознайомлення проекти законів, присвячених питанням удосконалення механізму запобігання та протидії домашньому насильству шляхом залучення до профілактичної роботи уповноважених підрозділів органів Національної поліції України, нормативно-правового регулювання протидії прямій чи непрямій дискримінації та нетерпимості щодо окремих осіб та їхніх груп, забезпечення кримінально-правового переслідування за міжнародні злочини, удосконалення адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства, створення Фонду виплати невідкладних компенсацій особам, постраждалим від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією російської федерації проти України, розширення кола суб'єктів, що здійснюють заходи із запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі, а також щодо укладення угоди про примирення та кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення.

Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» № 6074 розроблений та внесений з метою вдосконалення механізму запобігання та протидії домашньому насильству шляхом залучення до профілактичної роботи уповноважених підрозділів органів Національної поліції України та проведення процедури «Блакитні картки». Законопроект надано для ознайомлення³⁰.

Одразу зауважимо, що процедура «Блакитні картки» національним законодавством не регламентована, але застосовується в Польщі. Відповідно, здійснення вищезначеної процедури не пов'язане із провадженням у кримінальній справі і має на меті виключно профілактику, відповідно до якої у разі першого вчинення домашнього насильства кривдник не буде нести відповідальності, а підлягатиме заходам, спрямованим на попередження подальших порушень законодавства. У таких випадках факти вчинення домашнього насильства фіксуються у «Блакитних

³⁰ Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» щодо вдосконалення механізму запобігання та протидії домашньому насильству № 6074 від 20.09.2021 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/27779> (дата звернення: 08.08.2024).

картках» з метою виявлення можливої повторюваності чи системності, що буде підставою для притягнення кривдника до кримінальної відповідальності. Відповідно, відмінності між польським і національним законодавствами в аспекті запобігання та протидії домашньому насильству ставлять під сумнів ефективність вказаної процедури у запропонованому вигляді.

На думку фахівців, використання процедури «Блакитні картки» у варіанті, регламентованому польським законодавством, є недоцільним у зв'язку з відмінностями в національних нормах законодавства, а процедура, запропонована законопроектом № 6074, не передбачає дієвих заходів щодо попередження подальшого насильства в сім'ї та захисту потерпілих осіб³¹.

Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення їх у відповідність до Конституції України для протидії прямій чи непрямій дискримінації та нетерпимості щодо окремих осіб та їхніх груп (реєстраційний № 6325-1) розроблено як альтернативний з метою захисту осіб від прямої та непрямой дискримінації та нетерпимості, зокрема через їхню сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність.

Проект Закону передбачає комплексне внесення змін до чинного законодавства України для заборони підбурювання до дискримінації чи утисків щодо окремих осіб та їхніх груп на основі раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статевої приналежності, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного і майнового стану, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, місця проживання, мови або інших ознак.

На думку розробників, прийняття законопроекту зможе наблизити національне законодавство до стандартів держав Європейського Союзу у сфері боротьби з дискримінацією та нетерпимістю щодо окремих осіб та їхніх груп.

Законопроект надано для ознайомлення³².

³¹ Т. Нарок. Можливості процедури «блакитні картки» у профілактиці домашнього насильства (огляд законопроекту 6074). Юрфем. 03.06.2022. URL: <https://jurfem.com.ua/mozhlyvosti-procedury-blakytyni-kartky-u-profilaktyci-domashnyoho-nasyilstva-ohlyad-zakonoprojektu-6074/> (дата звернення: 10.08.2024).

³² Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення їх у відповідність до Конституції України для протидії прямій чи непрямій дискримінації та нетерпимості щодо окремих осіб та їхніх груп № 6325-1 від 06.12.2021 року. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73366 (дата звернення: 08.08.2024).

Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України (реєстраційний № 7290) спрямований на приведення положень Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України у відповідність до норм міжнародного права та забезпечення кримінально-правового переслідування за міжнародні злочини (геноцид, злочин агресії, злочини проти людяності та воєнні злочини) у відповідності до вимог сучасного міжнародного права, зокрема – згідно з положеннями Римського статуту). Законопроектом пропонується посилити відповідальність за здійснення воєнних злочинів стосовно мирного населення, найбільш вразливою частиною якого є літні люди, жінки та діти, а також, зокрема встановити відповідальність за умисне вчинення (заподіяння) у зв'язку з міжнародним збройним конфліктом чи збройним конфліктом неміжнародного характеру стосовно особи, яка перебуває під захистом міжнародного гуманітарного права: зґвалтування, сексуальної експлуатації, примушування до заняття проституцією, примусової вагітності, примусової стерилізації або будь-яких інших форм сексуального насильства у вигляді позбавлення волі на строк від семи до п'ятнадцяти років. Законопроект надано для ознайомлення³³.

Проектом Закону № 8048 про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення (щодо удосконалення адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства) передбачається, що в разі вчинення особою домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування, кривдник за жодних умов не може бути звільнений від адміністративної відповідальності. Відповідно передбачено, що за вчинення вище перелічених правопорушень можуть застосовуватися лише адміністративні стягнення у вигляді громадських робіт або ж адміністративного арешту. Законопроект надано для ознайомлення³⁴.

³³ Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України № 7290 від 15.04.2022 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39449> (дата звернення: 08.08.2024).

³⁴ Проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення (щодо удосконалення адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства) № 8048 від 19.09.2022 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40498> (дата звернення: 08.08.2024).

Проект Закону про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо створення Фонду виплати невідкладних компенсацій особам, постраждалим від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України, (реєстраційний номер 10133) розроблено з метою створення Фонду виплати невідкладних компенсацій особам, постраждалим від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією російської федерації проти України у складі спеціального фонду Державного бюджету України. Попри безумовну потребу в організаційно-правовому забезпеченні накопичення фінансових ресурсів для виплати невідкладних компенсацій особам, постраждалим від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією російської федерації проти України, видається необхідним ретельніше опрацювання нормативно-правових засад його створення та функціонування. Також варто зважити на те, що аналізований законопроект є похідним від законопроекту про статус осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України, та невідкладні проміжні репарації (реєстраційний № 10132), тож рішення щодо створення фонду та нормативно-правового регулювання його діяльності доцільно приймати після ухвалення зазначеного проекту закону. Законопроект надано для ознайомлення 10.10.2023 року³⁵.

Положення проекту Закону про внесення змін до деяких законів України з метою вдосконалення механізму реагування на випадки домашнього насильства та насильства за ознакою статі стосовно громадян України за кордоном спрямовані на забезпечення додаткових гарантій дотримання основоположних прав наших співгромадян за кордоном; протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі шляхом розширення кола суб'єктів, що здійснюють заходи із запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі; поліпшення доступу громадян України, які постраждали від домашнього насильства та насильства за ознакою статі за кордоном, до правосуддя та всіх правових гарантій захисту в державі перебування.

Проектом Закону пропонується внесення змін до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» та Закону України

³⁵ Проект Закону про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо створення Фонду виплати невідкладних компенсацій особам, постраждалим від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України № 10133 від 09.10.2023 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42863> (дата звернення: 10.08.2024).

«Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» у частині включення закордонних дипломатичних установ України до переліку суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі. Зокрема передбачається, що дипломатичні представництва та консульські установи України забезпечуватимуть надання консультаційної допомоги та сприятимуть в отриманні правової допомоги громадянам України у питаннях запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі, а в разі необхідності сприятимуть їхньому поверненню в Україну. Запропоновані законотворчі новації забезпечать удосконалення механізму реагування на випадки домашнього насильства та насильства за ознакою статі щодо громадян України, які перебувають за кордоном; розгортання додаткових гарантій рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; протидію дискримінації за ознакою статі, що дасть змогу ефективно імплементувати міжнародні стандарти протидії насильству та захисту прав людини; поліпшення доступу громадян України, які постраждали від домашнього насильства та насильства за ознакою статі за кордоном, до правосуддя та всіх правових гарантій захисту в державі перебування.

Законопроект надано для ознайомлення 22.05.2024 року³⁶.

Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо укладення угоди про примирення та кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (реєстраційний № 9093).

Законопроектом передбачено розширення переліку категорій справ, в яких угода про примирення може бути укладена лише за ініціативою потерпілого, його представника або законного представника, на справи щодо кримінального правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, примушування до абортів, до стерилізації, якщо вона спричинила тяжкі наслідки, і примушування до шлюбу. Також пропонується виключити з переліку статей, провадження за якими відбувається у формі приватного обвинувачення, провадження за статтями, якими передбачена відповідальність за скоєння домашнього насильства, примушування до абортів та стерилізації, примушування до

³⁶ Проект Закону про внесення змін до деяких законів України з метою вдосконалення механізму реагування на випадки домашнього насильства та насильства за ознакою статі стосовно громадян України за кордоном № 11270 від 17.05.2024 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44170> (дата звернення: 10.08.2024).

шлюбу, зґвалтування без обтяжуючих обставин, сексуального насильства та примушування до вступу в статевий зв'язок. Окрім цього запропоновано впровадження додаткового механізму захисту для малолітніх, неповнолітніх, недієздатних чи обмежено дієздатних осіб, щодо яких вчинено правопорушення, провадження за яким відбувається у формі приватного обвинувачення, який передбачає, що таке провадження може бути розпочате на підставі заяви батьків (усиновлювачів), опікунів або піклувальників, повнолітніх близьких родичів чи членів сім'ї, представників органів опіки та піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває особа, педагога, психолога або лікаря, яким стало відомо про вчинення правопорушення щодо малолітнього, неповнолітнього або особи, визнаної у встановленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною³⁷.

Водночас Комітетом Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності визнано актуальність тематики законопроекту, але, виходячи з того, що на розгляді Верховної Ради України перебуває проєкт Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо проведення освідчення та експертизи, укладення угоди про примирення та кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція)» (реєстр. № 10420 від 22.01.2024 року), який спрямований на врегулювання майже аналогічних питань та рекомендований Комітетом з питань правоохоронної діяльності за результатами розгляду в першому читанні за основу, аналізований законопроект відхилити³⁸.

³⁷ Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо укладення угоди про примирення та кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція), № 9093 від 13.03.2023 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41491> (дата звернення: 08.08.2024).

³⁸ Висновок Комітету Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності на проєкт Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо укладення угоди про примирення та кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція)» (реєстр. № 9093 від 13.03.2023 року). 22.04.2024. URL: [blob:https://itd.rada.gov.ua/50fe2835-f4a6-434c-9ca9-22ec90196a88](https://itd.rada.gov.ua/50fe2835-f4a6-434c-9ca9-22ec90196a88) (дата звернення: 08.08.2024).

Відзначаючи значну роботу щодо імплементації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, проведену законодавцями, слід зауважити, що вказаних заходів для приведення норм чинного законодавства до вимог Конвенції явно недостатньо. Є потреба у вдосконаленні кримінального, кримінального процесуального законодавства з метою криміналізації окремих діянь, таких як переслідування, каліцтво статевих органів, а також ефективного притягнення кривдника до відповідальності, внесення змін до процедури видачі обмежувального припису, внесення змін до освітнього законодавства України з метою наскрізної імплементації стандартів Стамбульської конвенції.

Серед першочергових завдань, які постають перед законотворцями в аналізованому аспекті, доцільно як найактуальніші відзначити доопрацювання нормативно-правових актів з питань освіти і підготовки фахівців та вдосконалення механізму видачі обмежувальних приписів, захисту прав та найкращих інтересів постраждалих осіб, уникнення надмірного навантаження на постраждалу особу у справах про видачу обмежувального припису.

Актуальність удосконалення освітнього законодавства ґрунтується на статі 14 Конвенції, якою передбачається необхідність включення адаптованого до рівня розвитку учнів навчального матеріалу з таких питань, як рівність між жінками та чоловіками, нестереотипні гендерні ролі, взаємна повага, вирішення конфліктів у міжособистісних стосунках без застосування насильства, насильство стосовно жінок за гендерною ознакою та право на особисту цілісність, до формальних навчальних планів на всіх рівнях навчання, а також в неформальних навчальних структурах, спортивних, культурно-дозвіллевих структурах і в засобах масової інформації. Також стаття 15 Конвенції передбачає зобов'язання держав забезпечувати належну підготовку для відповідних спеціалістів, які працюють з постраждалими особами або кривдниками, з питань недопущення та виявлення насильства, забезпечення рівності між жінками та чоловіками, потреб і прав постраждалих, а також стосовно того, як запобігати повторній віктимізації та координувати міжвідомче співробітництво для забезпечення відповідного та належного управління зверненнями у випадках насильства³⁹. Для виконання завдань, визначених

³⁹ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text (дата звернення 11.07.2024).

Стамбульською конвенцією, необхідне внесення відповідних змін до Законів України «Про охорону дитинства», «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про професійну (професійно-технічну) освіту», «Про фахову передвищу освіту», «Про вищу освіту», «Про позашкільну освіту», «Про професійний розвиток працівників».

Крім того, в сфері регулювання професійної освіти та підвищення кваліфікації спеціалістів, які працюють з постраждалими від насильства за ознакою статі та домашнього насильства, зміни пропонуються до Законів України «Про Національну поліцію», «Про прокуратуру», «Про судоустрій і статус суддів», «Про соціальні послуги», «Про дипломатичну службу», до Основ законодавства України про охорону здоров'я.

Оскільки більшість із перелічених законів не містить у засадничих положеннях принципів, на яких будується Стамбульська конвенція, таких як гендерна рівність, нетерпимість до дискримінації та насильства за ознакою статі, пропонується прописати відповідні принципи у відповідних нормативно-правових актах. Також слід безпосередньо закріпити положення щодо навчання та підготовки спеціалістів, що базуються на цих принципах.

Вказаними змінами необхідно охопити всі рівні освіти, починаючи від дошкільної та завершуючи вищою освітою, а також позашкільну освіту та професійний розвиток працівників, оскільки відповідні переконання, поведінка, цінності особи починають формуватися в ранньому віці і продовжують розвиватися під час проходження через освітній процес.

Що стосується підготовки спеціалістів, внесення відповідних змін пропонуються до спеціалізованих законів, які регулюють роботу суб'єктів, залучених до роботи із постраждалими, а також питання підготовки працівників цих органів.

Удосконалення процедури видачі обмежувальних приписів базується на положеннях Конвенції, які вимагають, щоб такі приписи були доступними для невідкладного захисту, не складали для неналежного фінансового або адміністративного, були виданими на певний період або до їхньої зміни чи зняття, у разі необхідності виданими на основі *ex parte*, що має негайну дію, доступними, незалежно від іншого правового провадження або на додаток до нього, а також дозволені бути представленими в подальшому правовому провадженні.

Такі приписи мають бути доступними, незалежно від іншого правового провадження. А отже, тим паче, відсутність рішення суду про при-

тягнення до відповідальності кривдника в жодному випадку не може бути підставою для відмови у видачі обмежувального припису.

Для досягнення таких вимог є необхідним внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України в частині порядку розгляду заяв про видачу або продовження обмежувального припису, статті 26 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» та статті 21-5 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків».

Робота над розробленням вказаних законопроектів вже здійснюється і у найближчій перспективі вони можуть бути внесені на розгляд Верховної Ради України.

Таким чином, імплементація положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами до норм національного законодавства є надзвичайно актуальною і широкомасштабною проблемою, вирішення якої потребує оновлення значної кількості законів.

Робота з приведення законодавства України до вимог Стамбульської конвенції була започаткована ще до її ратифікації, у зв'язку з чим сьогодні Україна вже має потужне законодавче регулювання в цій сфері.

Серед ухвалених норм варто відзначити такі, що передбачають посилення відповідальності за вчинення домашнього насильства та насильства за ознакою статі, вдосконалення правового регулювання притягнення до відповідальності за вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування, а також практичної реалізації права постраждалої особи на відшкодування матеріальних збитків і моральної шкоди, завданих внаслідок домашнього насильства. Також врегульовано внесення змін у частині направлення на проходження програми для кривдників і передбачено адміністративну відповідальність за порушення вимог обмежувального припису, неповідомлення про вчинення домашнього насильства відносно дитини посадовою особою, за вчинення насильства за ознакою статі та за сексуальні домагання.

Реальну перспективу бути ухваленими найближчим часом мають законопроекти, прийняті за основу. Вони присвячені питанням усунення перешкод у реалізації права на шлюб та права на його розірвання, застосування обмежувальних заходів для протидії домашньому насильству, визначення статусу осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією російської федерації проти України, та забезпечення

невідкладних проміжних репарацій, удосконалення механізму запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі, а також проведення освідування та експертизи, укладення угоди про примирення та кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення у справах щодо насильства стосовно жінок і домашнього насильства.

Можуть бути розглянутими і законопроекти, включені до порядку денного. Серед них привертають увагу такі, що присвячені питанням врегулювання реагування, запобігання та протидії проявам дискримінації за ознакою статі та сексуальних домагань серед військовослужбовців, запобігання випадкам дискримінації за ознакою статі та сексуальних домагань на робочому місці в Національній поліції, щодо боротьби з проявами дискримінації, удосконалення порядку здійснення досудового розслідування та судового розгляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, які пов'язані із сексуальним насильством, яке вчинене в умовах збройного конфлікту, а також врегулювання відповідальності за протиправні діяння, які можуть визначатися як насильство за ознакою статі.

Значно проблемнішими у перспективі ухвалення є законопроекти, надані для ознайомлення, особливо ті, що перебувають на цьому етапі тривалий час. До них віднесені законодавчі пропозиції щодо вдосконалення механізму запобігання та протидії домашньому насильству шляхом залучення до профілактичної роботи уповноважених підрозділів органів Національної поліції України, нормативно-правового регулювання протидії прямій чи непрямій дискримінації та нетерпимості щодо окремих осіб та їхніх груп, забезпечення кримінально-правового переслідування за міжнародні злочини, удосконалення адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства, створення Фонду виплати невідкладних компенсацій особам, постраждалим від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією російської федерації проти України, розширення кола суб'єктів, що здійснюють заходи із запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі, а також щодо укладення угоди про примирення та кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення.

Також, безумовно, актуальними будуть відповідні зміни, внесені до освітнього законодавства, а також до Цивільного процесуального кодексу України, Законів України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» та «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» у частині правового регулювання процедури видачі обмежувальних приписів.

Розділ 3.2.
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ ПРОТИДІЇ НАСИЛЬСТВУ
СТОСОВНО ЖІНОК І ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ В КОНТЕКСТІ
КОНВЕНЦІЇ РАДИ ЄВРОПИ ПРО ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬСТВУ
СТОСОВНО ЖІНОК І ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ
ТА БОРОТЬБУ ІЗ ЦИМИ ЯВИЩАМИ

Юринець Юлія Леонідівна,

доктор юридичних наук, професор,
заступник декана юридичного факультету Національного авіаційного університету
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0281-3251>

Белкін Марк Леонідович,

адвокат, докторант, Національний авіаційний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0805-9923>

Домашнє насильство є антисоціальним явищем та одним із видів порушення прав людини. Тому державами створюються правові механізми для боротьби з різними формами його прояву, в Україні – це, зокрема система адміністративних та кримінальних засобів¹. Як зазначає І. М. Суслова, нині проблема домашнього насильства є однією з найактуальніших і в Україні². «Домашнє насильство, – стверджують автори іншої статті, – є вкрай поширеним явищем, від якого страждають тисячі українських жінок і дітей. Рівень домашнього насильства по відношенню до жінок незалежно від статі та їх правового захисту в Україні є високим, і наше вітчизняне законодавство повинно дієво реагувати на його прояви»³. Зокрема 08.03.2024 року повідомлялося⁴, що в січні 2024 року в Україні відкрили рекордну кількість кримінальних проваджень через домашнє насильство – на 55% більше кримінальних проваджень про домашнє насильство, ніж в аналогічний період минулого року: у січні 2024 року таких проваджень було 435, тоді як у січні

¹ Строга Є. О. Правові інструменти реагування на домашнє насильство Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». 2019. № 17(3). С. 69-76.

² Суслова І. М. Домашнє насильство як загроза національній безпеці. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2017. № 11. С. 6-8.

³ Пахомов В. В., Безвін О. С. Домашнє насильство в Україні та закордоном. Молодий вчений. 2020. № 3(2). С. 295-298.

⁴ У січні в Україні відкрили рекордну кількість кримінальних проваджень через домашнє насильство. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/u-sichni-2024-roku-zafiksuvali-rekordnu-kilkist-kriminalnih-provazhzen-pro-domashnye-nasilstvo-300429/>.

2023 року – 280. За весь 2023 рік правоохоронці порушили понад 2700 справ за звинуваченнями у домашньому насильстві – в середньому 225 кримінальних проваджень на місяць. Для порівняння, у 2022 році в Україні відкрили майже 1 500 кримінальних проваджень про домашнє насильство, а в 2021-му їх було понад 2 400. Загалом за останні 5 років (починаючи з 2019 року) в Україні відкрили 10 351 справу щодо домашнього насильства. За даними Офісу Генерального прокурора, до суду доходять 80% порушених справ.

Як наголошує Європейський Суд з прав людини у рішенні від 9 червня 2009 року, винесеному в справі «Опуз проти Туреччини», насильство в сім'ї є не приватною чи сімейною справою, а питанням, що зачіпає суспільні інтереси, що, своєю чергою, вимагає ефективних дій з боку держави⁵.

У цьому контексті слід зазначити, що 23.11.2023 року повідомлялося⁶, що, за даними опитування, проведеного компанією Gradus Research, більшість українців вважає, що сторонні люди повинні реагувати на домашнє насильство батьків щодо дітей. Таку думку висловили 75,2% опитаних. Лише 7,4% вважають методи виховання дітей справою виключно батьків. «Водночас 7,8% визнають, що насильство – це проблема, але відкидають потребу звертатися по допомогу. Ще 9,5% вважають, що такі звернення «не на часі», – йдеться в дослідженні.

За результатами опитування, 63,8% українців визнають право підлітків, які постраждали від домашнього насильства, звертатися по допомогу. Таку думку висловили 71,2% респонденток і 55,7% респондентів.

22,4% опитаних визнали, що насправді не знають, як діяти, якщо хтось із їхнього оточення або вони самі стикнуться з насильством. «Приблизне уявлення» мають 53,5% українців, які взяли участь у дослідженні. Справді знають, що робити, лише 18,4% учасників.

Реагувати на побачене насильство 54,2% опитаних воліють шляхом звернення до поліції. 41,7% вважають, що у постраждалих слід запитати, чи потребують вони допомоги, 12% опитаних готові відволікати кривдника, а 9,8% – фізично втручатися.

⁵ Ткачук К. В., Стародубцева Д. О. Домашнє насильство: європейський досвід та аналіз впроваджених змін в Україні. Журнал східноєвропейського права. 2020. № 75. С. 140-145.

⁶ 75% українців вважають, що сторонні люди мають реагувати на сімейне насильство щодо дітей – опитування. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/11/23/257869/>.

Також 59,8% опитаних стверджують, що якби вони постраждали від насильства, то, напевно або швидше за все, звернулися б по допомогу. Не зверталися б 22%.

Більшість воліє звертатися насамперед до поліції (64,3%) та на гарячій лінії (49,7%).

42,6% опитаних зазначили, що від звернення по допомогу їх зупиняє небажання виносити на загальні родинні проблеми. Ще 36% впевнені, що будуть здатні вирішити проблему самостійно.

Як зазначається у згаданій вище статті⁷, Україна повинна наслідувати досвід зарубіжних країн, таких як Швеція, Німеччина та Франція щодо боротьби з домашнім насильством, запровадивши жорсткіші покарання за ці злочини. **Комплексне втручання усіх зацікавлених структур** у ситуацію з профілактикою і розслідуванням випадків насильства в сім'ї, переслідуванням осіб, які вчинили злочини, і захистом та відновленням прав потерпілих повинно забезпечити безпеку особам, які можуть постраждати від домашнього насильства⁸.

Наукові дослідження у сфері протидії домашньому насильству досить нечисленні. Як правильно зазначають Ткачук К. В., Стародубцева Д. О., тема домашнього насильства маловивчена, а погляди науковців щодо вирішення окремих питань розходяться⁹. Проблема домашнього насильства розглядається переважно як кримінально-правова та/або соціально-психологічна. Адміністративно-правовим аспектам запобігання та протидії домашньому насильству присвячена значно менша кількість робіт¹⁰, зокрема й стаття співавторки¹¹.

⁷ Пахомов В. В., Безвін О. С. Домашнє насильство в Україні та закордоном. Молодий вчений. 2020. № 3(2). С. 295-298.

⁸ Пахомов В. В., Безвін О. С. Домашнє насильство в Україні та закордоном. Молодий вчений. 2020. № 3(2). С. 295-298.

⁹ Ткачук К. В., Стародубцева Д. О. Домашнє насильство: європейський досвід та аналіз впроваджених змін в Україні. Журнал східноєвропейського права. 2020. № 75. С. 140-145.

¹⁰ Остапенко О. Домашнє насильство та його адміністративно-деліктна характеристика. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2019. Вип. 22. С. 154-162.

Манжула А. А. Діяльність правоохоронних органів і суду при притягненні кривдників до адміністративної відповідальності за домашнє насильство. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 1. С. 366-369.

¹¹ Юринєць Ю. Л. Система суб'єктів публічної адміністрації у сфері запобігання та протидії домашньому насильству. Порівняльно-аналітичне право. 2019. № 2. С. 192-197.

У низці робіт ефективність запобігання та протидії домашньому насильству пов'язується із ратифікацією Україною, зокрема Конвенції Ради Європи (РЄ) про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (далі – Стамбульська конвенція, Конвенція) від 11.05.2011 року¹².

Як зазначено у статті 1 цієї Конвенції, цілями Конвенції є:

а) захист жінок від усіх форм насильства й недопущення, кримінальне переслідування та ліквідація насильства стосовно жінок і домашнього насильства;

б) сприяння ліквідації всіх форм дискримінації стосовно жінок та заохочення дійсної рівності між жінками та чоловіками, у тому числі шляхом надання жінкам самостійності;

с) розробка всеосяжних рамок, політики та заходів для захисту всіх жертв¹³ насильства стосовно жінок і домашнього насильства та надання їм допомоги;

д) заохочення міжнародного співробітництва з метою ліквідації насильства стосовно жінок і домашнього насильства;

е) забезпечення підтримки та надання допомоги організаціям та правоохоронним органам в ефективному співробітництві для прийняття комплексного підходу до ліквідації насильства стосовно жінок і домашнього насильства.

Як зазначено у публікації¹⁴, Стамбульська конвенція є безпрецедентним і системним за своїми цілями та обсягом регулювання міжнародно-правовим актом, що спрямований на комплексне запобігання і протидію насильству стосовно жінок та домашньому насильству не лише у рамках діяльності Ради Європи, але й загалом на загальноєвропейському цивілізаційному рівні. Її прийняття свідчить про формування новітньої концепції захисту прав жінок та боротьби проти

¹² Суслова І. М. Домашнє насильство як загроза національній безпеці. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2017. № 11. С. 6-8.

¹³ Термінологія (victim) офіційного україномовного перекладу Стамбульської конвенції. В Законі України від 07.12.2017 року № 2229-VIII «Про запобігання та протидію домашньому насильству» використовується поняття «особа, яка постраждала від домашнього насильства, постраждала особа (пункт 8 ч. 1 ст. 1 Закону).

¹⁴ Лозінська С. В. Стамбульська конвенція і новітній підхід до запобігання та боротьби з насильством стосовно жінок і домашнім насильством. Економіка. Фінанси. Право. 2021. № 9. С. 27-30.

насильства й дискримінації, що заснована на цінностях сучасного європейського суспільства¹⁵.

Градиська Ю. В. доходить висновку, що неефективний з боку держави захист жінок від насильства – це абсолютна перешкода на шляху до встановлення гендерної рівності в державі. Хоча і законодавство України проголошує недопустимість дискримінації, але ці норми мають подекуди лише декларативний зміст. Тепер, коли Стамбульську конвенцію ратифіковано в Україні, то це лише удосконалисть та підтвердить євроінтеграційні погляди України, а також підвищить її авторитет в очах всієї міжнародної спільноти. Питання захисту прав жінок повинне розглядатися як міжнародне зобов'язання будь-якої країни у сфері захисту прав людини¹⁶.

Отже, наукова новизна даного наукового дослідження полягає в системному аналізі розвитку українського законодавства у сфері протидії насильству стосовно жінок і домашньому насильству в контексті імплементації положень Стамбульської конвенції як європейського стандарту захисту постраждалих у цій сфері.

Натомість ратифікація цієї Конвенції в Україні відбулася не без труднощів. Проти ратифікації документу в Україні виступали Рада церков і деякі народні депутати. Вони вважали, що Стамбульська конвенція «нав'язує гендерну ідеологію», що нібито шкодить моралі та сімейним цінностям українського суспільства¹⁷. У статті зазначається, що, на думку деяких депутатів, Стамбульська конвенція містить окремі антихристиянські положення щодо гендерної ідеології. Конвенція застосовує поняття «гендер», «гендерна ідентичність», «гендерна чутливість», «сексуальна орієнтація», які виходять за межі загальноприйнятого в Україні поняття «стать» та спотворюють розуміння гендерної рівності як рівності прав жінок і чоловіків, а також сам зміст гендерної політики держави. Наводяться відомості, що Всеукраїнська Рада Церков і Релігійних Організацій у зверненні до Президента України від 06.08.2018 року

¹⁵ Лозінська С. В. Стамбульська конвенція і новітній підхід до запобігання та боротьби з насильством стосовно жінок і домашнім насильством. Економіка. Фінанси. Право. 2021. № 9. С. 27-30.

¹⁶ Градиська Ю. В. Стамбульська конвенція: право на життя без насилля. Аналітично-порівняльне правознавство. 2022. № 5. С. 54-57.

¹⁷ Бліндюк М. Що таке Стамбульська конвенція й чому святкують її ратифікацію в Україні. Суспільне. Культура. 20.06.2022. URL: <https://suspilne.media/culture/252040-so-take-stambulska-konvencia-j-comu-svatkuut-ii-ratifikaciju-v-ukraini/>.

та від 10.12.2018 року висловили позицію про недоцільність ратифікації Стамбульської конвенції через нав'язування гендерної ідеології, яка не здатна захистити жінок від насильства, проте суттєво шкодить моральним засадам та сімейним цінностям українського суспільства¹⁸.

Зазначені думки тривалий час нав'язувалися українському суспільству попри те, що в пресрелізі ще у листопаді 2018 року (22.11.2018) Рада Європи роз'яснила¹⁹, що «незважаючи на чітко сформульовані цілі, кілька релігійних та ультраконсервативних груп поширюють неправдиві розповіді про Стамбульську конвенцію». У пресрелізі зазначено, що Конвенція не має на меті нав'язати певний спосіб життя або втручатися в особисту організацію приватного життя; натомість вона прагне лише запобігти насильству проти жінок та домашньому насильству. У пресрелізі зазначається, що «Конвенція, безумовно, не стосується припинення статевих розбіжностей між жінками та чоловіками». Ніде в Конвенції ніколи не передбачається, що жінки та чоловіки є або повинні бути «однаковими», і «Конвенція не спрямована на регулювання сімейного життя та/або сімейні структури: вона не містить визначення поняття «сім'я» і не сприяє певному типу сімейних умов».

Щоб покінчити з відволікаючими хибними уявленнями, важливо зазначити, що Стамбульська конвенція вимагає від урядів, які її ратифікували, вжити комплексних заходів для боротьби з усіма формами насильства щодо жінок і домашнього насильства.

Документ покликаний запобігти виникненню насильства, допомогти жертвам і забезпечити притягнення винних до відповідальності. Це вимагає криміналізації та юридичного покарання за різні форми насильства щодо жінок, наприклад, домашнє насильство, переслідування, сексуальні домагання та психологічне насильство.

Але ця Конвенція, безумовно, не спрямована на припинення статевих відмінностей між жінками та чоловіками²⁰. Конвенція ніде не визначає, що жінки та чоловіки є або повинні бути «однаковими».

¹⁸ Головін О. В., Стадник В. П., Чубко Т. П. Стамбульська конвенція: ризики для суспільства і сім'ї. Судова апеляція. 2018. № 4. С. 90-99.

¹⁹ **Ending misconceptions about the Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence.** URL: https://search.coe.int/directorate_of_communications/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016808f0fb1.

²⁰ But the convention is certainly not about ending sexual differences between women and men.

Однак Конвенція вимагає вжиття заходів для протидії ідеї, що жінки є нижчими за чоловіків, тому що упередження, стереотипи, звичаї та традиції все ще сприяють чоловікам у багатьох ситуаціях, наприклад, у приватній та громадській сферах, політичному житті, на роботі, в освітніх системах, при повідомленні про злочини в поліцію або під час суду. Це ще більше ускладнює для жінок оприлюднення фактів насильства та забезпечення дотримання своїх прав²¹.

Йдеться про те, щоб жінки та дівчата були в безпеці у власних сім'ях і всюди²².

Варто зазначити певну корисність таких роз'яснень, оскільки це допомагає державам при ратифікації Конвенції уникати неправдивих спекуляцій навколо неї і за необхідності враховувати вказані роз'яснення при формулюванні застережень до ратифікації.

Конвенція була ратифікована Україною тільки 20.06.2022 року Законом № 2319-IX із заявою, де, зокрема застережено, що «Україна не розглядає жодне з положень Конвенції як таке, що зобов'язує її до зміни Конституції України та Сімейного кодексу України, інших законів України щодо інститутів шлюбу, сім'ї та усиновлення, а також таке, що втручається в право батьків виховувати своїх дітей відповідно до власних переконань... Україна заявляє, що застосовуватиме Конвенцію відповідно до цінностей, принципів і норм, визначених Конституцією України, зокрема щодо захисту прав людини та основних свобод, рівності прав та можливостей жінок і чоловіків, гендерної ідентичності, формування відповідального материнства та батьківства, підтримки сім'ї та охорони дитинства».

Зазначені застереження були покликані заспокоїти прихильників «традиційних цінностей», а також певною мірою враховували згадані вище роз'яснення Ради Європи від 22.11.2018 року.

Як зазначено в статті²³, ратифікація Конвенції в Україні удосконалить і підтвердить євроінтеграційні погляди України, а також підвищить її авторитет в очах всієї міжнародної спільноти. Питання захисту прав жінок розглядається як міжнародне зобов'язання будь-якої країни у сфері захисту прав людини.

²¹ This makes it all the more difficult for women to disclose experiences of violence and have their rights respected.

²² It is about ensuring women and girls are safe within their own families and everywhere.

²³ Градиська Ю. В. Стамбульська конвенція: право на життя без насилля. Аналітично-порівняльне правознавство. 2022. № 5. С. 54-57.

Ратифікація Конвенції покладає на держави, що її ратифікували, певні зобов'язання. Так, країни, що ратифікують Конвенцію, мають криміналізувати²⁴:

- психологічне насильство;
- переслідування (сталкінг);
- фізичне насильство;
- сексуальне насильство (включно зі зґвалтуванням, що передбачає різні види сексуальних активностей з особою без її згоди);
- примусовий шлюб;
- каліцтво жіночих статевих органів;
- примусовий аборт;
- примусову стерилізацію.

Згідно з частиною 2 статті 4 Конвенції, Сторони засуджують усі форми дискримінації стосовно жінок і своєчасно вживають необхідних законодавчих та інших заходів для запобігання дискримінації, зокрема шляхом:

- закріплення в їхніх національних конституціях або іншому відповідному законодавстві принципу рівності між жінками та чоловіками й забезпечення практичної реалізації цього принципу;
- заборони дискримінації стосовно жінок, у тому числі за допомогою використання санкцій, де це доречно;
- скасування законів та практики, які є дискримінаційними стосовно жінок.

Разом із тим, Україна здійснила реальні законодавчі кроки щодо імплементації положень Стамбульської конвенції ще до її формальної ратифікації. Так, вперше криміналізація домашнього насильства була запроваджена у Кримінальний кодекс України статтею 126-1 у грудні 2017 року, а чинності вона набула в січні 2019 року. Така юридична дія здійснена шляхом ухвалення Закону України від 06.12.2017 року № 2227-VIII «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами» (набрав чинності 11.01.2019 року). Кримінальний кодекс (далі – КК) України

²⁴ Бліндюк М. Що таке Стамбульська конвенція й чому святкують її ратифікацію в Україні. Суспільне. Культура. 20.06.2022. URL: <https://suspilne.media/culture/252040-so-take-stambulska-konvencia-j-comu-svatkuut-ii-ratifikaciju-v-ukraini/>.

було доповнено статтями 126-1 «Домашнє насильство», 151-3 «Примушування до шлюбу». Крім того, кримінальне правопорушення за статтею 134 «Незаконне проведення абортів» доповнено кваліфікуючою ознакою «Незаконне проведення абортів або стерилізації», причому незаконність вказаних дій визначається також і відсутністю згоди на аборт («примусовий аборт»). Розширені кримінально карані види сексуального насильства (включно зі зґвалтуванням, що передбачає різні види сексуальних активностей з особою без її згоди). Як вказано у пояснювальній записці до проєкту цього закону²⁵, «внесення запропонованих змін до законодавчих актів України дозволить запровадити додаткові заходи, спрямовані на створення запобіжних, захисних та каральних кримінально-правових механізмів боротьби з різним формами насильства стосовно жінок (зґвалтуванням та іншими актами сексуального насильства, примусовим шлюбом, примусовим абортів чи стерилізацією та ін.), а також з домашнім насильством, чим буде забезпечено *відповідність законодавства України сучасним європейським стандартам* у цій сфері та нагальним потребам українського суспільства».

У пункті 1 статті 7 «Усеосяжна та скоординована політика» Стамбульської конвенції передбачається, що сторони (держави) вживають необхідних законодавчих та інших заходів для прийняття та здійснення загальнодержавної ефективної, усеосяжної та скоординованої політики, яка охоплює всі відповідні заходи для запобігання всім формам насильства та для боротьби з усіма формами насильства, які підпадають під сферу застосування цієї Конвенції, і пропонують цілісну відповідь насильству стосовно жінок.

Для комплексного вирішення цієї проблеми в Україні прийнятий Закон від 07.12.2017 року № 2229-VIII «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (далі – Закон № 2229-VIII, набрав чинності 07.01.2018 року). Як зазначено в преамбулі цього Закону, «Закон визначає організаційно-правові засади запобігання та протидії домашньому насильству, основні напрями реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спрямовані на захист прав та інтересів осіб, які постраждали від такого насильства». Як зауважено в поясню-

²⁵ Проєкт Закону про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4952&skl=9.

вальний записці до проєкту цього закону²⁶, «метою прийняття закону є узгодження положень чинного законодавства України у сфері протидії домашньому насильству та насильству стосовно жінок та адаптування його до європейських стандартів, що забезпечують підготування бази для ратифікації Стамбульської конвенції. Передбачалося, що прийняття запропонованого проєкту закону сприятиме: гармонізації положень чинного законодавства; протидії дискримінації за гендерною ознакою, що дасть змогу **імплементувати міжнародні стандарти протидії насильству**, забезпечити комплексний підхід до запобігання будь-яким формам насильства стосовно жінок, узгодити політику гендерної рівності та профілактику насильства, передбачені чинним законодавством України, та розширить коло осіб, які підпадають під дію чинного законодавства; запровадженню додаткових заходів, спрямованих на створення запобіжних і захисних механізмів боротьби з усіма формами гендерно зумовленого насильства (домашнє насильство, сексуальне насильство, переслідування, сексуальні домагання, примусові шлюби, каліцтва жіночих статевих органів, примусові аборти, примусова стерилізація), чим буде забезпечено **відповідність законодавства України сучасним європейським стандартам** у цій сфері; забезпеченню додаткових гарантій захисту права на рівність між чоловіками та жінками, вилученню правових положень, які спричиняють дискримінацію; вдосконаленню цивільно-правових засобів захисту потерпілих від насильства; вдосконаленню роботи служб підтримки потерпілих від насильства, (державних телефонних гарячих ліній тощо); вдосконаленню збору впорядкованих за категоріями відповідних статистичних даних; позитивним змінам у сферах охорони здоров'я, освіти, забезпечення добробуту дітей, умов праці, (щодо обов'язків роботодавців у частині охорони праці працюючих тощо).

Аналіз системи суб'єктів публічної адміністрації у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, комплексу їхніх обов'язків і повноважень у контексті Закону № 2229-VIII частково виконаний у статті співавторки²⁷.

²⁶ Проєкт Закону про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=5294&skl=9.

²⁷ Юринець Ю. Л. Система суб'єктів публічної адміністрації у сфері запобігання та протидії домашньому насильству. Порівняльно-аналітичне право. 2019. № 2. С. 192-197.

Відповідно до системного підходу В. К. Колпакова²⁸, публічна адміністрація як правова категорія має два виміри: функціональний та організаційно-структурний. При функціональному підході – це діяльність відповідних структурних утворень із виконання функцій, спрямованих на реалізацію публічного інтересу. При організаційно-структурному підході публічна адміністрація – це сукупність органів, які утворюються з метою здійснення (реалізації) публічної влади. Натомість Т. О. Білозерська²⁹, виходячи з європейського досвіду функціонування публічної адміністрації, вважає, що коло суб'єктів «публічної адміністрації» доцільно розширити недержавними суб'єктами в разі передання їм владних повноважень. Зокрема в контексті Стамбульської конвенції слід зауважити, що в статті 9 «Неурядові організації та громадянське суспільство» Конвенції передбачено, що сторони (держави) визнають, заохочують і підтримують на всіх рівнях роботу відповідних неурядових організацій та громадянського суспільства, які активно діють у боротьбі з насильством стосовно жінок, і встановлюють ефективне співробітництво з цими організаціями.

Загальне визначення та класифікацію суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, надано у статті 6 Закону № 2229-VIII. До цих органів зараховані: 1) спеціально уповноважені органи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; 2) інші органи та установи, на які покладаються функції із здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; 3) загальні та спеціалізовані служби підтримки постраждалих осіб; 4) громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах.

На підставі аналізу Положення про Міністерство соціальної політики України (далі – Мінсоцполітики), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) від 17.06.2015 року № 423, встановлено, що Мінсоцполітики є центральним органом виконавчої влади (далі – ЦОВВ), діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України і який забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері... запобігання та протидії домашньому насильству, на-

²⁸ Колпаков В. К., Кузьменко О. В., Пастух І. Д. та ін. Курс адміністративного права України: підручник; за ред. В. В. Коваленка. Київ. Юрінком Інтер. 2012. 808 с.

²⁹ Білозерська Т. О. Адміністративно-правові засади співробітництва України та Європейського Союзу в сучасних умовах: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2009. 24 с.

сильству за ознакою статі, торгівлі людьми, забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Мінсоцполітики є спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, надання гуманітарної допомоги (стаття 10 Стамбульської конвенції). У здійсненні заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, зокрема виявленні фактів домашнього насильства, наданні допомоги та захисту постраждалим особам, проведенні серед населення, у тому числі серед дітей та молоді, інформаційних кампаній, інших заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству можуть брати участь підприємства, установи та організації, громадські об'єднання та іноземні неурядові організації, фізичні особи-підприємці, які відповідають критеріям діяльності суб'єктів, що надають соціальні послуги, а також фізичні особи, які надають соціальні послуги, у тому числі послуги патронату над дітьми. Ці суб'єкти залучаються суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству.

До повноважень ЦОВВ, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, належать (частина 1 статті 7 Закону № 2229-VIII): 1) формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; 2) нормативно-правове регулювання у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; 3) координація діяльності суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; 4) забезпечення розроблення та затвердження типових програм для постраждалих осіб, а також методичних рекомендацій щодо їх виконання; 5) забезпечення розроблення та затвердження типових програм для кривдників³⁰, а також методичних рекомендацій щодо їх виконання; 6) здійснення методичного забезпечення місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; 7) затвердження стандартів надання соціальних послуг постраждалим особам та методики визначення потреб територіальних громад у створенні спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб; 8) здійснення міжнародного співробітництва у сфері запобігання та протидії домашньому насильству.

До повноважень ЦОВВ, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, належать (частина 2 стат-

³⁰ Затверджена наказом Мінсоцполітики від 01.10.2018 року № 1434, зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 29 жовтня 2018 року за № 1222/32674.

ті 7 Закону № 2229-VIII): 1) реалізація державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; 2) забезпечення створення та функціонування Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі, здійснення повноважень держателя цього Реєстру. Порядок формування, ведення та доступу до Реєстру визначений Постановою КМУ від 20.03.2019 року № 234. Дуже важливо, що в контексті захисту персональних даних згода на внесення персональних даних про особу, яка повідомила про вчинення насильства, або про постраждалу особу надається відповідною особою, а в окремих випадках – органом опіки та піклування (стаття 16 Закону № 2229-VIII); 3) забезпечення функціонування служб підтримки постраждалих осіб та здійснення контролю за їхньою діяльністю; 4) координація підготовки фахівців у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; 5) організація та проведення загальнонаціональних соціологічних, правових, психолого-педагогічних та інших досліджень щодо домашнього насильства, його причин і наслідків; 6) збір, аналіз і поширення відповідно до законодавства інформації про домашнє насильство, удосконалення системи показників у формах державної статистичної звітності щодо запобігання та протидії домашньому насильству; 7) забезпечення здійснення моніторингу ефективності законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству, практики його застосування, заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, надання методичної та практичної допомоги суб'єктам, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; 8) підготовка та оприлюднення щорічного звіту про стан реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; 9) ведення обліку даних про діяльність загальних та спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб.

До повноважень Ради міністрів АРК, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій у сфері запобігання та протидії домашньому насильству належать (частина 1 статті 8 Закону № 2229-VIII): 1) забезпечення реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству на регіональному рівні, зокрема шляхом здійснення постійного контролю за своєчасністю та належністю вжиття заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; 2) забезпечення розроблення, затвердження та виконання регіональних програм у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; 3) забезпечення координації діяльності суб'єктів, що вжива-

ють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, та їхньої взаємодії на регіональному рівні; 4) облік даних про суб'єктів, що вживають заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству на регіональному рівні; 5) забезпечення підготовки фахівців, до компетенції яких належать питання запобігання та протидії домашньому насильству, у тому числі фахівців, які реалізують програми для кривдників; 6) забезпечення підготовки методичних рекомендацій щодо організації і забезпечення діяльності та підвищення кваліфікації фахівців, до компетенції яких належать питання запобігання та протидії домашньому насильству; 7) забезпечення здійснення інформаційно-просвітницької діяльності щодо форм, причин і наслідків домашнього насильства, заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, формування нетерпимого ставлення громадян до насильницької моделі поведінки у приватних стосунках; 8) організація та/або проведення регіональних соціологічних, психолого-педагогічних та інших досліджень щодо форм, причин і наслідків домашнього насильства; 9) здійснення моніторингу стану виконання суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, поставлених завдань у процесі реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству на регіональному рівні, надання їм методичної та практичної допомоги, з'ясування проблемних питань у сфері запобігання та протидії домашньому насильству та вжиття вичерпних заходів для їхнього вирішення; 10) звітування ЦОВВ, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, про результати здійснення повноважень у цій сфері у порядку, визначеному ЦОВВ, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству.

До повноважень районних, районних у містах Києві і Севастополі державних адміністрацій та виконавчих органів сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їхнього створення) рад у сфері запобігання та протидії домашньому насильству належать (частина 2 статті 8 Закону № 2229-VIII): 1) забезпечення реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці; 2) забезпечення надання соціальних послуг на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, у тому числі шляхом соціального замовлення у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; 3) визначення потреби у створенні спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб, забез-

печення їхнього створення та функціонування, здійснення контролю за їхньою діяльністю; 4) участь у підготовці фахівців, до компетенції яких належать питання запобігання та протидії домашньому насильству, у тому числі фахівців, які реалізують програми для кривдників; 5) прийом і розгляд заяв та повідомлень про вчинення домашнього насильства, забезпечення застосування заходів для його припинення, надання допомоги постраждалим особам; 6) забезпечення координації діяльності суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, та їхньої взаємодії на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці; 7) інформування постраждалих осіб про права, заходи та соціальні послуги, якими вони можуть скористатися; 8) збір, аналіз і поширення відповідно до законодавства інформації про домашнє насильство на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці; 9) звітування ЦОВВ, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, про результати здійснення повноважень у цій сфері у порядку, визначеному ЦОВВ, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; 10) виконання повноважень органу опіки та піклування.

Структурними підрозділами місцевих державних адміністрацій (МДА), до повноважень яких належить здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, є структурні підрозділи з питань сім'ї. Виконавчими органами сільських, селищних, міських, районних у містах рад, до повноважень яких належить здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, є виконавчі органи з питань сім'ї.

До повноважень органів опіки та піклування у сфері запобігання та протидії домашньому насильству стосовно дитини та за участю дитини належать (частина 1 статті 9 Закону № 2229-VIII): 1) захист прав та інтересів постраждалої дитини, дитини-кривдника, у тому числі шляхом звернення до суду, представництва прав та інтересів дитини у суді при розгляді питань, пов'язаних із здійсненням актів домашнього насильства, зокрема про видачу обмежувального припису; 2) безпосереднє надання допомоги та захисту постраждалим дітям, дітям-кривдникам, які мають статус дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; 3) розгляд у порядку, встановленому Сімейним кодексом України, питання про доцільність відібрання дитини або позбавлення батьківських прав стосовно дитини, якщо кривдниками дитини є бать-

ки (усиновлювачі) або один із них; 4) розгляд у порядку, встановленому законодавством, питань про доцільність відібрання дитини в опікуна (піклувальника), прийомних батьків, батьків-вихователів, про звільнення особи від обов'язків опікуна (піклувальника) дитини, розірвання договору про патронат над дитиною, скасування рішення про влаштування дитини до дитячого будинку сімейного типу або до прийомної сім'ї у разі здійснення домашнього насильства стосовно дитини або за участю дитини; 5) надання згоди на отримання соціальних послуг постраждалою дитиною, дитиною-кривдником, якщо батьки, інші законні представники дитини є кривдниками або ухиляються від захисту прав та інтересів дитини; 6) надання згоди на внесення персональних даних про дитину, яка повідомила про вчинення насильства або є постраждалою особою, до Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі, якщо батьки, інші законні представники дитини є кривдниками або ухиляються від захисту прав та інтересів дитини; 7) влаштування дитини в сім'ю патронатного вихователя у разі неможливості проживання дитини із своїми батьками, іншими законними представниками у зв'язку із вчиненням домашнього насильства стосовно цієї дитини або за її участі.

До повноважень служб у справах дітей у сфері запобігання та протидії домашньому насильству стосовно дітей належать (частина 2 статті 9 Закону № 2229-VIII): 1) розроблення та виконання заходів із захисту прав та законних інтересів постраждалої дитини; 2) розроблення та виконання заходів із захисту прав та законних інтересів дитини-кривдника; 3) прийом та розгляд заяв і повідомлень про домашнє насильство стосовно дітей та за участю дітей, у тому числі повідомлень, що надійшли до Кол-центру з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей (далі – Кол-центр); 4) інформування постраждалої дитини, її батьків, інших законних представників, якщо вони не є кривдниками дитини, про права, заходи та послуги, якими вони можуть скористатися; 5) інформування дитини-кривдника, її батьків, інших законних представників про права дитини, заходи та послуги, якими вони можуть скористатися; 6) влаштування дитини в центр соціально-психологічної реабілітації дітей, притулок для дітей служби у справах дітей, інші установи для дітей незалежно від форми власності та підпорядкування, в яких створені належні умови для проживання, виховання, навчання та реабілітації дитини відповідно до її потреб, а також здійснення контролю за умовами її перебування

та надання допомоги у разі неможливості проживання дитини із своїми батьками, іншими законними представниками у зв'язку із вчиненням домашнього насильства стосовно цієї дитини або за її участі; 7) проведення профілактичної роботи з батьками, іншими законними представниками дитини із запобігання домашньому насильству стосовно дітей та за участю дітей; 8) порушення перед органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування питання про притягнення до відповідальності згідно із законом посадових осіб у разі невиконання або неналежного виконання ними обов'язків під час виявлення фактів домашнього насильства, роботи з постраждалою дитиною, дитиною-кривдником; 9) взаємодія з іншими суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, відповідно до статті 15 цього Закону; 10) здійснення інших передбачених законодавством заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству стосовно дітей чи за участю дітей; 11) звітування ЦОВВ, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, про результати здійснення повноважень у цій сфері у порядку, визначеному ЦОВВ, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству.

До повноважень органів опіки та піклування у сфері запобігання та протидії домашньому насильству стосовно недієздатних осіб та осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, належать (частина 3 статті 9 Закону № 2229-VIII): 1) вирішення питання щодо отримання соціальних послуг постраждалою особою, яка є недієздатною особою, якщо законного представника такій особі не призначено або законний представник є кривдником чи ухиляється від захисту прав та інтересів такої особи; 2) надання згоди на внесення персональних даних про недієздатну особу, яка повідомила про вчинення насильства або є постраждалою особою, до Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі, якщо законний представник такої особи є кривдником або ухиляється від захисту прав та інтересів недієздатної особи; 3) влаштування постраждалої особи, яка є недієздатною особою, до закладу соціального захисту у разі, якщо у зв'язку із вчиненням домашнього насильства проживання такої особи в сім'ї чи з опікуном становить загрозу її життю та здоров'ю; 4) вжиття заходів для надання недієздатній особі, яка є кривдником, психіатричної допомоги у примусовому порядку, якщо у зв'язку із вчиненням домашнього насильства проживання такої особи в сім'ї чи з опікуном становить загрозу життю

та здоров'ю членів сім'ї або опікуна; 5) порушення перед судом питання про звільнення в установленому законодавством порядку від повноважень опікуна або піклувальника у разі вчинення ним домашнього насильства стосовно недієздатної особи або особи, цивільна дієздатність якої обмежена; 6) захист прав та представлення інтересів постраждалої особи, яка є недієздатною особою, в органах державної влади, органах місцевого самоврядування чи в суді (у разі потреби); 7) порушення перед органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування питання про притягнення в установленому законодавством порядку до відповідальності посадових осіб у разі невиконання або неналежного виконання ними обов'язків під час виявлення та роботи з постраждалими особами, які є недієздатними особами або особами, цивільна дієздатність яких обмежена; 8) здійснення інших передбачених законодавством заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству стосовно недієздатних осіб та осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, чи за їхньою участю.

До повноважень уповноважених підрозділів органів Національної поліції України (далі – НПУ) у сфері запобігання та протидії домашньому насильству належать (частина 1 статті 10 Закону № 2229-VIII): 1) виявлення фактів домашнього насильства та своєчасне реагування на них; 2) прийом і розгляд заяв та повідомлень про вчинення домашнього насильства, у тому числі розгляд повідомлень, що надійшли до Кол-центру, вжиття заходів для його припинення та надання допомоги постраждалим особам з урахуванням результатів оцінки ризиків у порядку, визначеному ЦОВВ, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спільно з НПУ; 3) інформування постраждалих осіб про їхні права, заходи і соціальні послуги, якими вони можуть скористатися; 4) винесення термінових заборонних приписів стосовно кривдників; 5) взяття на профілактичний облік кривдників та проведення з ними профілактичної роботи в порядку, визначеному законодавством; 6) здійснення контролю за виконанням кривдниками спеціальних заходів протидії домашньому насильству протягом строку їхньої дії; 7) анулювання дозволів на право придбання, зберігання, носіння зброї та боєприпасів їхнім власникам у разі вчинення ними домашнього насильства, а також вилучення зброї та боєприпасів у порядку, визначеному законодавством; 8) взаємодія з іншими суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, відповідно до статті 15 цього Закону;

9) звітування ЦОВВ, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, про результати здійснення повноважень у цій сфері у порядку, визначеному ЦОВВ, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству.

Поліцейські можуть проникати до житла особи без вмотивованого рішення суду в невідкладних випадках, пов'язаних із припиненням вчинюваного акту домашнього насильства, у разі безпосередньої небезпеки для життя чи здоров'я постраждалої особи.

До повноважень органів управління освітою у сфері запобігання та протидії домашньому насильству відповідно до компетенції належать (стаття 11 Закону № 2229-VIII): з одного боку, здійснення належної просвітницької та інформаційної роботи, в тому числі забезпечення підготовки фахівців у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, з іншого боку, проведення виховної та профілактичної роботи із запобігання та протидії домашньому насильству, зокрема, повідомлення не пізніше однієї доби служб у справах дітей, уповноважених підрозділів органів НПУ у разі виявлення фактів домашнього насильства стосовно дітей або отримання відповідних заяв чи повідомлень.

До повноважень органів охорони здоров'я у сфері запобігання та протидії домашньому насильству належать (стаття 12 Закону № 2229-VIII): розроблення та затвердження стандарту надання медичної допомоги постраждалим особам або особам, які, ймовірно, постраждали від домашнього насильства; затвердження порядку проведення та документування результатів медичного обстеження постраждалих осіб; методичне забезпечення установ і закладів охорони здоров'я з питань запобігання та протидії домашньому насильству. Установи і заклади охорони здоров'я під час здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству: повідомляють уповноважені підрозділи органів НПУ про виявлення ушкоджень, що могли виникнути внаслідок вчинення домашнього насильства, а в разі виявлення ушкоджень у дитини – також службу у справах дітей; здійснюють у необхідних випадках медичне обстеження, тестування на ВІЛ-інфекцію; надають медичну допомогу.

Центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги у сфері запобігання та протидії домашньому насильству забезпечують надання безоплатної правової допомоги постраждалим особам у порядку, встановленому Законом України «Про безоплатну правову допомогу», здій-

снюють взаємодію з цих питань з іншими суб'єктами у цій сфері (стаття 13 Закону № 2229-VIII).

Загальні та спеціалізовані служби підтримки постраждалих осіб у межах своїх повноважень здійснюють (стаття 14 Закону № 2229-VIII): 1) прийом і розгляд заяв від постраждалих осіб або їхніх представників про отримання допомоги, зокрема соціальних послуг для осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах; 2) інформування МДА, органів місцевого самоврядування, уповноважених підрозділів органів НПУ про виявлення фактів домашнього насильства за наявності добровільної поінформованої згоди постраждалих осіб, крім випадків вчинення насильства стосовно дітей та недієздатних осіб або виявлення актів насильства кримінального характеру, коли така згода не вимагається; у разі виявлення факту домашнього насильства стосовно дитини – інформування не пізніше однієї доби служби у справах дітей та уповноважених підрозділів органів НПУ; 3) оцінку потреб постраждалих осіб; 4) надання постраждалим особам повної та вичерпної інформації про їхні права і можливості отримання ними дієвої допомоги; 5) надання відповідно до компетенції постраждалим особам соціальних послуг, медичної, соціальної, психологічної допомоги на безоплатній основі, сприяння наданню правової допомоги, а також забезпечення тимчасового притулку для таких осіб та їхніх дітей у порядку, передбаченому законодавством; 6) інформування в установленому законодавством порядку МДА та органів місцевого самоврядування про осіб, яким надавалася допомога, та про результати її надання.

Спеціалізовані служби підтримки постраждалих осіб (крім Кол-центру) утворюються місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування та діють на основі типових положень. Нині постановою КМУ від 22.08.2016 року № 654 затверджене Типове положення про мобільну бригаду соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі, а постановою КМУ від 22.08.2016 року № 655 – Типове положення про притулок для осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі.

Кол-центр утворюється ЦОВВ, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, належить до сфери його управління та діє на основі Положення про Державну установу «Кол-центр Міністерства соціальної політики України з питань протидії торгівлі людьми, запобігання та

протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей», затвердженого наказом Мінсоцполітики від 11.12.2018 року № 1852, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 22.12.2018 року за № 1458/32910. Кол-центр є державною установою, що має територіальні відділення в усіх регіонах України. Питання щодо перебування постраждалих осіб у спеціалізованих службах підтримки таких осіб та надання їм соціальних послуг регулюються установчими документами зазначених служб відповідно до стандартів надання соціальних послуг постраждалим особам, які затверджуються ЦОВВ, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, з урахуванням вимог міжнародних правових актів.

Варто зазначити, що таке законодавче врегулювання діяльності Кол-центру не відповідало практичним реаліям і набутому позитивному досвіду. Так, ще у жовтні 1997 року на базі Громадської правозахисної організації «Ла Страда-Україна» створена Національна гаряча лінія з попередження домашнього насильства, торгівлі людьми та гендерної дискримінації³¹. З 2003 року вона отримала статус Національної, а з 2017 року функціонує за єдиним гармонізованим загальноєвропейським номером з надання психологічної допомоги – 116 123. Це єдина в Україні національна і безкоштовна гаряча лінія з питань попередження гендерно зумовленого насильства та торгівлі людьми. За період своєї роботи Національна гаряча лінія стала відомим в Україні цілодобовим безкоштовним, анонімним та конфіденційним інструментом підтримки постраждалих, ресурсом для отримання консультацій та інформації, а також частиною національного механізму взаємодії в ситуаціях, коли особа, що телефонує, потребує допомоги³². Спеціалісти гарячої лінії напружували, зокрема стандартні операційні процедури, які визначають дії консультантів/консультанток гарячих ліній при ідентифікації та організації надання допомоги постраждалим від насильства в сім'ї, а також інших видів гендерно зумовленого насильства, базуючись на функціональних обов'язках організацій та відомств у процесі перенаправлення в разі по-

³¹ <https://la-strada.org.ua/garyachi-liniyi>.

³² Національна «гаряча» лінія з попередження домашнього насильства, торгівлі людьми і гендерної дискримінації: стандартні операційні процедури консультування, взаємодії та допомоги в ситуаціях насильства в сім'ї та інших видів гендерно зумовленого насильства. Київ. 2017. 60 с. URL: https://la-strada.org.ua/wp-content/uploads/2021/01/20190321094859_v5_sop.pdf.

треби постраждалих осіб³³. Станом на 2017 рік середньорічна кількість звернень до Національної гарячої лінії сягнула 40 000³⁴.

Разом із тим, з метою виконання вимог Закону № 2229-VIII наказом Мінсоцполітики від 11.12.2018 року № 1852, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 22.12.2018 року за № 1458/32910, створено Державну установу «Кол-центр Міністерства соціальної політики України з питань протидії торгівлі людьми, запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей». Натомість цей Кол-центр не враховував позитивного досвіду роботи Національної гарячої лінії. Зокрема, дзвінок до Кол-центру не є анонімним, передбачається аудіозапис розмови; час інформування про отримання звернень становить 1 добу, що є занадто тривалим, особливо у випадках жорстокого поводження з дітьми (таке інформування уповноважених підрозділів органів Національної поліції має бути негайним); тощо.

У статті 15 Закону № 2229-VIII встановлені механізми взаємодії суб'єктів, що вживають заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству. Така взаємодія передбачає: 1) взаємне інформування не пізніше однієї доби про виявлені факти домашнього насильства у випадках, передбачених цим Законом; 2) реагування на випадки домашнього насильства відповідно до компетенції та з урахуванням оцінки ризиків, що загрожують постраждалій особі; 3) узгодження заходів реагування на випадки домашнього насильства та надання дієвої допомоги постраждалим особам, що здійснюються різними суб'єктами; 4) розроблення та виконання відповідно до компетенції програм для кривдників; 5) розроблення та виконання відповідно до компетенції програм із запобігання та протидії домашньому насильству; 6) організацію здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству відповідно до компетенції; 7) обмін досвідом у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; 8) скоординовану міжвідомчу підготовку фахівців, які представляють суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; 9) здійснення спеціально уповноваженими органами у сфері запобігання та протидії домашньому насильству моніторингу дотримання вимог законодавства суб'єктами, що здійснюють заходи у цій сфері, розроблення пропозицій щодо вдосконалення законодавства та практики його застосування. Порядок взаємодії затверджений постановою КМУ від 22.08.2018 року № 658.

³³ Те саме джерело.

³⁴ Те саме джерело.

Варто зазначити, що вже після набрання чинності Законом № 2229-VIII постановою КМУ від 26.08.2020 року № 783 створена Національна соціальна сервісна служба України (Нацсоцслужба). Цією ж постановою затверджене Положення про службу, яким на службу покладена низка прав та обов'язків у сфері протидії насильству стосовно жінок і домашньому насильству. Зокрема, згідно підпункту 6 пункту 4 служба у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі: реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; забезпечує створення та функціонування Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі, здійснює повноваження держателя такого Реєстру; забезпечує функціонування служб підтримки постраждалих осіб та здійснює контроль за їхньою діяльністю; координує підготовку фахівців, які представляють суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; організовує та проводить загальнонаціональні соціологічні, правові, психолого-педагогічні та інші дослідження щодо домашнього насильства, його причин і наслідків; збирає, аналізує та поширює відповідно до законодавства інформацію про домашнє насильство, удосконалює систему показників у формах державної статистичної звітності щодо запобігання та протидії домашньому насильству; забезпечує проведення моніторингу ефективності законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству, практики його застосування, заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, надає методичну та практичну допомогу суб'єктам, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; готує та оприлюднює щорічний звіт про стан реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; веде облік даних про діяльність загальних та спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб на загальнодержавному рівні.

10.11.2023 року Кабінетом Міністрів України поданий проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення механізму запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі» (законопроект № 10249)³⁵. Як зазначено у Пояснювальній записці до цього проєкту, метою прийняття акта є удосконалення механізму запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі у зв'язку з ратифікацією Конвенції

³⁵ <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43184>.

Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульської конвенції). Зокрема пропонується внести зміни до законодавства з метою розмежування повноважень між Мінсоцполітики та Нацсоцслужбою у сфері запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі.

Наразі триває дискусія з приводу цього законопроєкту³⁶.

Таким чином встановлено, що Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) від 11.05.2011 року втілює найкращі європейські стандарти державного регулювання у сфері запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьби із цими явищами. Конвенція ратифікована в Україні Законом від 20.06.2022 року № 2319-IX «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами». Тривалий період від моменту прийняття Конвенції до її ратифікації пов'язаний із штучним гальмуванням ратифікації Конвенції, обґрунтованим нав'язуванням українському суспільству думки, що Стамбульська конвенція «нав'язує гендерну ідеологію», що нібито шкодить моралі та сімейним цінностям українського суспільства, виходить за межі загальноприйнятого в Україні поняття «стать» та спотворює розуміння гендерної рівності як рівності прав жінок і чоловіків, а також сам зміст гендерної політики держави. Зазначені думки тривалий час нав'язувалися українському суспільству попри те, що у пресрелізі ще в листопаді 2018 року Рада Європи заявила, що «незважаючи на чітко сформульовані цілі, кілька релігійних та ультраконсервативних груп поширюють неправдиві розповіді про Стамбульську конвенцію». Разом із тим, попри гальмування формальної ратифікації Конвенції, в Україні приймалися Закони, спрямовані на ратифікацію положень Конвенції, зокрема, Закони від 06.12.2017 року № 2227-VIII «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами» (набрав чинності 11.01.2019 року) та від 07.12.2017 року № 2229-VIII «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (набрав чинності 07.01.2018 року). Так, першим із назва-

³⁶ <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/8296.html>.

них законів, шляхом внесення відповідних змін до доповнень до Кримінального кодексу України, були криміналізовані такі правопорушення, як «домашнє насильство», «примушування до шлюбу», «примусовий аборт», «стерилізація», розширені кримінально карані види сексуального насильства (включно зі зґвалтуванням, що передбачає різні види сексуальних активностей з особою без її згоди). Другий із названих законів визначає організаційно-правові засади запобігання та протидії домашньому насильству, основні напрями реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спрямовані на захист прав та інтересів осіб, які постраждали від такого насильства. На підставі вказаного закону прийнята низка підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють діяльність суб'єктів владних повноважень у сфері запобігання та протидії домашньому насильству. В контексті наступної імплементації Стамбульської конвенції забезпечується подальше вдосконалення законодавства, навіть незважаючи на труднощі, пов'язані з великою війною російської федерації проти України.

Розділ 3.3.
НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ПОЛОЖЕНЬ СТАМБУЛЬСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ
В ОСВІТНЄ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

Легенький Микола Іванович,

доктор юридичних наук,

професор кафедри конституційного та адміністративного права

Національного авіаційного університету

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4179-1964>

Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) є важливим документом, який на міжнародному рівні регламентує питання захисту прав людини та забезпечення гендерної рівності, що належать до провідних цінностей Європейського Союзу. Ратифікація Україною вказаної Конвенції, що є показником підтримки нашим суспільством європейських цінностей, активізувала здійснення державно-політичних, організаційних, правових та інших заходів, спрямованих на запровадження її положень, передусім – шляхом їхньої імплементації до норм національного законодавства. При цьому основні цілі Конвенції, які передбачають ліквідацію насильства стосовно жінок і домашнього насильства, сприяння ліквідації всіх форм дискримінації стосовно жінок та заохочення дійсної рівності між жінками та чоловіками, а також розгортання системної політики та комплексу заходів для захисту постраждалих від гендерно обумовленого, зокрема домашнього, насильства є широкомасштабними та загальнодержавними. Відповідно до цього, доповнення та вдосконалення потребують правові норми, які регулюють суспільні відносини в багатьох галузях суспільного життя, серед яких вагоме місце належить сфері освіти.

Так, Й. Неллес, голова відділу Ради Європи з питань насильства щодо жінок і виконавча секретарка ГРЕВІО – моніторингового органу Стамбульської конвенції зазначила, що консолідація можливостей закладів вищої освіти для викорінення гендерно зумовленого насильства є вирішальною для реалізації Стамбульської конвенції, оскільки «університети формують уми майбутніх поколінь, які ми всі хотіли б

бачити вільними від шкідливих гендерних стереотипів, сексизму та насильства щодо жінок»¹.

Передусім необхідно відзначити ефективність поступу України в забезпеченні гендерної рівності в галузі освіти. Так, у 2021 році найбільш результативними з-поміж інших національних гендерних показників стали досягнення саме в сфері освіти, що виявилось в досягненні 27 позиції у рейтингу гендерного розриву (Global Gender Gap Report)². На жаль, внаслідок широкомасштабної збройної агресії російської федерації та пов'язаними з нею соціальними та іншими катаклізмами в 2022 та 2023 роках вказаний рейтинг був зміщений відповідно до 53 та 56 позиції зі 146³. Водночас із урахуванням надскладних обставин, за яких функціонує українське суспільство в умовах протидії російській агресії та окупації, втримання гендерних показників в освіті на зазначених рівнях є неабияким досягненням, яке в подальшому може отримати належний розвиток.

Законотворча практика свідчить про ефективність запровадження до національного законодавства положень ратифікованих міжнародних договорів комплексно – як через ухвалення спеціальних законів, так і через внесення необхідних змін і доповнень до відповідних нормативно-правових актів. Зазначене особливою мірою стосується Стамбульської конвенції, яка спрямована на забезпечення гендерної рівності, ліквідації дискримінації та викорінення всіх форм гендерно зумовленого насильства, зокрема домашнього насильства, в різних сферах суспільного життя і, по суті своїй, має комплексний та системний характер. Відповідно, комплексно та системно має здійснюватися й імплементація норм Конвенції – через удосконалення та оновлення законодавства, яке регулює суспільні відносини в зазначених сферах, серед яких доволі актуальною та важливою є освітня галузь.

Аналіз Стамбульської конвенції свідчить, що принаймні дві її статті, а саме 14 та 15, безпосередньо стосуються освітніх проблем, оскільки

¹ Johanna Nelles. Bringing universities together to eradicate gender-based violence “crucial” for the implementation of the Istanbul Convention // UniSAFE Gender-based violence Sep 29, 2021. URL: <https://unisafe-gbv.eu/events/bringing-universities-together-to-eradicate-gender-based-violence-crucial-for-the-implementation-of-the-istanbul-convention/> (дата звернення: 11.03.2024).

² Global Gender Gap Report 2022. INSIGHT REPORT JULY 2022, с. 347. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2022.pdf (дата звернення: 11.03.2024).

³ Global Gender Gap Report 2023. INSIGHT REPORT JUNE 2023, с. 355. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2022.pdf (дата звернення: 11.03.2024).

передбачають навчання та підготовку спеціалістів. Зокрема передбачена адаптація змісту освіти шляхом залучення до нього питань рівності між жінками та чоловіками, взаємної поваги, вирішення конфліктів у міжособистісних стосунках без застосування насильства, характеристик та ознак насильства стосовно жінок за гендерною ознакою та протидія йому, а також розкриття зазначених питань у засобах масової інформації, культурно-спортивних та інших заходах. Аспект підготовки спеціалістів зосереджено на питаннях набуття відповідних кваліфікацій фахівцями, які покликані забезпечувати недопущення та виявлення насильства, яке підпадає під сферу застосування Конвенції, працювати з постраждалими або особами, що вчинили будь-які акти такого насильства, а також сприяти запобіганню повторної віктимізації. Зазначені аспекти повинні бути належним чином врегульовані в освітньому законодавстві на рівні стратегічному, змістовому, методичному відповідно до різних вікових груп та рівнів освіти тощо.

Заразом обсяг заходів, пов'язаних з імплементацією Конвенції в освітню сферу, значно ширший і має передбачати низку інших взаємопов'язаних заходів та їхнє відображення у нормативно-правовому регулюванні. Доповнення та уточнення потребують норми освітнього законодавства, які регулюють посадові обов'язки працівників та керівників усіх рівнів, а також права і обов'язки наукових, науково-педагогічних та педагогічних працівників, здобувачів освіти та їхніх батьків, забезпечення рівності жінок і чоловіків при формуванні управлінських структур системи, вимоги до професійної кваліфікації працівників закладів освіти, правоохоронних органів, дипломатичних структур та соціальної сфери. Необхідним є нормативно-правове забезпечення створення та функціонування недискримінаційного середовища закладів освіти, а також надання громадськості та органам самоврядування можливості участі у впровадженні заходів, передбачених Конвенцією, в діяльність закладів освіти та контролю за їхнім дотриманням. Безумовно, актуальним є законодавче передбачення відповідного коригування, уточнення та доповнення наукового та методичного забезпечення змісту освіти на всіх його рівнях, важливим засобом якого є здійснення антидискримінаційної експертизи навчальних планів, програм, підручників і посібників. І, нарешті, необхідно внормувати створення в усіх структурах галузі освіти системи захисту від будь-яких форм експлуатації, фізичного та психічного насильства, булінгу, дискримінації, всіх форм насильства за ознакою статі, зокрема сексуальних домагань.

Міжнародна актуальність розгортання системи законодавчого регулювання питань, передбачених Стамбульською конвенцією, підтверджується рішеннями керівних органів Організації Ради Європи. В цьому плані необхідно звернутися до рекомендацій CM/Rec(2007)13 Комітету міністрів Ради Європи щодо гендерного мейнстрімінгу в освіті, який пропонує реалізувати принцип рівності між жінками та чоловіками в освіті шляхом внесення відповідних змін і доповнень до чинних спеціальних законів, що регулюють суспільні відносини у сфері освіти⁴.

Незалежна група експертів, яка відповідає за моніторинг виконання Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (ГРЕВІО), звертає увагу як на необхідність реалізації вимог Стамбульської конвенції в частині включення до змісту освіти відповідних матеріалів, так і на потреби у здійсненні моніторингу стану реалізації в педагогічному процесі передбаченої інформації та діагностування компетенцій здобувачів освіти з указаних питань⁵.

Практика європейських держав, які досягли відповідних успіхів у імплементації положень Стамбульської конвенції до національного законодавства, свідчить про високу ефективність такої імплементації шляхом прийняття змін і доповнень до чинних законів, які регламентують суспільні відносини в сфері освіти. Ухвалення та запровадження законодавчих освітніх новацій сприяє досягненню чіткої координації дій уповноважених органів державної влади, оновлення відповідних стандартів освіти та контроль за їхньою реалізацією. В якості прикладу можна навести досвід Італії, яка пішла саме таким шляхом імплементації Стамбульської конвенції через внесення у 2015 році відповідних змін до освітнього закону, на виконання якого затверджувалися тематичні освітні програми, був створений спеціалізований веб-сайт, розгорталися спеціальні освітні проєкти тощо⁶.

⁴ Recommendation CM/Rec(2007)13 of the Committee of Ministers to member states on gender mainstreaming in education, Adopted by the Committee of Ministers on 10 October 2007 at the 1006th meeting of the Ministers' Deputies, Appendix to Recommendation CM/Rec(2007)13, para. 1.

⁵ Council of Europe, Mid-term Horizontal Review of GREVIO baseline evaluation reports (2022). URL: <https://rm.coe.int/prems-010522-gbr-grevio-mid-term-horizontal-review-rev-february-2022/1680a58499>, para. 166 (дата звернення: 26.03.2024).

⁶ Council of Europe, Mid-term Horizontal Review of GREVIO baseline evaluation reports (2022). URL: <https://rm.coe.int/prems-010522-gbr-grevio-mid-term-horizontal-review-rev-february-2022/1680a58499>, para. 171 (дата звернення: 26.03.2024).

Актуальність і важливість окреслених проблем спричинили підвищену увагу до її аналізу з боку дослідників у різних наукових сферах. Загальний аналіз вказаних розвідок дозволяє диференціювати дослідження, визначивши в них організаційний, змістовно-методичний та нормативно-правовий аспекти. Тобто фахівці зосереджують свою увагу на тому, що потрібно змінити чи доповнити в освітній сфері для забезпечення рівності між жінками та чоловіками, взаємної поваги, вирішення конфліктів у міжособистісних стосунках без застосування насильства та протидії насильству за ознакою статі і на здійсненні законотворчого врегулювання вищезгаданих змін і новацій. Окрім того, слід зазначити, що аналіз основних засад Конвенції та визначення шляхів впровадження її принципів до різноманітних аспектів суспільного життя в Україні розгорнулися задовго до ратифікації цього документа та значно активізувалися з моменту його затвердження та набуття юридичної сили.

У плані першого із зазначених аспектів вважаємо за доцільне відзначити насамперед дослідження, здійснені О. Гродською, О. Гузенко, О. Ільченко, Л. Компанцевою, А. Керимовою, В. Кравцем, Н. Малиновською, А. Матляк, О. Місюкевич, С. Романцовою, Н. Сальниковою, М. Скорик, О. Старик, О. Суисловою, А. Тюрменко, Н. Шевченко, Л. Шлеїною та іншими.

В аспекті нормативно-правового забезпечення імплементації положень Стамбульської конвенції до освітнього законодавства привертають увагу наукові розвідки Т. Бабчинської, В. Бородіна, О. Гомілко, Т. Горбунової, С. Гришак, Г. Жукової, О. Дунебабіної, О. Ковальнової, К. Левченко, М. Легенької, Н. Романишиної, О. Швед та інших.

Маємо відзначити також активну наукову, професійну, громадську та політичну позицію Урядової уповноваженої з питань гендерної політики К. Левченко, яка звертає увагу на високу суспільну необхідність у задоволенні попиту на фахівців із різних галузей (економістів, юристів, військових, правоохоронців, педагогів, психологів, соціальних працівників), які водночас мають знання гендерної теорії та практики⁷.

Ми абсолютно погоджуємося з позицією О. Гузенко, яка відводить освіті значне місце в оптимізації системи гендерних відносин та формуванні егалітарної свідомості молодого покоління через інтеграцію

⁷ К. Левченко, Навіщо нам гендерна освіта? Повага. Сайт кампанії проти сексизму у політиці і ЗМІ, 2019, URL: <https://povaha.org.ua/navischo-nam-henderna-osvita/> (дата звернення: 11.03.2024).

гендерних підходів у навчальний процес та розбудови засад суспільної гендерної культури⁸.

О. Старик обґрунтовує ключову роль освіти в суспільстві для досягнення гендерної рівності та гендерної справедливості, оскільки саме шляхом виховання та соціалізації особистості, які здійснюються в системі освіти, вирішується значна кількість важливих соціальних завдань, реалізація яких можлива виключно за умов гендерної освіти. Авторка підкреслює, що гендерний підхід в освіті як механізм досягнення рівності жінок і чоловіків та утвердження рівних можливостей для самореалізації кожної особистості передбачає відсутність орієнтації на «особливе призначення» чоловіка чи жінки, сприяння самореалізації у різноманітних видах діяльності, що відповідають інтересам та спрямованості особистості, забезпечення комплексної політики уникнення гендерних стереотипів, а також врахування соціально-статевих відмінностей. Необхідно підкреслити наукову позицію дослідниці щодо оцінки гендерного підходу як обов'язкової передумови реалізації гендерного виховання, який має системний характер, що виявляється у його включенні до особистісно зорієнтованого навчально-виховного процесу як на рівні загальноосвітнього, так і вищого навчального закладу⁹. В той же час обмеження імплементації гендерно зорієнтованих підходів лише на рівні середньої та вищої освіти вважаємо недостатнім, оскільки така система має бути наскрізною і включатися на всіх рівнях освіти, а саме – дошкільної, повної, загальної середньої, позашкільної, спеціалізованої, професійно-технічної, фахової передвищої, вищої, а також освіти дорослих та післядипломної освіти.

Н. Шевченко, аналізуючи освітній компонент української державної політики гендерної рівності, узагальнює досвід організації зарубіжних гендерних студій, семінарів, стажувань та конференцій, аналізує зміст

⁸ Гузенко О. Осучаснення змістовності та ролі гендерної освіти в Україні //Сучасні тенденції забезпечення гендерного балансу в умовах Євроінтеграції: збірник матеріалів інформаційно-просвітницького форуму. м. Кропивницький, 17 березня 2023 р. Кропивницький: ДонДУВС, 2023, с. 258-263. URL: <https://dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2023/05/zbirnyk-17.03.2023.pdf#page=258> (дата звернення: 11.03.2024).

⁹ Старик О. Роль освіти в досягненні гендерної рівності //Сучасні тенденції забезпечення гендерного балансу в умовах Євроінтеграції: збірник матеріалів інформаційно-просвітницького форуму. м. Кропивницький, 17 березня 2023 р. Кропивницький: ДонДУВС, 2023, с. 302-306. URL: <https://dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2023/05/zbirnyk-17.03.2023.pdf#page=258> (дата звернення: 11.03.2024).

діяльності таких структур у системі вищої освіти, як інститут жіночих студій, центр багатoproфiльних програм для науковців, інститут гендерних аспектів публічної політики, товариство жіночих ініціатив тощо та пропонує розробку організаційно-структурного, освітньо-змістового та методичного забезпечення гендерної освіти в Україні¹⁰.

Н. Сальникова підкреслює, що реалізація гендерної програми можлива лише за умов створення гендерно чутливого освітнього середовища, яке передбачає рівні можливості самореалізації кожної особистості, яка включена до такого середовища, що, в свою чергу, є неможливим без системної та цілеспрямованої освітньо-виховної роботи. При цьому інтеграція гендерного компоненту має бути як до системи наукових знань, так і навчальних дисциплін на всіх рівнях освіти з метою формуванню гендерної компетентності сучасної молоді.

Авторка наполягає на необхідності виявлення та подолання будь-яких соціальних бар'єрів, які можуть заважати самореалізації особистості, та створення рівних соціальних можливостей для всіх учасників освітнього процесу.

Відзначаючи актуальність поширення гендерних знань, дослідниця зазначає, що об'єктом такого поширення повинні бути не лише здобувачі освіти, а все суспільство в цілому, запропонувавши такі форми гендерного просвітництва, як проведення лекцій, диспутів, тренінгів, квестів, семінарів, аналіз різноманітних ситуацій тощо¹¹.

О. Гузенко обґрунтовує вагомість інституалізації забезпечення запровадження гендерного змісту в освіті та науці шляхом створення відпо-

¹⁰ Шевченко Н. В. Українська державна політика гендерної рівності та її освітня складова // Гендерні студії у вищій школі: сучасні виклики та досягнення: матеріали Всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, м. Львів, 5 вересня-16 жовтня 2022 р. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022, с. 108-112. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5075/1/%D0%93%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96%20%D1%81%D1%82%D1%83%D0%B4%D1%96%D1%97%20%D1%83%20%D0%B2%D0%B8%D1%89%D1%96%D0%B9%20%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D1%96.pdf> (дата звернення: 11.03.2024).

¹¹ Сальникова Н. Щодо актуальності питання гендерної рівності в сучасному освітньому середовищі // Сучасні тенденції забезпечення гендерного балансу в умовах Євроінтеграції: збірник матеріалів інформаційно-просвітницького форуму. м. Кропивницький, 17 березня 2023 р. Кропивницький: ДонДУВС, 2023, с. 299-301. URL: <https://dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2023/05/zbirnyk-17.03.2023.pdf#page=258> (дата звернення: 11.03.2024).

відних підрозділів у системі освітніх і науково-дослідних установ України (відповідних кафедр у закладах вищої освіти, відділів у науково-дослідницьких установах, зокрема галузевих). Також дослідниця пропонує активізувати включення актуальних гендерних питань до навчальних курсів програм підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників¹².

С. Романцова, досліджуючи проблеми ідентифікації домашнього насильства, звертає увагу на необхідність впровадження компоненту такої ідентифікації до навчальних програм, розглядаючи їх в якості обов'язкового компонента сучасної гендерної освіти¹³.

В освітньому процесі гендерне питання варто розглядати в трьох площинах. Перша – це впровадження гендерних студій в освітній процес в цивільних закладах вищої освіти, друга – впровадження гендерної рівності в навчальний процес у військових закладах, третя – впровадження гендерної освіти в шкільних та дошкільних закладах освіти¹⁴.

Л. Шлеїна аналізує наявні суперечності в системі вищої освіти, які перешкоджають впровадженню гендерного підходу. Дослідниця, зокрема наголошує на суперечностях між вимогами забезпечення гендерної рівності, задекларованими на державному рівні, та умовами її впровадження; необхідністю підготовки майбутніх фахівців до реалізації гендерного підходу у професійній діяльності та недостатнім рівнем її здійснення в системі вищої освіти України; сенситивністю студентського віку

¹² Гузенко О. Осучаснення змістовності та ролі гендерної освіти в Україні // Сучасні тенденції забезпечення гендерного балансу в умовах Євроінтеграції: збірник матеріалів інформаційно-просвітницького форуму. м. Кропивницький, 17 березня 2023 р. Кропивницький: ДонДУВС, 2023, с. 258-263. URL: <https://dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2023/05/zbirnyk-17.03.2023.pdf#page=258> (дата звернення: 11.03.2024).

¹³ Романцова С. Ідентифікація домашнього насильства як обов'язковий елемент гендерної освіти // Методологічні та методичні проблеми викладання у сучасному освітньому процесі: матеріали доповідей (статей, тез) учасників/учасниць XII наук.-практ. інтернет-конф. Луцьк: КЗВО «Луцький педагогічний коледж» – ВІППО. 2022. с. 129-131. URL: <http://www.vippo.org.ua/files/school/2022-1680087175186409.pdf#page=130> (дата звернення: 11.03.2024).

¹⁴ Малиновська Н. Гендерні студії у системі (не)формальної освіти під час гібридної війни проти України // Europa Środkowo – Wschodnia w procesie transformacji i integracji Wymiar edukacyjny. Monografie. Uczelnia Państwowa im. Szymona Szymonowicza w Zamościu Wydawnictwo Oficyna Simonidis, 2020, с. 327-341. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/8392/1/EuropaS%CC%81rodkowo%20Wschodnia-2.pdf> (дата звернення: 11.03.2024).

щодо осмислення ідеї гендерної рівності та обмеженими можливостями вищої школи в задоволенні означеної потреби¹⁵.

Також слід відзначити виняткову значущість для впровадження ідей рівності жінок і чоловіків в цілому в суспільстві, і, що особливо важливо, – в системі освіти через відпрацювання і поширення змістових засад гендерної проблематики, що здійснено М. Бабаком, О. Давлікановою, М. Дмитрієвою, М. Козир, Л. Компанцевою, К. Левченко, М. Скорик, О. Суисловою шляхом здійснення експертного перекладу та публікування Глосарію і тезаурусу Європейського інституту з гендерної рівності¹⁶.

Аналіз проблем запровадження гендерної рівності в цілому та положень Стамбульської конвенції, зокрема дає підстави для твердження, що шлях вирішення більшості з них перебуває в юридичній площині і може бути здійснений через удосконалення чинного законодавства – в першу чергу, освітнього. Ця теза підтверджується багатьма вченими-юристами.

Зокрема Т. Бабчинська підкреслює достатньо швидкі темпи розвитку гендерного законодавства та поступове приведення до міжнародних стандартів нормативно-правової бази з питань гендерної рівності в освіті¹⁷.

¹⁵ Шлеїна Л. І. Законодавча база реалізації гендерної культури в навчально-виховному процесі ЗВО // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2020 р., № 69, Т. 3., с. 177-181. URL: <http://elar.tsatu.edu.ua/bitstream/123456789/11117/1/%D0%A8%D0%BB%D1%94%D1%96%D0%BD%D0%B0%20%D0%9B.%D0%86.%20%D0%97%D0%90%D0%9A%D0%9E%D0%9D%D0%9E%D0%94%D0%90%D0%92%D0%A7%D0%90%20%D0%91%D0%90%D0%97%D0%90%20%D0%A0%D0%95%D0%90%D0%9B%D0%86%D0%97%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%87%20%D0%93%D0%95%D0%9D%D0%94%D0%95%D0%A0%D0%9D%D0%9E%D0%87%20%D0%9A%D0%A3%D0%9B%D0%AC%D0%A2%D0%A3%D0%A0%D0%98.pdf> (дата звернення: 11.03.2024).

¹⁶ Глосарій і тезаурус Європейського інституту з гендерної рівності/Ред. кол. М. Бабак, О. Давліканова, М. Дмитрієва, М. Козир, Л. Компанцева, К. Левченко, М. Скорик, О. Суслowa; оновл. вид. Київ : «Вістка», 2021. 170 с. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/18%20-%20Department/18%20-%20PDF/12.2021/slovník.pdf> (дата звернення: 14.03.2024).

¹⁷ Бабчинська Т. В. Гендерна рівність як основа демократичного суспільства // Гендерні студії у вищій школі: сучасні виклики та досягнення: матеріали Всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, м. Львів, 5 вересня – 16 жовтня 2022 р. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022, с. 6-9. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5075/1/%D0%93%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96%20%D1%81%D1%82%D1%83%D0%B4%D1%96%D1%97%20%D1%83%20%D0%B2%D0%B8%D1%89%D1%96%D0%B9%20%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D1%96.pdf> (дата звернення: 11.03.2024).

Н. Романишин наголошує на значному обсязі роботи, яка має бути проведена для імплементації Конвенції та запровадження її положень. Науковиця, зокрема визначає такі напрями імплементації, як приведення процесуального законодавства у відповідність з положеннями Конвенції та вітчизняними реаліями, а також запровадження спеціального навчання фахівців судових, правоохоронних органів та інших (судді, прокурори, співробітники Національної поліції, адвокати тощо) з питань протидії домашньому насильству, а також цільової підготовки спеціалістів відповідної спеціалізації. Авторка також вказує на необхідність належного інформування правоохоронців щодо зазначених питань¹⁸.

К. Горбунова, О. Ковальова, О. Дубенко, А. Блага та інші дослідники обґрунтовують необхідність відпрацювання нормативно-правових, організаційних, змістових та інших аспектів проблеми підготовки фахівців до професійної діяльності в сфері забезпечення гендерної рівності в цілому та протидії домашньому насильству зокрема¹⁹.

О. Гомілко, аналізуючи систему нормативно-правового забезпечення навчання та освіти дорослих, звертає увагу на критерії практик і механізмів такого навчання, до яких відносить антропологічні показники (вік, стать, здоров'я), самоідентичність (гендерна, національна, громадянська) та професійний рівень (базова освіта, досвід, технічні навички), що дає підстави для висновків відмінностей концепції освіти дорослих, головним чином, у визначенні та самовизначенні особистісних якостей її здобувачів. Авторка підкреслює важливість імплементації гендерного підходу, котрий дає можливість брати до уваги гендерні ідентичності

¹⁸ Романишин Н. Ю. Імплементація положень Стамбульської конвенції в національне законодавство України // Захист прав людини: міжнародний та вітчизняний досвід: матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції (16 травня 2019 року). – Київ: Національна академія прокуратури України, 2019., с. 539-542. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/31306/1/zahust_prav_ludunu.pdf#page=502 (дата звернення: 11.03.2024).

¹⁹ Горбунова К. В. Проблематика підготовки фахівців у сфері протидії і запобігання домашньому насильству // Гендерні студії у вищій школі: сучасні виклики та досягнення: матеріали Всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, м. Львів, 5 вересня-16 жовтня 2022 р. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022, с. 30-33. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5075/1/%D0%93%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96%20%D1%81%D1%82%D1%83%D0%B4%D1%96%D1%97%20%D1%83%20%D0%B2%D0%B8%D1%89%D1%96%D0%B9%20%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D1%96.pdf> (дата звернення: 11.03.2024).

людей та рівень їхнього соціального визнання. Важливою є обґрунтована дослідницею теза, згідно з якою саме освіта для дорослих, поширюючи об'єктивну інформацію з гендерної проблематики, має забезпечити її адекватне сприйняття та оцінку в суспільстві. Відповідні аспекти саме і мають бути закладені в проєкті Закону Про освіту дорослих²⁰.

С. Гришак наголошує на необхідності нормативно-правового забезпечення інкорпорування принципів гендерної рівності на регіональному рівні шляхом удосконалення регіональних освітніх політик та нормативно-правової бази закладів освіти в аспектах оптимізації змісту та методів навчання, виховної та профорієнтаційної роботи, запобігання та боротьби з гендерно обумовленим насильством, проведення досліджень гендерних аспектів освітньої проблематики, а також моніторингу та контролю за розгортанням гендерної перспективи в галузі освіти²¹.

К. Левченко закладені наукові, законодавчі та організаційні засади антидискримінаційної експертизи документів, які визначають зміст освіти, що є важливим аспектом вимог Стамбульської конвенції. Для проведення такої експертизи розроблено відповідну методологію, сформована група кваліфікованих та сертифікованих експертів, якими здійснюється експертиза та оформляються її результати у вигляді розгорнутого експертного висновку, який є публічним. Науковиця стверджує, що антидискримінаційна експертиза привернула увагу суспільства до важливих проблем осучаснення навчальної літератури, уникнення негативних стереотипів, розгортання в суспільстві толерантності та взаємоповаги²².

К. Левченко, М. Легенький та інші, досліджуючи адміністративно-правові засади реформування вищої освіти України в умовах євроін-

²⁰ Гомілко О. Є. Навчання дорослих як зміна парадигми освіти / О. Є. Гомілко // Молода наука – 2021: соціально-освітні розвідки: матеріали доповідей та виступів II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, 23 квітня 2021 року, м. Київ / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. – С. 68-70. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/519712d2-724d-49ca-9d7e-72965e77a6cf/content> (дата звернення: 11.03.2024).

²¹ Гришак С. М. Стандарти гендерної рівності Ради Європи як нормативно-правове підґрунтя розвитку гендерної освіти в пострадянських країнах // Освітологічний дискурс, 2017, № 3-4 (18-19). с. 269-282. URL: <https://od.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/458/389> (дата звернення: 11.03.2024).

²² К. Левченко. Гендерне тяжіння. Харків, «ФОЛІО», 2019, с. 111-116.

теграції, звертають увагу на прогресивність внормованих освітнім законодавством процедур та формування відповідних організаційно-управлінських структур (Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти) з урахуванням принципу гендерної рівності. Також авторами проаналізовані державні заходи, спрямовані на запровадження гендерної рівності у сфері освіти та звернуто увагу на актуальність формування гендерних компетенцій у процесі здобуття вищої освіти²³.

К. Левченко, Г. Жуковська та О. Дунебабіна, досліджуючи закономірності впровадження засад гендерної рівності в освітній та науковий процес закладів вищої освіти сектору безпеки та оборони, наголошують на актуальності, важливості та необхідності впровадження таких підходів, акцентуючи, що освітня сфера є фундаментальною для досягнення людського розвитку в епоху глобалізації та основною у сприянні гендерній політиці для розвитку рівності між жінками та чоловіками. При цьому основні положення, запропоновані науковицями, стосуються як вищих військових навчальних закладів, так і національної системи вищої освіти в цілому. Імплементація до всіх сфер суспільного життя положень Стамбульської конвенції неможлива без посилення експертного і освітнянського потенціалу з високим рівнем гендерної компетентності, що, в свою чергу, вимагає як забезпечення доступу до знань про гендерну проблематику, так і формування та розвитку навичок подання інформації в різних аудиторіях, вміння долати бар'єри несприйняття, побудовані на стереотипах. Авторками сформульовані основні цілі впровадження засад гендерної рівності в науковий та освітній процес закладів вищої освіти сектору безпеки та оборони, до яких віднесені: «підвищення рівня обізнаності та розуміння питань гендерної рівності та пов'язаних з ними понять, мови, положень норм міжнародного та вітчизняного законодавства; підтримка змін у поведінці та ставленні до гендерної рівності; зміцнення спроможностей та організація процесів, необхідних для формування більш гендерно відповідальної організаційної культури; надання учасникам і учасницям процесу навичок, необхідних для належного забезпечення ефективної інтеграції питань гендерної рівності на всіх етапах циклу формування гендерної компетентності; сприяння ін-

²³ Kateryna LEVCHENKO, Mykola LEHENKYI, Serhiy BONDARCHUK, Yevheniy BORODIN And Olha SHVED. The Main Issues and Perspectives of The Administrative and Legal Regulation of The Higher Education Reform in Ukraine // IBIMA Publishing. Journal of e-Learning and Higher Education. Vol. 2020. URL: <https://ibimapublishing.com/articles/JELHE/2020/694235/> (дата звернення: 14.03.2024).

теграції питань гендерної рівності в освітні програми, а також сприяння популяризації гендерної рівності в секторі безпеки і оборони України²⁴.

Аналіз чинної нормативно-правової бази свідчить про помітні досягнення національного законодавства у врегулюванні питань, які тісно чи іншою мірою стосуються проблематики Стамбульської конвенції та спрямовані на забезпечення повномірної рівності між жінками та чоловіками, ліквідації будь-яких форм дискримінації щодо жінок, попередження гендерно зумовленого насильства, зокрема домашнього, а також захисту постраждалих від такого насильства.

У першу чергу необхідно зазначити, що ряд положень, які стосуються освітніх проблем, містяться в концептуальному законі гендерної політики, а саме в Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Зокрема питанням забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері освіти присвячено окремий розділ Закону, який конкретизує встановлені Конституцією України рівні права та можливості жінок і чоловіків у здобутті освіти, що досягається шляхом забезпечення рівних умов для жінок і чоловіків під час вступу до закладів освіти, оцінки знань, надання грантів, позик студентам; здійснення видання підручників і посібників, вільних від стереотипних уявлень про роль жінок і чоловіків та спрямованих на формування ненасильницьких моделей поведінки, поваги до людської гідності та статевої недоторканності; виховання культури гендерної рівності, взаємоповаги та рівного розподілу професійних і сімейних обов'язків між жінками та чоловіками.

На центральний орган виконавчої влади з питань освіти і науки покладається організація антидискримінаційної експертизи навчальних програм, підручників і навчальних посібників для закладів освіти.

Також передбачено включення до документів, що визначають зміст освіти, дисциплін, які вивчають питання забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії гендерно обумовленому насильству, та факультативне вивчення правових засад ген-

²⁴ Левченко К., Жуковська Г., Дунебабіна О. Використання гендерних підходів в науковій роботі в закладах вищої освіти сектора безпеки та оборони України // *Порадник для професійного педагогічного та наукового зростання освітан: Науково-методичний посібник* / за ред. Петровського О. М., Трубавіної І. М. Харків, 2023., с. 35-49. URL: <http://repositc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/19481/1/%D0%9F%D0%9E%D0%A0%D0%90%D0%94%D0%9D%D0%98%D0%9A.pdf> (дата звернення: 11.03.2024).

дерної рівності на основі гармонізації національного і міжнародного законодавства.

Законом передбачена й підготовка фахівців із питань реалізації рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі, просвітницька діяльність із питань гендерної рівності, запобігання та протидії гендерно обумовленому насильству та вжиття заходів, спрямованих на формування гендерної культури населення²⁵.

Окрім цього Закон містить систему базових концептуальних положень гендерної рівності, реалізація яких має здійснюватись у всіх суспільних сферах, а відтак і відображатись у спеціальних законах, які вказані сфери регулюють. Відповідні норми містяться в освітньому законодавстві, чільне місце в якому належить Закону України «Про освіту». Зокрема Законом проголошується створення в Україні рівних умов доступу до освіти незалежно від віку, статі, раси, стану здоров'я, інвалідності, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших переконань, кольору шкіри, місця проживання, мови спілкування, походження, соціального та майнового стану, наявності судимості, а також інших обставин і ознак.

До засад державної політики у сфері освіти та принципів освітньої діяльності належить забезпечення рівного доступу до освіти без дискримінації за будь-якими ознаками, розвиток інклюзивного освітнього середовища, а також формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психологічного насильства, а також до дискримінації за будь-якими ознаками.

На засновника закладу освіти покладено обов'язок здійснення контролю за недопущенням привілеїв, обмежень чи дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, сімейного та майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. На керівника закладу освіти покладено обов'язок створення у закладі безпечного освітнього середовища, вільного від насильства.

До основних прав здобувачів освіти належить право на захист під час освітнього процесу від приниження честі та гідності, будь-яких форм

²⁵ Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Закон України від 08.09.2005 року. № 2866-IV. Редакція від 03.08.2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення: 25.03.2024).

насильства та експлуатації, булінгу (цькування), дискримінації за будь-якою ознакою.

Визначеними Законом правами та обов'язками педагогічних та науково-педагогічних працівників передбачено право на захист під час освітнього процесу від будь-яких форм насильства та експлуатації, зокрема булінгу (цькування), дискримінації за будь-якою ознакою та обов'язок захищати здобувачів освіти під час освітнього процесу від будь-яких форм фізичного та психологічного насильства, приниження честі та гідності, дискримінації за будь-якою ознакою,

Важливою з точки зору забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків є норма Закону, згідно з якою склад Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти призначається Кабінетом Міністрів України з дотриманням принципів гендерного балансу та галузевого представництва²⁶.

Водночас визначені Законом засади освітньої політики недостатньо повно визначають принципи освітньої діяльності саме з точки зору гендерної рівності та недопущення всіх форм насильства. Аналогічною є ситуація і в частині сформульованих завдань повної середньої освіти.

Неповною мірою відповідають вимогам Стамбульської конвенції повноваження центрального органу виконавчої влади у сфері освіти і науки внаслідок відсутності в них положень щодо організації розроблення та затвердження професійних стандартів педагогічних і науково-педагогічних працівників з урахуванням у їхньому змісті принципів забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, а також антидискримінаційної експертизи документів, які визначають зміст освіти та його методичне забезпечення.

Недостатніми видаються і права здобувачів освіти внаслідок невиключення до них права на захист від гендерно обумовленого насильства, а також їхніх обов'язки, у яких не містяться вимоги щодо дотримання засад гендерної рівності та недискримінації. Аналогічна ситуація і в частині прав та обов'язків наукових і науково-педагогічних працівників, а також батьків здобувачів освіти. Також неповними видаються вимоги до кваліфікації педагогічного працівника внаслідок відсутності у них гендерних компетенцій.

Вищезазначені аспекти потребують відпрацювання та законотворчого врахування.

²⁶ Про освіту. Закон України від 05.09.2017 року. № 2145-VIII. Редакція від 24.03.2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 25.03.2024).

Проаналізована ситуація та виявлені тенденції закономірно, хоча і в кожному окремому випадку специфічно спостерігаються і в спеціальних законах України про освіту.

Так, Закон України «Про вищу освіту» у порівнянні з Законом України «Про освіту» містить меншу кількість положень, які повною мірою відповідають основним стандартам Стамбульської конвенції. Зокрема слід відзначити, що право на вищу освіту гарантується незалежно від віку, громадянства, місця проживання, статі, кольору шкіри, соціального і майнового стану, національності, мови, походження, стану здоров'я, ставлення до релігії, наявності судимості, від інших обставин, а також закладення принципу гендерного балансу до регулювання процедур формування складу Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти.

У той же час принципи державної політики в галузі вищої освіти, а також шляхи реалізації таких принципів не містять положень ані щодо запровадження стандартів гендерної політики та рівності прав і можливостей жінок і чоловіків, ані щодо забезпечення у вищій освіті інклюзивного середовища, поваги до прав і свобод людини та недопустимості дискримінації чи будь-яких видів насильства.

Неврахуванням принципів гендерної політики видається відсутність у засадах формування стандартів вищої освіти вимог щодо включення до відповідних освітніх програм інформації щодо гендерної рівності, взаємної поваги, вирішення конфліктів у міжособистісних стосунках без застосування насильства, недопущення гендерно обумовленого насильства та права на особисту цілісність. Потребують доповнення освітні програми підготовки здобувачів вищої освіти за рядом відповідних галузей знань («Освіта/Педагогіка», «Право», «Охорона здоров'я», «Соціальна робота» тощо) шляхом передбачення компетентностей з питань гендерної рівності, виявлення, запобігання та протидії гендерно обумовленому насильству та дискримінації.

Відповідної трансформації потребують положення Закону, які визначають повноваження центрального органу виконавчої влади у сфері освіти і науки та засновника закладу вищої освіти, завдання закладу, а також функціональні обов'язки його керівника та зміст діяльності органів студентського самоврядування.

Подібна ситуація і в нормах, які регулюють права та обов'язки учасників навчального процесу та потребують відповідного удосконалення, аналогічного вже окресленій ситуації щодо Закону України «Про освіту».

Потребує вдосконалення і спеціальний закон, який регулює суспільні відносини в сфері дошкільної освіти. Стосовно питань гендерної рівності Законом лише підтверджено рівні права громадян України на здобуття дошкільної освіти у закладах дошкільної освіти незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, стану здоров'я, особливих освітніх потреб, складних життєвих умов, місця проживання, мовних або інших ознак. Необхідності імплементації питань гендерної рівності, як і у попередньо проаналізованих законах, потребують принципи дошкільної освіти, її завдання, права та обов'язки батьків або осіб, що їх замінюють, а також вимоги до змісту освітніх програм²⁷.

Більше змін і доповнень потребує Закон України «Про повну загальну середню освіту», оскільки у ньому, як і в попередньо проаналізованому законі, міститься норма щодо гарантування права на здобуття повної загальної середньої освіти незалежно від віку, статі, раси, кольору шкіри, стану здоров'я, інвалідності, особливих освітніх потреб, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших переконань, місця проживання, мови спілкування, походження, сімейного, соціального та майнового стану, складних життєвих обставин, наявності судимості, а також інших обставин та ознак. Вказана норма посилюється положенням, згідно з яким жоден учасник освітнього процесу не повинен зазнавати жодних форм дискримінації, зокрема мати будь-які обмеження в освітньому процесі або в праві брати участь у заходах, що проводяться в закладі освіти, зокрема на підставі надання чи ненадання благодійної допомоги закладу освіти.

Окрім цього, на засновника закладу загальної середньої освіти покладається здійснення контролю за недопущенням привілеїв чи обмежень (дискримінації) за ознаками віку, статі, раси, кольору шкіри, стану здоров'я, інвалідності, особливих освітніх потреб, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших переконань, місця проживання, мови спілкування, походження, сімейного, соціального та майнового стану, складних життєвих обставин, наявності судимості та іншими ознаками.

Також підкреслюється спрямованість у вихованні у закладах освіти на формування поваги до гідності, прав, свобод, законних інтересів

²⁷ Про дошкільну освіту. Закон України від 11.07.2001 року № 2628-III. Редакція від 31.03.2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14#Text> (дата звернення: 10.04.2024).

людини і громадянина; нетерпимості до приниження честі та гідності людини, фізичного або психологічного насильства, а також до дискримінації за будь-якою ознакою²⁸.

Водночас зазначений Закон потребує помітного удосконалення в питаннях забезпечення гендерної рівності. В першу чергу, це стосується визначеної мети загальної середньої освіти, яку пропонується доповнити положенням щодо формування поваги до гендерної рівності та нетерпимості до будь-яких проявів насильства, зокрема й гендерно обумовленого.

Удосконалення потребують і норми, які визначають зміст освіти, через визначення необхідності включення до освітніх програм матеріалів з питань гендерної рівності, взаємної поваги, вирішення конфліктів у міжособистісних стосунках без застосування насильства тощо.

У визначенні засад виховного процесу в середній школі необхідно передбачити формування вміння вирішувати конфлікти в міжособистісних стосунках без застосування насильства.

Повноваження органів учнівського самоврядування необхідно доповнити правом участі в обговоренні питань удосконалення забезпечення гендерної рівності та боротьби з дискримінацією, булінгом і насильством.

Потребують розширення і повноваження керівника закладу загальної середньої освіти шляхом включення обов'язку щодо забезпечення умов для реалізації в закладі освіти гендерної рівності, здійснення заходів із запобігання, виявлення та протидії дискримінації та насильству за ознакою статі.

І, нарешті, варто звернути увагу на вдосконалення змісту підвищення кваліфікації педагогічних працівників, відповідні програми якого мають охоплювати питання гендерної рівності, запобігання, виявлення та протидії гендерно обумовленому, зокрема домашньому, насильству, міжвідомчої взаємодії, спілкування з постраждалими від такого насильства та дотримання їхніх прав.

Аналогічна ситуація і з Законом України «Про позашкільну освіту», який обмежується нормою щодо доступності відповідної освіти громадянам України незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження,

²⁸ Про повну загальну середню освіту. Закон України від 16.01.2020 року № 463-IX. Редакція від 24.03.2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (дата звернення: 10.04.2024).

майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак. Він потребує доповнень відповідними нормами в частині засад державної політики у сфері позашкільної освіти, її принципів, завдань та змісту, а також підготовки та підвищення кваліфікації фахівців, які працюють у цій галузі²⁹.

Закон України «Про професійну (професійно-технічну) освіту» як більш віддалений у часі містить ще меншу кількість положень, які співвідносяться зі стандартами Стамбульської конвенції. Така ситуація вимагає і термінового його вдосконалення і, на перспективу, активного долучення гендерних аспектів до розробки відповідного законопроекту, який планується здійснити надалі. Щодо найвагоміших аспектів, які потребують негайного законотворчого регулювання, видається доцільним доповнення відповідними нормами повноважень керівника закладу освіти, змісту професійної (професійно-технічної) освіти та підготовки і підвищення кваліфікації працівників, які працюють у зазначеній сфері. Окрім цього, винятково важливою видається необхідність законодавчого визначення такого права здобувача освіти закладу професійної (професійно-технічної) освіти, як право на захист від будь-яких форм експлуатації, фізичного та психічного насильства, булінгу, дискримінації, всіх форм насильства, зокрема сексуальних домагань³⁰.

Удосконалення з точки зору забезпечення гендерної рівності потребує і Закон України «Про фахову передвищу освіту». Серед позитивних напрацювань зазначеного Закону варто підкреслити підтвердження права на фахову передвищу освіту, яке гарантується незалежно від віку, статі, раси, стану здоров'я, інвалідності, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших переконань, кольору шкіри, місця проживання, мови спілкування, походження, соціального та майнового стану, наявності судимості, а також інших обставин та ознак. Законом також покладений на засновника закладу фахової передвищої освіти обов'язок контролювати недопущення привілеїв чи обмежень (дискримінації) за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, сі-

²⁹ Про позашкільну освіту. Закон України від 22.06.2000 № 1841-III. Редакція від 22.05.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text> (дата звернення: 10.04.2024).

³⁰ Про професійну (професійно-технічну) освіту. Закон України від 10.02.1998 року № 103/98-ВР. Редакція від 06.05.2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 10.04.2024).

мейного та майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Окрім цього визначено право осіб, які навчаються в закладах фахової передвищої освіти, на повагу до людської гідності, захист під час освітнього процесу від приниження честі та гідності, будь-яких форм насильства та експлуатації, дискримінації за будь-якою ознакою, пропаганди та агітації, що завдають шкоди здоров'ю здобувача освіти, та обов'язок педагогічних і науково-педагогічних працівників захищати здобувачів освіти під час освітнього процесу від будь-яких форм фізичного та психічного насильства, приниження честі та гідності, дискримінації за будь-якою ознакою, пропаганди та агітації, що завдають шкоди здоров'ю здобувача освіти, запобігати вживанню ними та іншими особами на території закладу освіти алкогольних напоїв, наркотичних засобів, іншим шкідливим звичкам³¹.

Разом із тим, ціла низка питань, які не висвітлені у Законі, потребують законопроектної роботи. В першу чергу, зазначене стосується визначення гендерної рівності як принципової засади державної політики в галузі фахової передвищої освіти та віднесення питань забезпечення рівності між жінками і чоловіками, формування безконфліктних та ненасильницьких міжособистісних стосунків до основних завдань такого рівня освіти. З метою забезпечення реалізації вказаних завдань необхідно доповнити повноваження керівника закладу фахової передвищої освіти та включити їх до змісту діяльності органів студентського самоврядування.

Необхідне нормативне закріплення положення щодо створення у закладах освітнього середовища, яке здатне забезпечити гендерну рівність, протидію насильству, зокрема за ознакою статі, через створення та функціонування механізмів реагування на дискримінацію, гендерно обумовлене, зокрема домашнє, насильство, сексуальні домагання.

Потребують доповнення обов'язки здобувачів освіти вимогою поважати та дотримуватися засад гендерної рівності та недискримінації й права педагогічних і науково-педагогічних працівників нормою щодо захисту під час освітнього процесу від будь-яких форм насильства та експлуатації, зокрема гендерно обумовленого, зокрема домашнього, насильства та дискримінації за будь-якою ознакою.

³¹ Про фахову передвищу освіту. Закон України від 06.06.2019 № 2745-VIII. Редакція від 24.03.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2745-19#Text> (дата звернення: 15.04.2024).

Необхідно звернути увагу і на імплементацію положень забезпечення рівності між жінками і чоловіками в освітнє законодавство вже на етапі нормотворення. В даному випадку йдеться про вже згадувані проекти нормативно-правових актів, що регламентують освіту дорослих. Зараз у Верховній Раді України на розгляді перебувають два такі законопроекти – про освіту дорослих – № 7039 від 10.02.2022 року, внесений Кабінетом Міністрів України³², та про навчання та освіту дорослих – № 7039-1 від 28.02.2022 року, внесений народними депутатами Ю. Гришиною, Р. Грищуком та С. Колебошиним³³. Не здійснюючи повного порівняльного аналізу вказаних законопроектів, одразу зазначимо, що з точки зору забезпечення в системі освіти для дорослих рівних прав і можливостей жінок і чоловіків ці документи є практично ідентичними. Зокрема проголошується рівний доступ до здобуття освіти дорослими незалежно від віку, статі, раси, стану здоров'я тощо. У той же час як засади, так і завдання державної політики в сфері освіти дорослих не містять положень щодо рівного доступу до освіти, недопущення дискримінації за будь-якими ознаками. Відповідних доповнень потребують і повноваження центрального органу виконавчої влади у сфері освіти і науки.

Віднесення законопроектом до прав здобувачів освіти права на безпечність її здобуття, безумовно, є важливим, але недостатнім і потребує доповнення правом на захист під час освітнього процесу від приниження честі та гідності, насильства, експлуатації, булінгу, дискримінації за будь-якою ознакою. Потребують доповнення і їхні обов'язки вимогою дотримання засад гендерної рівності та недискримінації. Також вважаємо доцільним передбачити необхідність включення питань забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків до змісту освіти дорослих, до документів, які його визначають, а також передбачити гендерні компетенції у вимогах до кваліфікації педагогічного працівника.

Нормативно-правове забезпечення імплементації положень Стамбульської конвенції в освітнє законодавство не обмежується удосконаленням виключно нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини в галузі освіти. В частині запровадження поло-

³² Про освіту дорослих. Проект Закону № 7039 від 10.02.2022 року. URL: <https://blob:https://itd.rada.gov.ua/ca5b3697-ad8f-4609-8b1b-cdcffe4c105e> (дата звернення: 22.04.2024).

³³ Про навчання та освіту дорослих. Проект Закону № 7039-1 від 28.02.2022 року. URL: <https://blob:https://itd.rada.gov.ua/2cd3a892-6738-4933-9259-9a525e25e372> (дата звернення: 22.04.2024).

жень, які визначають питання підготовки спеціалістів, необхідними є зміни до спеціалізованих законів, які регулюють діяльність органів, що залучені до роботи із постраждалими, а також питання підготовки працівників цих органів. За основу брався перелік спеціалістів, який згадується в Пояснювальному звіті Ради Європи при тлумаченні статті 15 Конвенції, а саме: судді, юристи, правоохоронці, медичні, соціальні, педагогічні працівники³⁴. Під підготовкою спеціалістів мається на увазі як професійна підготовка, так і різні форми підвищення кваліфікації³⁵.

Стосовно національного законодавства, то в цьому плані потребує доповнення Закон України «Про Національну поліцію» нормою про необхідність дотримання поліцією принципу гендерної рівності, нульової терпимості до дискримінації та гендерно обумовленого, зокрема домашнього, насильства, гендерної чутливості та орієнтації на права та інтереси постраждалих при спілкуванні з ними.

Потребує розширення і регулювання зміст освіти підготовки та підвищення кваліфікації поліцейських на всіх рівнях, програми яких мають передбачати розгляд питань гендерної рівності, запобігання, виявлення та протидії гендерно обумовленому, зокрема домашньому, насильству, міжвідомчої взаємодії, спілкування з постраждалими від такого насильства та дотримання їхніх прав³⁶.

Потребує розширення і Закон України «Про прокуратуру» – шляхом включення до засад діяльності прокуратури положення щодо неухильного дотримання принципу гендерної рівності . Також необхідно передбачити, що навчальні плани підготовки та підвищення кваліфікації прокурорів, які в будь-якій формі залучаються до роботи з постраждалими від гендерно обумовленого, зокрема домашнього, насильства, мають охоплювати питання гендерної рівності, запобігання, виявлення та про-

³⁴ Council of Europe, Explanatory Report to the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (2011), URL: <https://rm.coe.int/ic-and-explanatory-report/16808d24c6>, para. 100 (дата звернення: 29.03.2024).

³⁵ Council of Europe, Explanatory Report to the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (2011), URL: <https://rm.coe.int/ic-and-explanatory-report/16808d24c6>, para. 99. (дата звернення: 29.03.2024).

³⁶ Про Національну поліцію. Закон України від 02.07.2015 року № 580-VIII. Редакція від 29.03.2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 15.04.2024).

тидії такому насильству, міжвідомчої взаємодії, спілкування з постраждалими від такого насильства та дотримання їхніх прав³⁷.

З метою посилення законодавчого регулювання питань підготовки суддів та підтримання їхньої кваліфікації в частині гендерних компетенцій пропонується доповнити Закон України «Про судоустрій і статус суддів» положенням, яке передбачатиме, що початкова та подальша підготовка та підвищення кваліфікації в Національній школі суддів України тих суддів, які залучаються до роботи з постраждалими від гендерно обумовленого, зокрема домашнього, насильства, має охоплювати питання гендерної рівності, запобігання, виявлення та протидії такому насильству, міжвідомчої взаємодії, спілкування з постраждалими від такого насильства та дотримання їхніх прав³⁸.

До суб'єктів надання допомоги і підтримки особам, які постраждали від гендерно обумовленого, зокрема домашнього, насильства належать і представники соціальних служб, що потребує розширення відповідного законодавчого регулювання їхньої діяльності. Зокрема пропонується доповнити норму Закону України «Про соціальні послуги» в частині підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації соціальних працівників положенням, згідно з яким формальні навчальні програми підготовки соціальних працівників, які в будь-якій формі залучаються до роботи з постраждалими від насильства, зокрема домашнього, мають охоплювати питання гендерної рівності, запобігання, виявлення та протидії такому насильству, міжвідомчої взаємодії, спілкування з постраждалими та дотримання їхніх прав³⁹.

У нових соціальних та геополітичних умовах змушене жити та діяти наше суспільство у зв'язку з розгорнутим російською федерацією повномасштабним збройним вторгненням. Змушені рятуватися від військової агресії, жінки евакуюються до інших регіонів України і, значною мірою, за її межі. На жаль, саме вони нерідко стають об'єктами гендерно зумовленого насильства і потребують відповідної допомоги як з боку

³⁷ Про прокуратуру. Закон України від 14.10.2014 року № 1697-VII. Редакція від 01.01.2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення: 15.04.2024).

³⁸ Про судоустрій і статус суддів. Закон України від 02.06.2016 року № 1402-VIII. Редакція від 26.03.2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 15.04.2024).

³⁹ Про соціальні послуги. Закон України від 17.01.2019 року № 2671-VIII. Редакція від 31.12.2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (дата звернення: 15.04.2024).

правоохоронних органів та соціальних працівників, так і (у випадку перебування за кордоном) представників дипломатичних служб. Зазначена ситуація має знайти своє відображення у чинному законодавстві, зокрема в Законі України «Про дипломатичну службу». Так, на нашу думку, потребує розширення норма, яка визначає принципи дипломатичної служби шляхом включення до них забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Відповідних доповнень потребують і положення, що регулюють порядок і зміст професійного навчання та підвищення рівня професійної компетентності посадових осіб дипломатичної служби, передбачивши, зокрема, що навчальні програми підготовки посадових осіб дипломатичної служби мають охоплювати питання гендерної рівності, запобігання, виявлення та протидії гендерно обумовленому, зокрема домашньому, насильству, міжвідомчої взаємодії, спілкування з постраждалими від такого насильства та дотримання їхніх прав⁴⁰.

Відповідного розширення професійної компетентності потребують і медичні, фармацевтичні працівники та фахівці з реабілітації, оскільки чимало з них у тій чи іншій формі залучається до роботи з постраждалими від гендерно обумовленого, зокрема домашнього, насильства. У законодавчому вимірі це може бути реалізовано шляхом доповнення положень Основ законодавства України про охорону здоров'я, які регулюють процедури підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації медичних, фармацевтичних працівників і фахівців з реабілітації нормою, що передбачає включення до змісту навчання питань гендерної рівності, запобігання, виявлення та протидії гендерно обумовленому насильству, міжвідомчої взаємодії, спілкування з постраждалими від такого насильства та дотримання їхніх прав⁴¹.

Таким чином, нормативно-правова база, яка регулює питання забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері освіти, має ряд положень, які можна використати як вихідні, але zarazом вона потребує системного вдосконалення. При цьому необхідно зазначити, що основні шляхи такого вдосконалення, і не лише на законодавчому рівні, визначені урядовим нормативно-правовим актом, а саме – Страте-

⁴⁰ Про дипломатичну службу. Закон України від 07.07.2018 року № 2449-VIII. Редакція від 01.01.2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2449-19#Text> (дата звернення: 22.04.2024).

⁴¹ Основи законодавства України про охорону здоров'я. Закон України від 19.11.1992 року № 2801-XII. Редакція від 19.04.2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 22.04.2024).

гією впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року, яка схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України. Вказаним розпорядженням затверджений і операційний план заходів на 2022-2024 роки з її реалізації⁴².

Аналіз зазначеної Стратегії дає підстави характеризувати її як системний та комплексний документ, який чітко диференційований у змістовому, науковому та нормотворчому планах, а також у часовому вимірі.

Визначені принципи запровадження Стратегії, які диференційовані на змістові (дотримання демократичних цінностей і свобод, рівності, справедливості, демократії, верховенства права, рівності прав і можливостей, поваги до людської гідності, доступності та недискримінації); функціональні (системності, інклюзивності, широкого та активного залучення до реалізації цієї Стратегії, моніторингу та оцінки прогресу її реалізації, відкритості та прозорості, інноваційності, інтерсекційності та врахування потреб різних груп залежно від можливих додаткових підстав для дискримінації (раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак); організаційні (об'єктивності та обґрунтованості визначення проблем у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, проведення оцінки їхнього масштабу, відповідності міжнародним нормам та зобов'язанням, оптимальності варіантів розв'язання проблем, орієнтації на кращі міжнародні стандарти та практики у сфері освіти, відкритості процесу реалізації положень Стратегії та надійного механізму підзвітності).

В якості об'єктів впливу змін, запропонованих Стратегією, визначені здобувачки і здобувачі освіти, їхні батьки та законні представники, управлінський, педагогічний та науково-педагогічний персонал у сфері освіти, а також персонал органів управління освітою, який, зокрема реалізує державну політику щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері освіти.

Необхідність запропонованих змін обґрунтовується Стратегією суспільними недоліками у забезпеченні рівних прав жінок і чоловіків у

⁴² Про схвалення Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та затвердження операційного плану заходів на 2022-2024 роки з її реалізації. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.12.2022 року № 1163-р. Редакція від 03.08.2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 28.03.2024).

сфері освіти, до яких належать гендерна диспропорція, нерівність, сегрегація та стереотипізація, а також асиметрія викладацького, педагогічного, науково-педагогічного складу. Зокрема підкреслюється дуже значна фемінізація сфери освіти (представленість жінок становить близько 78,3 відсотка), яка нерівномірно розподілена в аспекті кадрового забезпечення на різних рівнях освіти (від 98 відсотків у дошкільній до 50 відсотків у вищій освіті).

Також проблемою є наявні гендерні стереотипи, які суттєво перешкоджають кар'єрному та професійному зростанню персоналу, що, в свою чергу, може бути причиною неефективних управлінських рішень. Відповідно, негативною є тенденція ускладнення в кар'єрному зростанні в освіті жінок, які працюють на виконавських педагогічних посадах. На керівних посадах відсоток жінок суттєво зменшується (директори закладів загальної середньої освіти – 60 відсотків, ректори закладів вищої освіти – 10 відсотків, міністрів освіти за роки незалежності України – 16,7 відсотка).

Також Стратегія вказує на наявність елементів дискримінації за ознакою статі у змісті навчальних предметів та його відображенні в навчально-методичній літературі, стилях викладання та педагогічного спілкування, оцінюванні навчальних та професійних результатів учасників освітнього процесу та взаєминах у колективах закладів освіти тощо. Водночас проведення повномірного моніторингу рівності жінок і чоловіків у сфері освіти є неможливим у зв'язку з недосконалістю статистики у зазначеній сфері.

Підкреслюється, що впровадження принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері освіти в Україні актуальне на всіх рівнях освіти і, особливо, у зв'язку зі створенням і розвитком сучасної системи освіти впродовж життя та забезпеченням рівного доступу до неї жінок і чоловіків будь-якого віку.

Визначено мету Стратегії, до якої віднесено забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків для всіх учасниць/учасників освітнього процесу на всіх рівнях освіти шляхом запровадження змін у структурно-організаційному та змістовно-процесуальному аспекті, а також запобігання та протидія будь-якій дискримінації у сфері освіти.

Досягнення вказаної мети передбачається здійснювати системно та послідовно через реалізацію комплексу стратегічних цілей, до яких віднесено:

- «комплексне впровадження принципів, політики і заходів щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, поваги

до людської гідності та недискримінації у нормативно-правових документах у сфері освіти як одне з ключових питань фундаментальних прав і пріоритетів у контексті євроінтеграції;

- посилення ролі закладів освіти у координації дій суб'єктів реалізації державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері освіти, запобігання та протидії насильству і дискримінації та вдосконалення освітнього процесу на засадах рівності прав та можливостей жінок і чоловіків, поваги до людської гідності, недискримінації, інклюзивності та протидії насильству, зокрема за ознакою статі;
- посилення компетенції і можливості професійної спільноти фахівчинь і фахівців з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, розширення міжнародного співробітництва у напрямі забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;
- забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидія будь-якій дискримінації, впровадження практик інклюзивності у сфері освіти як основи для подолання наслідків військових дій і післявоєнної відбудови України»⁴³.

З точки зору проблематики нормативно-правового забезпечення імплементації положень Стамбульської конвенції в освітнє законодавство України найбільш актуальною є саме перша ціль, оскільки вона передбачає забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, поваги до людської гідності та недискримінації у нормативно-правових документах у сфері освіти. Необхідність оновлення нормативно-правової бази з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків обґрунтовується наявністю в чинних законодавчих актах окремих положень, які мають декларативний характер та не містять норм прямої дії, що створює певну правову прогалину, яка може спричинити невіршення питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

Для втілення зазначеної мети операційним планом заходів на 2022-2024 роки з реалізації Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року передбачено здійснення гендерно-правової

⁴³ Стратегія впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року. Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20.12.2022 року № 1163-р. Редакція від 03.08.2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 08.04.2024).

експертизи нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини у сфері освіти на всіх її рівнях (дошкільна, повна загальна середня, позашкільна, професійна (професійно-технічна), фахова передвища, вища та післядипломна освіта), а також у сфері управління освітою.

Також передбачається проведення глибокого аналізу та експертизи системи підзаконного нормативно-правового регулювання на рівні внутрішніх нормативних документів (положень, порядків), які регламентують освітню, організаційну, фінансово-господарську діяльність закладів дошкільної, загальної середньої, позашкільної, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої, вищої та післядипломної освіти.

На підставі результатів зазначених експертиз пропонується здійснити удосконалення нормативно-правової бази, що регулює діяльність у сфері дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої, вищої та післядипломної освіти та діяльність органів управління освітою.

Окрім того операційним планом звернено увагу на важливість дотримання принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків під час розроблення, затвердження та запровадження нових нормативно-правових актів у сфері освіти, передусім включення такого принципу до переліку засад діяльності закладів освіти.

Належне розгортання та реалізація передбачених Стратегією заходів сприятиме удосконаленню нормативно-правових актів у частині забезпечення формування недискримінаційного освітнього середовища у закладах освіти різного рівня та врахуванню принципів забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері освіти⁴⁴.

Певну увагу питанням розгортання гендерної політики в галузі освіти приділено Оперативним планом Міністерства освіти і науки України на 2024 рік, напрям організації ефективної роботи апарату вказаного міністерства передбачає реалізацію політики гендерної рівності в сфері освіти і науки України. Для цього пропонується здійснити підготовку до гендерного аудиту апарату МОН шляхом розроблення та затвердження

⁴⁴ Операційний план заходів на 2022-2024 роки з реалізації Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року. Затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20.12.2022 року № 1163-р. Редакція від 03.08.2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 08.04.2024).

методології проведення такого аудиту та видання відповідного наказу⁴⁵. В той же час обмеження Плану лише вказаним пунктом видається явно недостатнім. Поза увагою залишилася необхідність доповнення засад державної політики у сфері освіти та принципів забезпечення здобуття освіти, оновлення базового та спеціальних освітянських законів, проаналізованих вище, в питаннях конкурсних доборів підручників та електронної експертизи навчально-методичних матеріалів для базової освіти випущені проблеми антидискримінаційної експертизи вказаних документів, не визначені необхідність наявності гендерних компетенцій в структурі загальної кваліфікації та мотивації педагогічних і науково-педагогічних працівників, не висвітлена необхідність подолання диспропорції на різних рівнях кадрового забезпечення тощо.

У цілому є всі підстави зазначити, що актуальність проблематики нормативно-правового забезпечення імплементації положень Стамбульської конвенції в освітнє законодавство України спричинила посилену увагу до неї науковців і знайшла певне відображення у нормах чинного законодавства, яке в зв'язку з цим потребує доповнення та вдосконалення. Представники політичних кіл та наукової спільноти однозначно високо оцінюють консолідацію можливостей системи освіти для викорінення гендерно обумовленого, зокрема домашнього, насильства та вказують, що положення Стамбульської конвенції безпосередньо стосуються освітніх проблем, оскільки передбачають навчання і підготовку спеціалістів.

Основною метою запровадження гендерних компонентів у систему освіти науковці вбачають у формуванні егалітарної свідомості молодого покоління через інтеграцію гендерних підходів у навчальний процес, розбудови засад суспільної гендерної культури та системного характеру гендерного виховання через його включення до особистісно зорієнтованого навчально-виховного процесу на всіх рівнях здобуття освіти.

Підкреслюється актуальність зосередження уваги на змінах і доповненнях в освітній сфері для забезпечення рівності між жінками та чоло-

⁴⁵ Оперативний план Міністерства освіти і науки України на 2024 рік. Затверджений наказом Міністерства освіти і науки України від 29.03.2024 року № 421. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/Plany.roboty/2024/29.03.2024/Operativn.plan.MON.2024.1.pdf?fbclid=IwAR2-TYz5P9vHitTzT6fhjhVDYQbh8geLDcSIEaUBtY8i76ffdLce27OM4Hk_aem_ARsdWWLRcVWuAbopOrOZPVaMVAgHyMIuTzGt99OB1udnjXxJRQsXA7HO-9DMI09_TAiMH2T6bJB2mmCwWZXg2Res (дата звернення: 15.04.2024).

віками, ненасильницького вирішення конфліктів у міжособистісних стосунках і протидії гендерно обумовленому, зокрема домашньому, насильству, що має знайти своє відображення в удосконаленні законотворчого врегулювання вищезгаданих змін і новацій.

Обґрунтована виняткова важливість наповнення змісту освіти на всіх рівнях гендерною тематикою, передбачивши, що об'єктом отримання знань з питань забезпечення рівності між жінками і чоловіками повинні бути не лише здобувачі освіти, а й суспільство в цілому.

Також потрібно врахувати високу потребу у фахівцях різних професій та спеціалізацій, які водночас матимуть знання гендерної теорії і практики, що зумовлює необхідність підготовки майбутніх фахівців до реалізації гендерного підходу у професійній діяльності.

Визначені шляхи ефективного запровадження до національного законодавства положень ратифікованої Стамбульської конвенції через ухвалення спеціальних законів та внесення необхідних змін і доповнень до відповідних нормативно-правових актів.

Стосовно освітньої сфери змін і доповнень потребують як основний освітнянський Закон «Про освіту», так і спеціальні закони, які регулюють суспільні відносини у різних галузях освіти. В першу чергу, розширення потребують засадничі положення державної політики в галузі освіти, які слід доповнити принципами гендерної рівності, нетерпимості до дискримінації та насильства за ознакою статі. Відповідних доповнень потребують і повноваження центрального органу виконавчої влади у сфері освіти і науки та обов'язки керівника закладу освіти.

Положення законів, яким закріплене право на здобуття освіти, необхідно доповнити нормою щодо забезпечення антидискримінаційного освітнього середовища. Нормативно-правового врегулювання потребують питання включення гендерного компоненту до змісту освіти, та, відповідно, – до всіх документів, які його визначають. Також необхідні доповнення до прав та обов'язків здобувачів освіти, педагогічних і науково-педагогічних працівників і розширення за рахунок включення гендерного компоненту змісту підготовки та підвищення кваліфікації останніх.

Чіткого нормативного регулювання потребують повноваження громадськості, а також самоврядування здобувачів освіти в частині їхньої участі в удосконаленні забезпечення гендерної рівності та боротьби з дискримінацією, булінгом і гендерно обумовленим, зокрема домашнім, насильством.

І, нарешті, необхідно законодавчо передбачити наявність гендерних компетенцій у працівників, на яких покладено обов'язки протидії гендерно обумовленому насильству, зокрема домашньому, – судових та правоохоронних органів, соціальної та медичної галузей, дипломатичних служб тощо.

Реалізація зазначених науково обґрунтованих та нормативно врегульованих пропозицій дозволить повномірно забезпечити імплементацію положень Стамбульської конвенції в освітнє законодавство України.

Розділ 3.4.

ПСИХОЛОГІЧНЕ НАСИЛЬСТВО, ЯК РІЗНОВИД ДОМАШНЬОГО НАСИЛЛЯ: ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ, ОСОБЛИВОСТІ ТА МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ

Олещенко Вероніка Юліанівна,

кандидатка наук з державного управління,
старша викладачка кафедри, теорії та історії держави і права
Національного авіаційного університету
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1490-8875>

У різних публіках, наукових дослідженнях, на тематичних конференціях озвучується теза про те, що на сьогоднішній день домашнє насилля є поширеною проблемою. Ця думка не є коректною. Домашнє насилля в тому розумінні, яке на сьогодні ми маємо в контексті правового тлумачення, завжди існувало, є і залишатиметься в нашому суспільстві проблемою. Свого поширення зазначена проблема отримала завдяки змінам у законодавстві, реформуванню усталених правових норм, запозиченню міжнародного досвіду, створенню нових інструментів у боротьбі та попередженні домашнього насилля, акцентуванню уваги світу на проблемі домашнього насилля тощо. Тобто, зазначені заходи сприяли тому, що випадки «домашнього насилля» як правопорушення та посягання на права постраждалих отримали «голос», за допомогою якого світ, зокрема держава та її органи почали реагувати та діяти.

Статистично 10 351 справа щодо домашнього насильства була зафіксована в Україні за останні п'ять років: 2019 року – 1 068 справ; 2020 року – 2 213 справ; 2021 року – 2 432 справи; 2022 року – 1 498 справ; 2023 року – 2 705 справ¹. У 2023 році Національна поліція України зареєструвала понад 291 тисячу фактів домашнього насильства. Це на 20% більше, ніж у 2022 році. Кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень збільшилась на 80% (з 1 498 до 2 701). Окрім того, виявлено на 36% більше адміністративних правопорушень².

¹ Аналітика «Опендатабот»: Рекордну кількість справ про домашнє насильство зареєстрували у 2024 році. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/domestic-violence-2023>.

² Міністерство внутрішніх справ України: Кількість випадків домашнього насильства зросла на 20%: МВС та Парламент працюють над посиленням відповідальності. URL: <https://mvs.gov.ua/news/kilkist-vipadkiv-domasnyogo-nasilstva-zroslo-na-20-mvs-ta-parlament-praciuiut-nad-posilenniam-vidpovidalnosti-1>.

Проте, хоча і дійсно за дослідженнями це явище є досить поширеним, але його правова база досить молода для нашого суспільства. Тому потребує аналізу та консолідації наявного матеріалу.

Відповідно до Закону України від 07.12.2017 року «Про запобігання та протидію домашньому насильству» домашнє насильство – це діянн (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім’ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім’єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбї між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь³.

У положеннях Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, також відомої як Стамбульська конвенція від 11.05.2011 року, надається таке тлумачення: «домашнє насильство» означає всі акти фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, які відбуваються в лонї сім’ї чи в межах місця проживання або між колишніми чи теперішніми подружжями або партнерами, незалежно від того, чи проживає правопорушник у тому самому місці, що й жертва, чи ні, або незалежно від того, чи проживав правопорушник у тому самому місці, що й жертва, чи ні»⁴.

Психологічне насилля законодавець розуміє як один із різновидів домашнього насилля, проте воно не відокремлене законодавцем від фізичного, економічного, сексуального насилля, хоча і має свою специфіку. Що означає звужену правову базу регулювання.

З метою подальшого деталізованого дослідження тематики, у першу чергу, варто проаналізувати термінологію. Аналіз термінів і понять дасть можливість окреслити сферу (об’єкт та предмет) дослідження, а також визначити специфіку та характерні риси психологічного насилля як форми домашнього насилля.

О. О. Франчук, Л. В. Левицька визначають психологічне насильство як вплив на психіку людини шляхом залякування, погроз, із тим щоб

³ Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України № 2229-VIII від 07.12.2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.

⁴ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 11.05.2011 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/mu11251?an=2>.

зламати волю потерпілого до опору, до відстоювання своїх прав та інтересів, в тому числі і моральний тиск, зневага, психологічне жорстоке поводження⁵. Згідно їхнього дослідження психологічне насилля має циклічний характер – повторюваність вище окреслених дій, щоразу з різними інтервалами. Дослідниці визначають, що психологічне насилля проявляється в образах із використанням лайливих слів та криків, які принижують честь і гідність члена сім'ї, образливих жестах із метою приниження члена сім'ї або тримання його в атмосфері страху. Також до проявів психологічного насилля можна віднести брутальне ставлення до родичів чи друзів члена сім'ї; шкоду, яку спричинено домашнім тваринам; у знищенні, пошкодженні, псуванні або приховуванні особистих речей, предметів, прикрас тощо⁶.

А. Малішевська, В. Хмелько, Н. Хмелько у своїй науковій праці визначають психологічне насилля як форму примусу та підкорення з метою завоювання, збереження, панування власних прав. До проявів психологічного насильства відносяться також дії, спрямовані на приниження самооцінки та самоповаги людини (наприклад, постійна критика, приниження, заниження можливостей людини), залякування, погрози завдати фізичної шкоди собі, партнеру, дітям, друзям або їхнім родичам, вбивство домашніх тварин, знищення особистих речей партнера, насильницька ізоляція від сім'ї або друзів⁷. Також дослідники звертають особливу увагу на повторюваність дій та суб'єктивну сторону правопорушення, акцентуючи увагу на повторюваності дій, а саме: «Психологічне або емоційне насильство може бути зумисним, усвідомленим чи не усвідомленим, але це завжди поведінка, яка продовжується протягом певного часу, а не є поодиноким випадком»⁸.

Є. Н. Волков у своєму дослідженні надає таке визначення психологічного насильства – соціально-психологічний вплив, який навмисно змушує іншу людину чи групу людей до дій чи поведінки, які не входили до їхніх намірів, який порушує психологічні межі особистості чи соці-

⁵ Франчук О. О., Левицька Л. В. Психологічні особливості насильницької поведінки в міжособистісних стосунках. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2016. № 12. С. 166-168.

⁶ Те саме джерело.

⁷ Малішевська А. П., Хмелько В. В., Хмелько Н. М. Психологічне насильство і обдарована дитина. Освіта та розвиток обдарованої особистості. 2013. № 5. С. 53-55. С. 54.

⁸ Те саме джерело.

альної групи та який здійснюється без їхньої згоди і без забезпечення соціальної та психологічної безпеки індивіда, а також усіх його законних прав, що призводить до соціальної, психологічної, фізичної чи матеріальної шкоди⁹.

І. А. Кочергіною психологічне насилля розглядається як стійкий, навмисний і деструктивний вплив на іншу особу, що призводить до негативних наслідків у всіх сферах психологічного розвитку (емоційній, вольовій, поведінковій, інтелектуальній, комунікативній, особистісній тощо), а також базується на владі, домінуванні, деспотизмі та контролі¹⁰.

І. О. Фурманов визначає психологічне насилля як будь-які дії з наміром принизити, образити та/чи порушити психічну рівновагу іншої людини¹¹. Дослідником наголошується неоднозначність розуміння психологічного насилля, яке залежить від низки чинників суб'єктивного характеру – сприйняття, розуміння, оцінки дій іншої людини, минулого та/чи реального досвіду тощо¹². І це є дійсно вкрай важливою деталлю при фіксуванні факту психологічного насилля. У цьому тлумаченні можна визнати, що психологічне насилля є оціночним суб'єктивним явищем, яке залежить від багатьох факторів, – стресостійкості особи, стабільності її нервової системи тощо, тому вкрай важливо сформулювати поняття, форми прояву для впровадження у відповідну юридичну форму.

За дослідженнями Є. П. Ільїна психологічне насилля є періодично тривалим або постійним впливом, що викликає психічні травми чи призводить до формування патологічних властивостей характеру особистості, гальмує її розвиток загалом¹³. У дослідженні також акцентується увага на тривалості дії, оскільки якщо у разі поодинокого випадку, що

⁹ Кочергіна І. А. Апробація методики дослідження психологічного насильства над жінками в родині/І. А. Кочергіна//Психологія і особистість. – 2017. – № 1. – С. 82-93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psios_2017_1_9.

¹⁰ Кочергіна І. А. Критерії та форми психологічного насильства. Проблеми сучасної психології. 2016. Випуск 33. С. 314-326.

¹¹ Боковець О. І. Феномен психологічного насилля: сутність, особливості та форми прояву. Габітус. Психологія особистості. Вип. 29, 2021. URL: <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/fca258c9-fbb9-4701-b89b-5c2fe974c03f/content>.

¹² Боковець О. І. Феномен психологічного насилля: сутність, особливості та форми прояву. Габітус. Психологія особистості. Вип. 29, 2021. URL: <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/fca258c9-fbb9-4701-b89b-5c2fe974c03f/content>.

¹³ Превенція агресивності та насилля в освітньому середовищі: [методичні рекомендації] / [Дроздов О. Ю., Живолуп Л. В., Ніжинська О. В., Сухенко Я. В.]; за ред. Я. В. Сухенко. – Полтава : ПОІППО, 2011. – 80 с.

має ознаки психологічного насилля, людина-жертва може ухилитися від подальшого психологічного тиску та негативного впливу, то іншої форми набувають такі дії при систематичному психологічному тиску, коли людині складно уникнути взаємодії з близькою людиною; також у майбутньому можуть настати негативні наслідки психоемоційного характеру для людини-жертви.

За матеріалами інформаційно-роз'яснювальної роботи Цебриківської громади психологічне насилля визначається як поведінка, метою якої є заподіяння емоційної чи психологічної шкоди¹⁴. Така поведінка не завдає фізичного болю чи пошкодження тілу людини, але визнається травматичною (такою, що спричиняє травму).

А. В. Удовиченко зазначає, що психологічне насильство – це вплив на близьку людину з метою встановити контроль за її поведінкою і утвердити свою владу над нею. У даному визначенні акцентується увага на суб'єктивному складі. Автором зазначено, що психологічне насильство може бути там, де існують близькі стосунки або ієрархія суспільних відносин¹⁵. Тобто, дане розуміння психологічного насильства виходить за межі сім'ї чи родини.

За дослідженнями Європейського інституту гендерної рівності психологічне насилля має два підходи до розуміння – загальне та статистичне. Загальне визначення психологічного насилля – будь-яка навмисна поведінка, яка серйозно порушує психологічну цілісність іншої особи шляхом примусу чи погроз. Статистичне визначення (за дослідженнями масових соціально-економічних явищ та процесів організаціями, діяльність яких присвячена дослідженню зазначеної теми) психологічного насилля – будь-яка дія, яка завдає психологічної шкоди людині. Психологічне насильство може мати форму, наприклад, примусу, наклепу, словесної образи чи переслідування¹⁶.

¹⁴ Матеріали інформаційно-роз'яснювальної роботи Цебриківської громади «Психологічне насильство: види, ознаки та наслідки». URL: <https://cebrivkivska-gromada.gov.ua/news/1637840436/>.

¹⁵ Удовиченко А. В. Психологічне насильство/А. В. Удовиченко//Безпека життя і діяльності людини: теорія та практика: збірник наук. праць Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої Всесвітнім Дням цивільної оборони та охорони праці, (Полтава, 23-24 квітня 2020 р.)/упоряд. і ред.: В. П. Титаренко, А. М. Хлопов. – Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2020. –С. 469-470.

¹⁶ European Institute for Gender Equality. Psychological violence. URL: https://eige.europa.eu/publications-resources/thesaurus/terms/1241?language_content_entity=en#:~:text=Examples%20of%20psychological%20violence%20include,%2C%20insults%2C%20humiliation%20and%20defamation.

В американських джерелах можна зустріти термін «емоційне насильство». Дослідники ототожнюють терміни «психологічне насильство» та «емоційне насильство» (Emotional abuse).

Психологічне насильство (або емоційне насильство) – це форма насильства, яка характеризується тим, що особа піддається або піддає іншу особу поведінці, яка може призвести до психологічної травми, включаючи тривогу, хронічну депресію або посттравматичний стресовий розлад серед інших психологічних проблем¹⁷.

Емоційне насильство – це будь-яке емоційне, а не фізичне насильство. Це може включати будь-що: від словесних образ і постійної критики до більш витончених тактик, таких, як залякування, маніпуляції та відмова будь-коли бути задоволеним. Таке жорстоке поводження відбувається, коли хтось використовує слова чи дії, щоб спробувати контролювати іншу людину, тримати когось у страху чи ізоляції, або намагатися зламати чийсь самооцінку¹⁸.

Управління у справах насильства проти жінок Департаменту федерального уряду США, призначеного для забезпечення виконання законів і здійснення правосуддя (United States Department of Justice), визначає емоційне насильство як підлив почуття власної гідності та/або самоповаги через образливе поводження. Це може включати (але не обмежуватися) постійну критику, применшення здібностей, обзивання або псування стосунків з дітьми, погрози фізичної шкоди собі, партнеру, дітям або родині чи друзям партнера, знищення домашніх тварин і майна, а також примусову ізоляцію від сім'ї, друзів, школи чи роботи. Більш витончена емоційно насильницька поведінка включає образи, приниження, свавільну та непередбачувану поведінку, а також заперечення (наприклад, заперечення того, що попередні випадки насильства мали місце). Сучасні технології призвели до появи нових форм насильства, зокрема за допомогою текстових повідомлень і онлайн-залякування¹⁹.

¹⁷ Dutton, Mary Ann; Goodman, Lisa A.; Bennett, Lauren (2000), «Court-involved battered women's responses to violence: the role of psychological, physical, and sexual abuse», in Maiuro, Roland D.; O'Leary, K. Daniel (eds.), *Psychological abuse in violent domestic relations*, New York: Springer Publishing Company, p. 197, ISBN 978-0-8261-1146-3. Preview.

¹⁸ K. Daniel O'Leary, (2004). *Psychological Abuse in Violent Domestic Relations*. Springer Publishing Company. ISBN 978-0-8261-1146-3.

¹⁹ National Domestic Violence Hotline; National Center for Victims of Crime; WomensLaw.org (23 July 2014). «Domestic violence». justice.gov. U. S. Department of Justice.

У посібнику Gender Metters Департаменту молоді Ради Європи зазначається, що всі форми насильства мають психологічний аспект, оскільки головною метою насильства чи образливого поводження є заподіяння шкоди цілісності та гідності іншої людини. Психологічне насильство включає загрозливу поведінку, у якій відсутні фізичне насильство чи вербальні елементи, наприклад, дії, які посилаються на колишні акти насильства, або навмисне ігнорування іншої особи та нехтування нею. Також як приклад психологічного насилля Департаментом молоді Ради Європи згадується ізоляція молодих жінок або чоловіків, які не діють відповідно до традиційних гендерних ролей (питання гендеру, представники ЛГБТ-меншин та трансгендеру)²⁰.

Підсумовуючи термінологічні дослідження, можна зробити висновки про те, що здебільшого всі дослідження зводяться до розуміння психологічного насилля як ненасильницьких (не фізичного характеру) дій, які мають негативний вплив на психоемоційний стан жертви, що відбуваються впродовж тривалого часу з умисною метою або без умислу завдання емоційної кривди/травми та реалізуються за допомогою здебільшого вербальних методів.

Цікавим є підхід І. А. Кочергіної, яка окрім переліку та наслідків дій, описаних у рамках характеристики психологічного насилля, визначає критерії такого насилля. До характеристики психологічного насилля варто застосовувати два критерії:

1) об'єктивний критерій описується як дії особи, яка здійснює психологічне насилля: шкідливі емоційні дії (емоційний тиск, примус і погрози, залякування); домінування (постійний контроль за діями та поведінкою, необґрунтовані заборони, ізоляція); вербальна агресія (словесні образи, постійне приниження, неконструктивна критика, лайка, знецінення особистості, відсутність позитивних моментів у спілкуванні, похвали); ігнорування (відкидання, нехтування); переслідування (надконтроль як постійне звітування, наприклад, про місце перебування, надмірна нав'язливість); непередбачуваність (непослідовність дій кривдника, періодична зміна настрою та неочікувані реакції);

2) суб'єктивний критерій включає емоційні реакції особи, яка зазнала психологічного насилля: стан дискомфорту, відчуття приниження при спілкуванні з кривдником, почуття роздратування, почуття об-

²⁰ Psychological violence – Gender Matters. Publication of the Youth Department of the Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/en/web/gender-matters/psychological-violence>.

рази на поведінку кривдника, звикання до образливої поведінки, сумніви у нормальності власних почуттів і психологічного стану, низька самооцінка²¹.

А. Б. Орлов визначає три критерії вираження психологічного насилля:

1) активне, що виражається в такому факторі, як психологічний вплив (погрози, приниження, образи, надмірні вимоги, надмірна критика, брехня, ізоляція, заборони на поведінку, негативне оцінювання, фрустрація основних потреб тощо);

2) пасивне, що виражається у таких факторах, як психологічні ефекти (втрата довіри до себе та світу, дифузна самоідентичність, полезалежний когнітивний стиль, зовнішній локус контролю, занепокоєння, тривожність, депресія, агресивність, поступливість, догідливість, погана успішність, комунікативна некомпетентність, низька самооцінка, схильність до усамітнення, затримка фізичного та психічного розвитку, суїцидальні нахили, особистісна психопатологія різної етіології (наркотичні залежності, булімія, анорексія, амбулаторна шизофренія тощо), психосоматичні захворювання (екзема, алергія, надмірна вага тощо));

3) інтерактивне, що виражається у такому факторі, як психологічна взаємодія (непередбачуваність, неадекватність, непослідовність, безвідповідальність, субординованість, домінантність, нестриманість, ворожнеча, самоприниження, безпорадність, ригідність, невпевненість тощо)²².

Виходячи з різних підходів до розуміння психологічного насилля, можна визначити наступні основні ознаки.

1) Наявність двох сторін – кривдника та постраждалої особи. Важливим у суб'єктивному складі є взаємовідносини між цими суб'єктами. Виходячи із доктринальних поглядів та посилаючись на законодавче врегулювання даного питання, важливим є наявність саме емоційних та сталих відносин між кривдником та постраждалою особою. Тобто, суб'єктами у даному випадку можуть виступати особи, які перебувають/перебували у сімейних чи близьких до них відносинах, відносинах ієрархічної підпорядкованості (керівник-підлеглий, вчитель-учень). Це є

²¹ Кочергіна І. А. Критерії та форми психологічного насильства. Проблеми сучасної психології. 2016. Випуск 33. С. 314-326.

²² Агузумян Р., Шахвердян Г. (2021). Особенности судебно-психологической экспертизы психологического насилия. Теория та практика судової експертизи і криміналістики. Вип. 2 (24). С. 77-91. DOI: 10.32353/khrife.2.2021.05.

важливим моментом. Оскільки чинне законодавство у нормах, що регулюють відносини домашнього насилля (як раніше зазначалося, психологічне насилля не відмежовується законодавчо від домашнього), чітко визначає перелік суб'єктів, дії яких можуть кваліфікувати як домашнє насилля, а саме члени сім'ї, колишнє або теперешнє подружжя, особи, що проживають/проживали разом, але не перебувають у родинних чи шлюбних відносинах незалежно від місця проживання кривдника (разом чи окремо).

Із попередніх досліджень визначено, що психологічне насилля – явище, яке спрямоване на підкорення волі іншої особи, домінування та керування ситуацією. Розширення кола суб'єктів і відносин надасть можливість відокремити психологічне насилля як окреме явище та правопорушення та удосконалити законодавчу базу.

2) Пролонгований та циклічний характер дій. Як уже зазначалося вище, психологічне насилля передбачає постійне та тривале вчинення насильницьких дій психологічного характеру одним і тим же кривдником стосовно однієї й тієї самої потерпілої особи. Це обумовлено наслідками. Оскільки з юридичної точки зору оцінюються саме негативні наслідки такого тривалого впливу на психоемоційний стан постраждалої особи. Випадковий конфлікт або конфліктна поодинокa ситуація не підлягатимуть кваліфікації таких дій як психологічне насилля. Оскільки, по-перше, передбачають можливість людини уникнути повторної ситуації, по-друге, уникнути подальшого спілкування з кривдником, по-третє, наслідки таких поодиноких буденних ситуацій не можна прирівняти до наслідків тривалого цькування, приниження або залякування.

3) Психологічний вплив на постраждалу особу. Психологічне насилля передбачає вербальний вплив на постраждалу особу у вигляді: погроз, залякування, цькування, висловлювань, які викликають образи чи принижують самооцінку особи, слова приниження, висміювання, лайку тощо. Тобто всі форми вербальної негативної комунікації, спрямовані на приниження рівня особистої гідності. У кваліфікації дій психологічного насилля відсутні такі дії, як фізичний вплив. Ця ознака є головною в розмежуванні фізичного та психологічного насилля.

4) Наявність травм психологічного характеру. Такі травми, на відміну від фізичних травм, важко констатувати. Психологічна травма визначається як залишкові явища афективних переживань особистості, що зумовлені зовнішніми подразниками, спричиняють психічний дискомфорт і виявляють патогенний вплив на особистість. У метафоричному

значенні психотравма – це будь-яке потрясіння психіки, що виявляє сильний вплив на функціонування особистості та її подальший розвиток²³. Це питання є предметом дослідження іншого кола науковців, проте важливо також згадати в контексті цього дослідження про таке явище, як психотравмуючі переживання. Психотравмуючі переживання – це стан, який впливає на особистість у силу його вираженості (гостроти), тривалості чи повторюваності. Психотравмуючими є лише такі негативні переживання, які можуть бути причиною певної патології²⁴. Травми психологічного характеру можуть констатувати виключно лікарі. І це є загрозою для здоров'я людини, коли особа може не усвідомлювати факт того, що вона потребує фахової допомоги. Загальними прикладами таких травм можемо назвати депресію, апатію, невпевненість, нервовість, постійну напруженість, лякливості тощо.

Щодо форм вираження психологічного насилля у наукових джерелах також існують різні думки та твердження, кожна з яких заслуговує на увагу.

Любімовою Т. В., кандидатом психологічних наук, запропоновано віднести до психологічного насилля такі форми:

- примус і погрози завдати фізичну шкоду, припинити стосунки, здійснити самогубство; примушування до здійснення незаконних дій;
- економічну дію, що включає перешкоджання в розпорядженні власними грошима та майном, отриманні чи збереженні роботи, позбавлення доступу до сімейного бюджету та інформації про нього (*авт.* – зазначена протиправна дія характеризує економічне насилля, проте тут варто розуміти психологічний тиск на постраждалу особу: маніпуляцію, обмеженні можливості приймати рішення, керувати своїми діями);
- усунення від процесу ухвалення рішень;
- використання дітей для здійснення психологічного тиску;

²³ Перевізник М., Кришталь М. Зміст дефініції «Психологічна травма». Наука про цивільний захист як шлях становлення молодих вчених/Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції курсантів, студентів, ад'юнктів (аспірантів). – Черкаси: Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2023. С. 329-331.

²⁴ Робаківська Ю. П. Психологічна травма. Її вплив на життя людини. Людина та її реальність. Збірник матеріалів XII Міжнародної наукової практичної конференції (24-25 листопада 2021 р., м. Ніжин)/за ред. М. В. Папучі. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2022. С.137-139.

- заперечення наявності проблеми насильства, перекладання відповідальності за неї на партнера та ігнорування його заклопотаності жорстоким ставленням;
- контроль, ізоляція партнера, заборона контактів, які виправдовуються ревностями;
- приниження, обзивання, формування почуття провини та власної неадекватності;
- залякування за допомогою жестів, дій, пошкодження майна та демонстрації зброї²⁵.

Дуже цікавим є зазначена позиція щодо форм прояву психологічного насилля. Оскільки за ознаками вони є на межі кваліфікації таких дій як економічне насилля та фізичне насилля. Суттєвими відмінностями є саме наслідки. Коли постраждала, внаслідок таких дій стосовно себе не отримує фізичного ушкодження або її матеріальний стан не змінюється, проте залишається страх про отримання таких наслідків.

Боковець О. І. виділяє наступні форми психологічного насилля.

1. Вербальна агресія – висловлювання, які викликають образу чи роздратування у жертви (наприклад, постійне висміювання, приниження, лайка, крик, присоромлення, накази тощо).
2. Віктімблеймінг – звинувачення жертви в насильстві стосовно неї, перекладання відповідальності за власні невдачі на жертву (наприклад, «це все через тебе», «бачиш, до чого ти довела» тощо).
3. Газлайтінг – насильник своїми словами або діями намагається переконати жертву в нереальності того, що відбувається, спонукає до сумніву у власному адекватному сприйнятті реальності (наприклад, «тобі здалося», «я не міг такого сказати, ти це вигадала» тощо).
4. Деструктивна критика – висловлювання зневажливих і образливих суджень про жертву, агресивний осуд її поведінки чи вчинків (наприклад, висміювання зовнішності тощо).
5. Домінування – ставлення до жертви як до речі або засобу досягнення своїх цілей, ігнорування її інтересів та намірів, постійний контроль за діями та поведінкою, необґрунтовані заборони (на-

²⁵ Любімова Т. В. Особливості прояву психологічного насилля над жінками в період військових конфліктів. The 1st International scientific and practical conference «Science and innovation of modern world» (September 28-30, 2022) Cognum Publishing House, London, United Kingdom. 2022. С. 287-291.

приклад, самоствердження за рахунок жертви, контроль над нею, примус, переслідування тощо).

6. Ігнорування – навмисна неуважність до висловлювань і дій жертви, демонстрація відсторонення як зневаги чи неповаги (наприклад, кривдник навмисно не звертає уваги на жертву, мовчить у відповідь на запитання тощо).
7. Ізоляція (неглект) – цілеспрямована ізоляція жертви від усіх соціальних зв'язків і позбавлення її ресурсів (наприклад, заборона на будь-яке спілкування з родичами чи близькими, відвідування заходів тощо).
8. Маніпуляція – приховане спонукання до намірів, які не збігаються з актуально наявними потребами та бажаннями жертви (наприклад, непередбачувана поведінка кривдника тощо).
9. Погрози – залякування, доведення до свідомості жертви інформації про певну загрозу її інтересам, неприємності (наприклад, «ти в мене дограєшся», «не на того натрапив» тощо)²⁶.

А. Малішевська, В. Хмелько, Н. Хмелько виділяють такі форми психологічного насильства, як ігнорування (фізична чи психологічна відсутність); відкидання (активна відмова, заперечення потреб іншого, насміхання); використання, розбещення (заохочення або примус до недоречної чи незаконної поведінки); нехтування (відмова у задоволенні потреб). Окрім цього формою психологічного насильства може виступати безпідставний прояв ревностів (наприклад, звинувачення у подружній зраді)²⁷.

Кочергіна І. А., підсумовуючи теоретичні напрацювання, називає наступні форми психологічного насилля, які відзначають різні науковці: словесна агресія (звинувачення, погрози, накази), словесне насильство непрямой форми (критика, постійні поради) (С. Хейн); погрози; надмірна та принизлива критика; ізоляція як запобігання нормальним соціальним взаємодіям іншої людини; примус та заборони, тероризування, яке передбачає погрози завдати фізичної шкоди собі, партнеру, дітям, друзям або їхнім родичам, домашнім тваринам,

²⁶ Боковець О. І. Феномен психологічного насилля: сутність, особливості та форми прояву. Габітус. Психологія особистості. Вип. 29, 2021. URL: <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/fca258c9-fbb9-4701-b89b-5c2fe974c03f/content>.

²⁷ Малішевська А. П., Хмелько В. В., Хмелько Н. М. Психологічне насильство і обдарована дитина. Освіта та розвиток обдарованої особистості. 2013. № 5. С. 53-55. С. 54.

знищення особистих речей та залякування також виділяються як самостійні форми психологічного насильства; домінування, під яким розуміють обмеження кола спілкування та намагання контролювати всі дії іншої людини²⁸.

Стів Хайн до форм психологічного насилля відносить: образливі очікування; агресію (пряму та непряму форму); постійний хаос (сварки); домінування; заперечення; емоційний шантаж; непередбачувані відповіді; словесні напади²⁹.

Європейський інститут гендерної рівності у своєму дослідженні «Розуміння психологічного насильства над жінками» визначає наступні форми психологічного насилля:

1) емоційне зловживання (емоційне насилля) – поведінка, спрямована на створення емоційної шкоди або загрози шкоди, такі як принизливе ставлення, погрози або залякування жертви;

2) переслідування – повторний, небажаний контакт або увага від кривдника, яке викликає страх або залякування (постійне надсилання листівок, переслідування у публічних місцях, втручання у простори приватної власності);

3) примус і контроль за поведінкою – поведінка, спрямована на встановлення контролю, ізоляції та залякування жертви;

4) цькування – небажана поведінка, що порушує гідність жертви і створює страхітливий, ворожий, принизливий або образливий стан³⁰.

Можна безкінечно продовжувати та аналізувати дослідження щодо форм проявів психологічного насилля, оскільки дане явище має складну форму оцінювання. Але однією спільною рисою, яка характерна для всіх форм прояву психологічного насилля, є агресивна та образлива поведінка однієї особи по відношенню до іншої, яка має руйнівний характер особистості.

Питання суб'єктного складу визначено у Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Законодавець за-

²⁸ Кочергіна І. А. Апробація методики дослідження психологічного насильства над жінками в родині/І. А. Кочергіна//Психологія і особистість. – 2017. – № 1. – С. 82-93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psios_2017_1_93.

²⁹ Hein S. Emotional Abuse / S. Hein. URL: <http://eqi.org/eabuse1.htm>.

³⁰ European Institute for Gender Equality. Understanding Psychological Violence against Women. URL: https://eige.europa.eu/sites/default/files/documents/EIGE_Factsheet_PsychologicalViolence.pdf.

значає, що дія даного законодавства поширюється також на інших родичів, інших осіб, які пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки, за умови спільного проживання, а також на суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству³¹. У законодавчому визначенні суб'єктів відсутній розподіл ролей кривдника та постраждалої особи, що має на увазі можливість кваліфікувати дії будь-кого із перелічених осіб. Важливою залишається наявність близьких відносин між особами, які мають емоційний характер. Спільне чи окреме проживання не враховується.

Усталеною є думка про те, що психологічне насилля відбувається здебільшого по відношенню до жінки. Хоча аналіз джерел свідчить про те, що також і чоловіки все більше і більше потрапляють у стан жертви. За даними дослідження Американської психологічної асоціації, під час пандемії COVID-19 поширеність психологічного насилля серед жінок становила 57,5%, а серед чоловіків – 42,5%³². Такий великий відсоток щодо психологічного насилля, спрямованого на чоловіків, та така невелика різниця між показниками із жінками є свідченням того, що дана проблема зачіпає обидві статі. За результатами дослідження, підготовленого Info Sapiens для Amnesty International у травні 2021 року, про досвід домашнього насильства у віці до 16 років зазначив кожен четвертий з опитаних (25%); частіше про це зазначали опитані у віці 35-54 роки і жителі великих міст³³. Серед прикладів психологічного домашнього насильства найчастіше зазначили погрози та приниження (87%), безпідставні заборони та контроль (63%). Близько половини опитаних (48%) позначили заборону спілкуватися з друзями як приклад психологічного насильства³⁴. За даними Національної поліції України, за 12 місяців 2023 року було зареєстровано 291 428 звернень про випадки вчинення домаш-

³¹ Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України № 2229-VIII від 07.12.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19/card2#Card>.

³² Oloniniyi, I. O., Ibigbami, O., Oginni, O. A., Ugo, V., Adelola, A., Esan, O. A., Amiola, A., Daropale, O., Ebuka, M., Esan, O., & Mapayi, B. (2023). Prevalence and pattern of intimate partner violence during COVID-19 pandemic among Nigerian adults. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 15(5), 868–876. <https://doi.org/10.1037/tra0001335>.

³³ Місце і досвід насильства у гендерній соціалізації чоловіків. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/report_amnesty_1.0_with_methodology_ukr.pdf.

³⁴ Місце і досвід насильства у гендерній соціалізації чоловіків. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/report_amnesty_1.0_with_methodology_ukr.pdf.

нього насильства, з них – стосовно 242 осіб чоловічої статі³⁵. Проблема нашого суспільства у стереотипності мислення, тому важливим є захист прав представників усіх статей та соціальних груп шляхом розширення кола суб'єктів.

Також особливої уваги потребують діти. У науці дуже активно досліджується питання насильства над дітьми у соціальних інститутах (школа, компанія тощо – булінг), проте мало хто приділяє уваги дослідженню домашнього насильства над дітьми. Діти є вразливою категорією суб'єктів, які, з огляду на свій вік та незрілість, не можуть просити про допомогу або навіть не розуміють, що вони у такій складній ситуації. Статистично за 2023 рік поліцією зафіксовано 66 випадків насилля над дітьми (35 неповнолітніх та 31 малолітня особа)³⁶.

Уразливою категорією серед об'єктів психологічного насилля є люди з інвалідністю. До цієї категорії відносять людей з порушенням рухової функції, людей з фізичними або ментальними порушеннями. Як і у випадку з дітьми, складність ситуації обумовлюється проблемою фіксації таких правопорушень. Лише від 10 до 20% випадків насильства чи зловживань щодо жінок з інвалідністю зафіксовані соціальними службами чи поліцією, якщо говорити про міжнародний досвід³⁷. Проте це не є об'єктивною статистикою, оскільки дана проблематика не має достатньої досліджуваності. Статистика психологічного (домашнього) насилля рахується за загальною кількістю заяв, відсутнє розмежування категорій осіб. Знову ж таки, стереотипність поглядів зводить дослідження даної проблеми виключно стосовно жінок.

Отже, розширене коло суб'єктів, що подає законодавець, у порівнянні з попередньою редакцією законодавства надає змогу притягнути до відповідальності ширше коло винних, які вчиняють психологічне насилля.

Важливим є визначення суб'єктів, які здійснюють діяльність з протидії домашньому насиллю, зокрема психологічному насиллю, та захища-

³⁵ ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО У 2023 РОЦІ: дані та тенденції. URL: <https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2024/04/%D0%B4%D0%BE%D0%B%D0%B0%D1%88%D0%BD%D1%94-%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE-2023-%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%96-%D1%82%D0%B0-%D1%82%D0%B5%D0%B-D%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97.pdf>.

³⁶ Те саме джерело.

³⁷ НЕВИДИМІ: ГЕНДЕРНО ЗУМОВЛЕНЕ ТА ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО ЩОДО ЖІНОК З ІНВАЛІДНІСТЮ. URL: <https://ffr.org.ua/dvichi-nevydymi-gendernozumovlene-ta-domashnye-nasylstvo-shhodo-zhinok-z-invalidnistyu/>.

ють права потерпілих. Законодавець визначає широкий перелік органів державної влади, на які покладається обов'язок у протидії домашньому насильству.

1. Суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, є:

- 1) спеціально уповноважені органи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;
- 2) інші органи та установи, на які покладаються функції із здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;
- 3) загальні та спеціалізовані служби підтримки постраждалих осіб;
- 4) громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах.

2. Спеціально уповноваженими органами у сфері запобігання та протидії домашньому насильству є:

- 1) центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;
- 2) центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;
- 3) Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, зокрема їхні структурні підрозділи, до повноважень яких належить здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;
- 4) сільські, селищні, міські, районні у містах (у разі їхнього створення) ради, їхні виконавчі органи, до повноважень яких належить здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству.

3. До інших органів та установ, на які покладаються функції із здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, належать:

- 1) служби у справах дітей;
- 2) уповноважені підрозділи органів Національної поліції України;
- 3) органи управління освітою, навчальні заклади, установи та організації системи освіти;
- 4) органи охорони здоров'я, установи та заклади охорони здоров'я;
- 5) центри з надання безоплатної правничої допомоги;
- 6) суди;
- 7) прокуратура;
- 8) уповноважені органи з питань пробації.

4. До загальних служб підтримки постраждалих осіб належать заклади, які, зокрема надають допомогу постраждалим особам:

- 1) центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- 2) притулки для дітей;
- 3) центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
- 4) соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка);
- 5) центри соціально-психологічної допомоги;
- 6) територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг);
- 7) інші заклади, установи та організації, які надають соціальні послуги постраждалим особам³⁸.

Розширене коло суб'єктів, які здійснюють діяльність у протидії домашньому насиллю, відображає характер державної політики у цьому напрямі.

Щодо законодавчого регулювання відносин, пов'язаних із психологічним насиллям як різновидом домашнього насилля, варто проаналізувати міжнародні стандарти, європейський досвід та національне законодавство.

На сьогоднішній день одним із прогресивних документів міжнародного характеру у протидії проявам домашнього насильства є Стамбульська конвенція – Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 11.05.2011 року.

Євросоюз підписав Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами 13 червня 2017 року. Рада ЄС схвалила приєднання Євросоюзу до Конвенції про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, офіційна ратифікація відбулася 28 червня 2023 року. З метою впровадження норм Конвенції та розвитку напрямку в травні 2024 року Євросоюз ухвалив рішення про запровадження Директиви щодо боротьби з насильством проти жінок та домашнім насильством, яка стала першою такою законодавчою ініціативою в історії організації. Директива створює правову базу для захисту жінок від насильства, охоплює широкий спектр заходів – від збору даних та підвищення обізнаності до правових заходів щодо криміналізації різних форм насильства щодо жінок, включає заходи щодо захисту жертв і на-

³⁸ Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України № 2229-VIII від 07.12.2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19/card2#Card>.

дання послуг підтримки, а також розглядає аспект насильства за статтю у питаннях притулку та міграції³⁹.

На сьогоднішній день кількість країн-підписантів без ратифікації Стамбульської конвенції становить лише 6, натомість 39 країн ратифікували даний документ і Україна є серед них⁴⁰. Свідченням цього є Закон України «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами» від 20.06.2022 року № 2319-IX. Проте дана Конвенція було ратифікована із певними заявами та застереженнями. Зокрема зазначається, що Україна не розглядає жодне з положень Конвенції як таке, що зобов'язує її вносити зміни до Конституції та Сімейного кодексу та інших законів щодо інститутів шлюбу, сім'ї, усиновлення та права батьків виховувати дітей згідно власних переконань. У застереженнях міститься інформація щодо невиплат державних компенсацій постраждалим від насильства до приведення національного законодавства у відповідність до Конвенції⁴¹. Також у Законі про ратифікацію прямо вказано, що внаслідок широкомасштабної збройної агресії російської федерації Україна не може гарантувати виконання зобов'язань, передбачених Конвенцією, на тимчасово окупованих територіях, в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі до повного відновлення конституційного ладу України на цих територіях. Тобто, по суті, відповідальність за всі злочини, визначені у Конвенції, які вчинені на окупованих територіях, покладається на загарбницьку росію.

Ратифікація Стамбульської конвенції передбачає зміни у національному законодавстві та державній політиці у питаннях, пов'язаних із домашнім насильством.

Верховною Радою України 21 листопада 2023 року було прийнято законопроект щодо застосування обмежувальних заходів протидії до-

³⁹ Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on combating violence against women and domestic violence. Document 52022PC0105 of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022PC0105>.

⁴⁰ Chart of signatures and ratifications of Treaty 210. Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (CETS No. 210). URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=signatures-by-treaty&treatyenum=210>.

⁴¹ Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: Закон України № 2319-IX від 20.06.2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#Text>.

машньому насильству. Законопроект розроблено з метою врегулювання питання застосування обмежувальних заходів протидії домашньому насильству в частині застосування електронних засобів контролю, які відстежують виконання кривдником вимог обмежувальних приписів та обмежувальних заходів і стосуються заборони наблизитися до потерпілої особи.

До Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами», який набуває чинності 19.12.2024 року, внесено додаткові норми, які регулюють питання домашнього насилля, такі як: Вчинення насильства за ознакою статі, Сексуальне домагання, Невиконання термінового заборонного припису або повідомлення про місце тимчасового перебування у разі винесення такого припису.

Також на розгляді ВРУ перебуває проєкт Закону про внесення змін до деяких законів України з метою вдосконалення механізму реагування на випадки домашнього насильства та насильства за ознакою статі стосовно громадян України за кордоном.

Україною було ухвалено низку нормативно-правових актів: Закон України від 07.12.2017 року № 2229-VIII «Про запобігання та протидію домашньому насильству»; Закон України від 08.09.2005 року № 2866-IV «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»; Закон України від 06.09.2012 року № 5207-VI «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні».

Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» розширив коло суб'єктів, перелік яких було визначено за текстом вище. Окреслено чіткий перелік органів державної влади, до повноважень яких віднесено діяльність з попередження домашнього насильства. Визначено орієнтири державної політики щодо завдань та заходів із протидії домашньому насиллю. Визначено права потерпілих осіб на: дієву та невідкладну допомогу, безоплатне отримання соціальної допомоги (медичної, психологічної), безоплатну правничу допомогу, конфіденційність інформації, відшкодування шкоди, своєчасне отримання інформації про рішення суду чи результати процесуальних дій тощо⁴².

⁴² Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України № 2229-VIII від 07.12.2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19/card2#Card>.

Спеціальними заходами щодо протидії домашньому насильству Законом передбачено: 1) терміновий заборонний припис стосовно кривдника; 2) обмежувальний припис стосовно кривдника; 3) взяття на профілактичний облік кривдника та проведення з ним профілактичної роботи; 4) направлення кривдника на проходження програми для кривдників. Терміновий заборонний припис виписують працівники поліції строком на 10 днів, оцінивши ризики загрози життю постраждалої особи. Він містить вимогу до кривдника покинути місце проживання чи перебування потерпілого, забороняє вхід чи перебування в місці проживання чи перебування потерпілого, забороняє здійснювати контакт у будь-якій формі з постраждалим. Обмежувальний припис від 1 до 6 місяців стосовно кривдника виносить суд. Може містити такі заходи: заборону перебувати в місці спільного проживання (перебування) з постраждалою особою; усунення перешкод у користуванні майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності або особистою приватною власністю постраждалої особи; обмеження спілкування з постраждалою дитиною; заборону наближатися на визначену відстань до місця проживання (перебування), навчання, роботи, інших місць частого відвідування постраждалою особою; заборону особисто та через третіх осіб розшукувати постраждалу особу, якщо вона за власним бажанням перебуває у місці, невідомому кривднику, переслідувати її та в будь-який спосіб спілкуватися з нею; заборону вести листування, телефонні переговори з постраждалою особою або контактувати з нею через інші засоби зв'язку особисто і через третіх осіб⁴³.

Із набуттям чинності Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» було внесено відповідні зміни до інших нормативно-правових актів.

У Кодексі України про адміністративні правопорушення з'явилася ст. 391, де чітко зазначено, що за вчинення домашнього насильства суд може винести рішення про «направлення на проходження програми для особи, яка вчинила домашнє насильство». Новелою є й ст. 1732. У ній розкрито процедуру настання адміністративної відповідальності в разі вчинення домашнього насильства або невиконання термінового заборонного припису – «накладення штрафу від десяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від тридцяти до сорока годин, або адміністративний арешт на строк до семи

⁴³ Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України № 2229-VIII від 07.12.2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19/card2#Card>.

дів». Ст. 1732 визначає, що особа може бути притягнута до адміністративної відповідальності, якщо впродовж року була повторно притягнута за домашнє насилья – «накладення штрафу від двадцяти до сорока неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин, або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти дів»⁴⁴.

Прийняття Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами» стало підставою запровадження низки новел, зокрема ст.ст. 91-1, 126-1, 390-1. Відтепер за домашнє насильство передбачено кримінальну відповідальність. «Домашнє насильство, тобто умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи, – карається громадськими роботами на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до п'яти років, або позбавленням волі на строк до двох років». Ст. 91-1 містить обмежувальні заходи, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство. Для України новими є такі обмеження: «1) заборона перебувати в місці спільного проживання з особою, яка постраждала від домашнього насильства; 2) обмеження спілкування з дитиною у разі, якщо домашнє насильство вчинено стосовно дитини або у її присутності; 3) заборона наблизатися на визначену відстань до місця, де особа, яка постраждала від домашнього насильства, може постійно чи тимчасово проживати, тимчасово чи систематично перебувати у зв'язку з роботою, навчанням, лікуванням чи з інших причин; 4) заборона листування, телефонних переговорів з особою, яка постраждала від домашнього насильства, інших контактів через засоби зв'язку чи електронних комунікацій особисто або через третіх осіб; 5) направлення для проходження програми для кривдників або пробаційної програми». Ст. 390-1 окреслює кримінальну відповідальність за невикон-

⁴⁴ Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 року № 80731 -X. Дата оновлення: 07.02.2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.

нання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників⁴⁵.

У Кримінальному процесуальному кодексі також було внесено ряд змін у ст. 194 «Застосування запобіжного заходу», ст. 469 «Ініціювання та укладення угоди», ст. 477 «Поняття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення». У ст. 284 «Закриття кримінального провадження у зв'язку з відмовою потерпілої від обвинувачення» у п.7 зазначено, що закриття кримінального провадження у зв'язку з відмовою потерпілої особи від обвинувачення у провадженнях щодо злочинів, пов'язаних з домашнім насильством, не допускається»⁴⁶.

Державою також впроваджуються заходи із запобігання та протидії домашньому насиллю. Серед таких напрямів є Державна програма запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 року, яка була затверджена Урядом у 2021 році. Програма передбачає: типові програми для постраждалих осіб; розширення мережі, зокрема додатково буде створено 450 спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб (притулків, мобільних бригад соціально-психологічної допомоги, денних центрів соціально-психологічної допомоги/спеціалізованих служб первинного соціально-психологічного консультування); оновлення Державних стандартів щодо забезпечення включення до компонента дошкільної, початкової, середньої, професійної, вищої освіти положень ціннісних орієнтирів ненасильницької поведінки; створення кабінетів первинної допомоги постраждалим особам на базі закладів охорони здоров'я⁴⁷.

Також створені та функціонують 33 притулки у 18 областях та м. Києві, 304 мобільні бригади соціально-психологічної допомоги постраждалим особам, 10 денних центрів соціально-психологічної допомоги постраждалим особам. На базі державної установи діє «Урядовий контактний центр», Урядова гаряча лінія 15-47 для осіб, які постраждали від торгівлі людьми, домашнього насильства, насильства за ознакою статі, насильства стосовно дітей.

⁴⁵ Кримінальний кодекс: Закон України від 05.04.2001 року № 2341-III. Дата оновлення: 26.02.2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

⁴⁶ Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

⁴⁷ Державна програма запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 року: постанова Кабінету Міністрів України № 145-2021-п від 24.02.2021 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-2021-%D0%BF#Text>.

Висновки. Психологічне насилля, попри законодавчі зміни, залишається актуальною проблемою сьогодення. Водночас це явище є досить складним, адже розпізнати та довести його наявність досить важко. Складність даного явища обумовлена тим, що відсутні чітко виражені фізичні наслідки, оскільки за ознаками та формами прояву передбачено завдання шкоди психічному здоров'ю особи шляхом вербального впливу.

Серед різновидів домашнього насилля психологічне насилля є складнішим явищем для аналізу: 1) важко ідентифікувати (як самій постраждалій особі, так і оточуючим); 2) має прихований характер (психологічні наслідки можуть відобразитися лише через певний час – місяць, рік); 3) може містити ознаки інших проявів домашнього насилля – економічного, сексуального або навіть фізичного.

Тому важливим є комплексний підхід для визначення сутності, особливостей та форм прояву. Результатами нашого дослідження є компіляція доктринальних та законодавчих підходів до кваліфікації дій психологічного насилля. Психологічне насилля пропонується розуміти як ненависьницькі (не фізичного характеру) дії, які мають негативний вплив на психоемоційний стан постраждалої особи, що відбуваються впродовж тривалого часу з умисною метою або без умислу завдання емоційної кривди/травми та реалізуються за допомогою здебільшого вербальних методів. Основними ознаками психологічного насилля є: 1) наявність двох сторін – кривдника та постраждалої особи; 2) пролонгований та циклічний характер дій; 3) психологічний вплив на постраждалу особу; 4) наявність травм психологічного характеру. Щодо форм прояву психологічного насилля єдиного підходу немає. Тому пропонуємо такі форми прояву домашнього насилля, які були підсумовані нами за результатами досліджень у цьому напрямі: вербальна агресія, критика, знехтування особистістю, принизливі вислови, ігнорування, маніпуляція, погрози.

Щодо відповідності та стану національного законодавства маємо констатувати, що національне законодавство із протидії домашньому насиллю є досить сучасним та гармонійним. На наш погляд, проблема щодо поширення такого явища, як психологічне насилля, пов'язана: по-перше, з проблемою ідентифікації таких дій правоохоронними органами, судами або іншими суб'єктами (здебільшого посиляються на відсутність складу злочину або на те, що це тимчасове явище чи «сімейна справа»); по-друге, у справах, пов'язаних із домашнім насиллям, зокрема психологічним насиллям, мають забезпечуватися інтереси постраждалої особи.

Проте має бути баланс застосування принципу змагальності та диспозитивності сторін (не завжди постраждала особа може надати докази скоєних проти неї злочинів або відстояти свої інтереси перед правоохоронними органами. Так само, як і факт встановлення наклепу на кривдника складно встановити та неможливо зупинити справу (відповідно до кримінального процесуального законодавства)). Існує думка про те, що у справах таких категорій принцип змагальності та диспозитивності сторін не може бути застосований.

Збільшення випадків домашнього насилля, зокрема психологічного насилля (і це офіційно зафіксовані звернення, проте невідомою залишається кількість не заявлених випадків) свідчить про те, що в даній сфері потрібні вдосконалення у різних напрямках. У законодавчому – більш деталізована характеристика форм проявів психологічного насилля. У напрямі інструментів реалізації державної політики – програми превентивних заходів та створення нових державних програм та окремих інституцій.

Наукове видання

ЛЮДИНА, СУСПІЛЬСТВО, ДЕРЖАВА: ГЕНДЕРНИЙ ВИМІР

Колективна монографія

Загальна редакція:

Катерина Борисівна ЛЕВЧЕНКО, Ірина Миколаївна СОПІЛКО

Літературна редакція:

Олена ГУБІНА, Сергій ГУБІН

Підписано до друку 25.08.2024.

Формат 60х84/16. Ум-друк. арк. 18,83.

Наклад 100 прим. Зам. № 2408-08.

Видавець ПП «Фенікс»

(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).

Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25.

e-mail: fenix-izd@ukr.net